

161.944

OSZK

JÓZSEF JOLÁN

—

JÓZSEF ATTILA

ÉLETE

CSEKÉPFALVI

József Attila fájdalmas életét.
**Ez az életrajz megrázóbb,
mint egy regény.** Nincs semmi
„nőies” József Jolán írásában:
küzdelmes életben acélozó-
dott meg a stílusa, keményen,
élesen, szókimondóan beszél
mindenről. Tiszta, világos,
súlyos mondatai olyanok,
mint a rövid és zengő kala-
pácsütések. Írása mélybevilá-
gító lélekrajz és nagyszabású
környezetábrázolás. **Szinte
dösztojevszkiji elszántsággal
hatol be a lélek és a társada-
lom legmélyébe.** Kíméletlen
és pártatlan igazmondó. József
Attila költészetének és tra-
gikus rövid életének ismeret-
len, titkos rúgóit tárja fel
megrendítő erővel. József Jo-
lán érces és mégis hajlékony,
tiszta magyar prózájában meg-
találjuk azt a tömör hangu-
latelevenítő erőt, drámai lük-
tetést, átható realitásérzékét
és pszichológiai merészséget,
ami József Attila költői stílu-
sát oly felejthetetlenné tette.
Méltó testvére és méltó élet-
rajzírója a nagy költőnek.

THE

JOSEPH ATILLA

1888

CHAS. H. K.

1888

JÓZSEF JOLÁN

JÓZSEF ATTILA

ÉLETE

HARMADIK KIADÁS

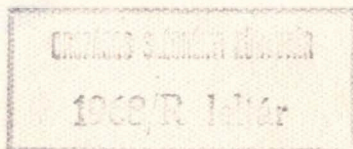

CSERÉPFALVI
1947

Copyright by Cserépfalvi
Minden jog, a filmesítés joga is fenntartva

161.944

A Gát-utca 24. számú házban laktunk a Ferencvárosban, amikor a papa „eltűnt”. Hárman voltunk testvérek, a kétéves Atilla, a négyéves Etus és én, aki nyolc voltam ezen a tavaszon.

Hármunk közül egyedül nekem maradtak emlékeim apánkról. Ahogy eltűnésének ideje távolodott, úgy szőtt alakja köré új meg új legendát anyánk. Szentül hitte, hogy Amerikába vándorolt ki és csak akkor fog életjelt adni magáról, ha meggazdagodott. Az is lehet, hogy meghalt és egyszer majd keresnek bennünket, hogy vegyük át az amerikai örökséget. Jelentkezésében, visszatérésében rendületlenül hitt és csak élete utolsó esztendeiben, amikor már elvesztette minden ebbeli reményét, nevezte magát József Áron özvegyének.

Apánk Erdélyben, Féregyházán született 1871-ben. Apjáról csak annyit hallottam, hogy hegyipásztor volt, pakulár. Apánk legénykorában végigvándorolta Erdélyt, Romániát, Szerbiát. Tudott románul, szerbül, tótul, németül és útjában sokféle mesterséget tanult. Mint vándorlegény, gyalog jött Pestre, ahol szappanfőző lett. Itt sorozták be katonának: a huszároknál szolgált. Ekkor ismerte meg a kis szabadszállás parasztlányt, Pöcze Borbálát, aki tizenhatéves volt és

Pesten szolgált. Amikor leszerelt, feleségül vette. Hat gyerek született házasságukból, de az első három kisesi korában meghalt. Ezek közül kettő fiú volt.

Amikor én születtem, apám, aki fiút remélt, úgy felbőszült csalódásában, hogy meg akart fojtani. Négy év múlva született Etus hugom, akit hetekig meg sem nézett. Hatéves voltam, amikor anyánk újból reményteljes állapotban volt. Terhességének vége felé sokat betegeskedett. Papa féltő gonddal vette körül, meg volt győződve róla, hogy most fia születik. A beteg asszony látogatóinak ismételten elmesélte álmát: megjelent neki egy ősz öreg ember, aki elmondta, hogy fia születik. És a fiút nevezze Attilának, mert híres ember lesz belőle.

Apánk határtalanul büszke volt újszülött fiára. Örömeiben mindennel kedveskedett a beteg asszonynak, ami csak ezermester kezétől kitellett. Maga gyalt, ácsolta, szegezte a csecsemő fekhelyét, mindenféle háztartási cikket gyártott, még a cipőpasztát is otthon főzte. Szerszámládáját, amelyhez senkinek sem volt szabad hozzányúlnia, minden este elővette. Fűrt, faragott, kalapált. Csinos kalitkát eszkábált össze és valahonnan kanárimadarat szerzett bele.

Azelőtt szombaton este nem jött haza egyenesen a gyárból. A kocsmába ment, ahol egy-két fröccs mellett ülve féléjszakákon keresztül kártyázott. Ilyenkor engem küldött érte anyám. Apám megszokta ezt és minden alkalommal nevetve fogadott, leültetett maga mellé és nekem is rendelt egy fröccsöt. Pohara mellett aprópénzek heverték s miközben osztották a lapot vagy veszekedtek, azon mesterkedtem, hogyan csenjek el úgy a pénzből, hogy észre ne vegye. Ez könnyen sikerült, mert nem látott, nem hallott, azt is elfelejtette, hogy ott vagyok. Néha megszólaltam:

— Papa, menjünk már haza!

Hazazavart. Tudtam, mama mennyire várja otthon, fél, hogy elkártyázza heti keresetét. Az elcsent krajcárokat odaadtam neki, együgyű gyermeki gondoskodással, az elkártyázott nikkel- és ezüstpénzek helyett. Ilyenkor éjszaka hangos veszekedésre ébredtem, mama sírt, papa fel-alá rohant a szobában. Ebédnél sokszor hallottam:

— Hús nincs?

— Miből? Ne kártyáztad volna el!

Anyánk szenvedélye az olvasás volt. Ügynököktől füzetes rémregényeket vásárolt. Ha hozták a folytatást, a szorgalmas, kötelességtudó asszony belemerült az olvasásba s csak arra riadt fel, hogy apánk éktelen kiabálással követeli az ebédet és dühében tányérokat, poharakat csapdos a falhoz.

Attila születése után jóidőre megváltozott sok minden. Papa minden este otthon maradt. Eljött hozzá a barátja, Jefta bácsi, aki szintén a szappangyárban dolgozott. Kártyáztak a konyhában és tervezgettek, mert a papa örökösen tervezgetett valamit. Legelőször vándorcirkuszra gondolt. Micsoda szép élet lehet, városról-városra vándorolni, felütni a sátrat és mindenféle mókát művelni. Az erdélyi hegyekre és gyermekkorára emlékezve, bozontos medvékről mesélt, akiknek láncot fűznek az orrukba és dudaszóra táncolnak, Ő maga remek bűvészmutatványokat tudott, ezekkel szórakoztatta barátait, a kocsmabelieket és a munkásokat a gyárban. Tojásokat tüntetett el, pénzt csent egy pohárba az asztallapján keresztül, spárgával, zsebkendővel mesterkedett. Engem kézenjárni tanított és amikor észrevette, hogy félszeg gyermeki tetőzenivágyással táncolok az udvaron a verkliszóra, népi táncokra tanított. Vasárnap kibodoríttatta a ha-

jamat és elvitt a kocsmába. Valaki harmonikázott, nekem táncolnom kellett az asztalok között.

A munkásoknak az volt a kocsmája, ami a szellemi foglalkozásúaknak a kávéház. Elvértve akadt részeg ember közöttük, az iszákosok butikba jártak. A kocsmája baráti gyülekezőhely volt, ahova sokszor az asszonyok is elkísérték férjüket. Itt beszéltek meg ügyes-bajos dolgaikat, politizáltak és szervezkedtek. Leginkább azonban vidám és gondtalan szórakozás színhelye volt. Aki tudott, harmonikázott, a többiek énekeltek a muzsikaszóra. Kevés bor, sok szódavíz mellett üldögélve ugratták egymást és harsogva nevettek a tréfákon. Apám igen népszerű volt közöttük s kellő áhítattal figyelték bűvészműtávjait, ami hiúságának láthatóan jólesett. Mert a papa minden bizonynyal hiú volt. Fekete bajuszával sokat törődött. Vasárnaponként kiöltözött, nyakkendőket kötött. Mellényén keresztben aranylánc feszült és kabátját úgy tárta szét, hogy a lánc szem előtt legyen. A róla való emlékeimet felidézve az a meggyőződése, vasárnaponként azért állott a konyhaajtó elé ceruzát hegyezni, hogy láthassák olesó gyűrűit.

Itt a kocsmája asztalai között táncoltam. Amikor befejeztem esetlen billegésemet és utolsót bokáztam vaskos lábaimmal, a derék emberek azt sem tudták, hova tegyenek elragadtatásukban. A papa arca ragyogott. Új terve támadt. Balerinát csinál belőlem, balerinát, vagy cirkuszi műlovarnót. Esetleg kötél tánccsőt. Amikor anyáknak elmondta tervét, nagy veszekedés támadt a dologból. Megrettenve, ismeretlen félelemmel eltelve állottam a haragvó szülők között. Nem követtem el semmi rosszat, mégis miattam fordultak haraggal egymás ellen. A két kis testvér is ijedten lapult és amikor apánk indulatosan az asztalra borí-

totta az odakészített párolgó tálat, ijedten bujtak az ágy alá. Veszekedések, civakodások alkalmával, ha nem tudtunk észrevétlenül eliszkolni, ide menekültünk félelmünkben, mert a papától, bár soha nem vert meg bennünket, nagyon féltünk.

Azután a papa új terveket szőtt a Jefta bácsival. Amerikába mennek, ahol sok az arany, a dollár. Jefta bácsi már a részletekben vitázott: „Nem engednek be oda, Áron, rossz a te szemed. Orvos áll a parton és a rossz szemű emberek oda be nem tehetik a lábukat.“

Apánk vallásos is volt, gyakran járt a görögkeleti templomba. Ha úrvacsorát vett magához, nekünk is hozott egy-egy kockát a szentelt kenyérből. Szocialista is volt. Tüntetett május elsején a többiekkel s az első dal, amire megtanított, a Marseillaise volt. De igazában csak a vándorlás vonzotta, a messzi városok, távoli országok, a nagy víz, Amerika. Aztán eltűnt ezen a tavaszon, veszekedés, harag és szó nélkül.

Attila kétéves volt, amikor apánk elment „Amerikába“. Nem emlékezett rá, csak anyánk mesélgetései állították eléje szép szál alakját, magas homlokát, titokzatos szerszámládáját. Tőle hallottuk, hogy találmányai voltak, amelyeket szabadalmaztatott, de pénz híján nem tudta gyártani ezeket. Egyszer a szappangyárban a kazánból kicsapott a lúgos szappanlé, nyakon forrázta. Akkor kitalált egy olyan szerkezetet, amely a kazánra szerelve megakadályozza az ilyen baleseteket. Azt is sokszor mesélte mama, hogy egy nagy sztrájk alkalmával eltartott egy öttagú munkáscsaládot, nehogy a családfő sztrájktörő legyen. „Inkább mi éhezünk“, mondta mama, „de nem hagyta megsegyenülni a barátját“. Amerikába a találmányai miatt vágyott. Hogy odament-e, odaért-e, ki tudja? **Mi így hittük.**

Harminc év múlva így emlékezik meg Attila az Amerikába vándorolt apánkról:

*Csak most értem meg az apámat,
aki a zengő tengeren
nekivágott Amerikának.*

*Utnakeredt — nem új jelenség —
hogy lefülelje bátoran
a természetes jószerencsét.*

*El is keserült, meg is csappant
érdeke itt, az óhazán,
unta főzni a szagosszappant.*

*Csak most értem meg az apámat,
aki az ingó tengeren
nekivágott Amerikának.*

*Az urak locsogtak, fecsegték,
ő batyut kötött, odaszállt,
hol jó munkást szép pénz kecsegtet.*

*Az erdőn nem volt egy szál bokra,
egész úton emlékezett
és hányt a hempergő habokra.*

*Elhagyta bölcsen a családját,
azért, mert keményen keres,
a csemetéi őt ne áldják.*

Mert megátkoznák, ha felnőnek. . .

Háromemeletes, piszkos, nagy házban laktunk a Gát-utcában. A ház minden lakása szobakonyhás volt s valamennyi zsúfolva emberekkel. Máig sem tudom,

hogyan találhatott annyi ember ezekben a szűk lakásokban helyet, ahol éjszaka kinyújtózva elterüljön. A gyerekek egész nap kint futkostak, üvöltöztek az utcán, vagy keringtek az udvarban a porolófa és a sűrűn betérő verkleik körül.

Mi az első emeleten laktunk a folyosó végén, a hátulsó lépcső mellett. Esténként itt, a piszkos, bűzös lépcsőházban gyülekeztek össze a gyerekek. Ilyenkor törték haza munkájukból a férfiak és mi csak útban voltunk a konyhában. Egymáshoz préselődve kuporogtunk a lépcsőkön s a falraakasztott pislákoló, kormos petróleumlámpa alatt ijedeztünk torz árnyékainktól. A nagyobb gyerekek arról meséltek, hogy a padlásan akasztott ember lóg, a pincében rablók és ördögök bujkálnak. Rémülten kapaszkodtunk egymásba, ha a lépcső alján álló szemeteskosarak mögül egy-egy patkány a pince felé iramodott. A falak töredezett vakolatán svábbogarak mászkáltak s mi rettegve hallgattuk a borzalmakat. Az udvar felől, mint egy távoli, nyájas világból, edénycsörömpölés hallatszott, zsír sustergett a lábasokban s fenn a harmadik emeleten valaki harmonikázott. Mi csöndesen ültünk, rongyosan lapultunk egymás mellett, mint a rablók a pincében.

Azután — mintha összebeszéltek volna — a mamák kiabálni kezdték a gyerekeik nevét. A gyerekek futottak haza. Mi hárman ottmaradtunk a lépcsőházban. Attila az ölemben ült, Etus szorosan mellettem. Éhesek voltunk, de bennünket nem hívott senki. Amióta a papa eltűnt, a mama örökösen sírt, folyton elsietett valahová, sírt és sietett, mintha kint a kapun túl, a Gát-utcán túl nyomára akadhatna a papának. Attila szipogni kezdett, Etus is rázendített, én komoran tünődtem. Talán a papa is akasztott ember lett a padlásan, vagy a rablók között bujkál a pincében.

Felálltunk s egymást kézenfogva csoszogtunk
baza.

Mama a szobában ült. Szeme vörös volt a sírástól, talán meg sem látta, amint csendesen bevonultunk. Mint ezekben a napokban oly gyakran, most is néhány szomszédasszony sáfárkodott körülötte. Lelkére beszéltek, hogy szedje össze magát ésátkozták azt a „gazember bitangot“, aki elhagyta a feleségét, három gyermekét és úgy tűnt el, mint a kámfor. Az egyik asszony egy tányér levest hozott. A leves láttára Attila keserves sírásra fakadt, erre mama gépiesen az ölébe húzta és etetni kezdte. A kisfiú mohón nyelte a meleg levest. Az asszonyok csak nézték és hallgattak. Azután az egyik kézenfogott engem és Etust s bevitt a konyhájába. Levágott két nagy darab kenyeret, megszírozta, megsózta és a markunkba nyomta.

Ezek a napok anyánkat teljesen megváltoztatták. Azelőtt derűs volt, velünk játékosan évődő, munkáját nótaszóval végezte. Gyerekes volt a gyerekei között, amikor esténként a konyhában vidám pancsolás folyt: Tréfás falusi versikéket, ravasz kis meséket duruzsolt a fülünkbe, amíg végigmosdatott bennünket. Ha a papa is jókedvű volt, sokáig hancuroztunk az ágyban, míg ránk nem szólt. Akkor egyszeribe elcsöndesedtünk s egymás mellett felülve az ágyban, imádkoztunk. A papa — aki elhagyott bennünket — nem tűrte, hogy imádkozás nélkül aludjunk el.

Most a mama nem törődött velünk. Nem szólt hozzánk. Én vetköztettem és öltöztettem a gyerekeket és takarítottam a lakást. Ő maga, ha otthon volt, mint egy beteg madár, a divány végében kuporgott, a meleg nyári estén vastag berlinerkendőjébe bugyolálva. Éjszaka talán le sem feküdt, nem is aludt. Nappal lázasan rakosgatott két szekrényében. Kivette, széttere-

gette, összehajtogatta a lepedőket, párnákat, törülközőket, majd ismét visszarakott mindent a polcokra. Gyakran elővette kagylókkal kirakott kis dobozát s az asztalra szórta tartalmát: nagy gyöngyházgombokat, egy csontból faragott melltűt, egy pár koráll fülbevalót. Azután visszasepert mindent a dobozba. Reménytelen és vigasztalan volt mindez, a mozdulatai, a szótlansága, a doboz kiborítgatása, a szekrényrakogatás, a berlinerkendő, az elcsendesült gyerekek. A sarokba húzódtunk s csak akkor szólaltunk meg, ha már nem lehetett semmit tenni ellene: mama, éhes vagyok.

Egy napon a mama összeszedett egy csomó lepedőt, párnahajat és a batyúval elküldött a Ferenc-téri zálogházba. A zálogcédulát eltette a kagylós dobozba és elment. Délután két emberrel tért vissza, akik egy varrógépet hoztak.

Estefelé egy nagyon kövér, cigányképű, csúnya asszony állított be hozzánk, a Bochnicsek néni. A magával hozott tarka kartonból óriási ollóval kiszabta a kötényeket, amiket a mama fog varrni ezentúl. A munkánál nekem is segíteni kellett. A csúf néni megmutatta, hogyan kell keskenyen behajtani a hosszú csíkokat, miként kell körmömmel végighúzni a szélét, hogy a hajtás vissza ne penderedjen. Azután leült, a szoknyája zsebéből elővett egy bádogskatulyát, abból cigarettát sodort magának és rágyújtott. Füstölt és szuszogott. Rémséggel és csodálattal néztük.

— Most pedig megírjuk azt a cédulát — mondta — és mindjárt kiakasztja a kapura. Ilyen nagy szobában legalább négy embernek adhat helyet, a gyerekek legfeljebb a konyhában alszanak. Meglesz a házbére, ingyen lakhat. Én is ingyen lakom, még a dohányom és a petróleum is kikerül az albérlőkből. Ez a mostani

emberem nem akar dolgozni, ki is teszem a szűrét. A férfiak komisz dögök, én mondom magának, Józsefné. Dehát ezt maga tudhatja a legjobban.

Mama nem felelt semmit. Kendőt kötött a fejére, mintha hallani sem akarná Bochnicsek néni véleményét a férfiokról. Egy papírdarabra felírta:

*Két tiszta ágy tisztességes férfiaknak
kiadó. I. emelet 19.*

Bochnicsek néni elment, a cédulát pedig kiragasztottuk a kapura. Mama leült a varógéphez, kezdődött a munka. Én ügyetlenül piszmogtam a véget nem érő tarka csíkok behajtásával, Etus és Attila összeszedték a szabáskor lehullott darabokat és elvonultak játszani.

A késő esti órákban két férfi állított be, akik egy éjszakára kivették a szobát. Kora reggel letették az asztalra egy tízkoronás papírpénzt és sietve eltávoztak. Még az esernyőjüket is ott felejtették.

A házban még a délelőtt folyamán elterjedt a híre a bőkezű éjszakai vendégeknek. Egymásután jöttek a szomszédasszonyok, hogy hallják a történeteket. Milyen szerencse! — mondta mindegyik, mintha összebeszéltek volna. Az ágyrajárók négy, legfeljebb öt koronát fizettek hetenkint. Tíz korona egy éjjelre! Dehát ilyesmi is csak egyszer történhetik egy életben, mondogatták.

— Biztosan vissza fognak jönni — felelte mama — mert itt felejtették az esernyőjüket.

Az esernyőt mind megnézték. Hátha nem is jönnek érte, akkor ez is tiszta haszon. Szerencsés asszony ez a Józsefné, már varrógépe is van. Hogy részletre? A részletet könnyen kifizeti, csak legyen munkája mindig. És ez a gyerek is segít már. Az enyém egész

nap az utcán csavarog, ha kell valami, magamnak kell leszaladnom a boltba. Ilyen gyerekekkel még férjet is talál magának. Fiatal asszony, szép, még megcsinálhatja a szerencsáját.

Mama eközben sebesen hajtotta a varrógépet. Szívesen hallgatta az asszonyok karattyolását, akik folyton jöttek-mentek. én is szívesebben huzogattam körmömet a véget nem érő csíkokon, mert hallgathattam a nagyok beszédét. Vidám, mozgalmas nap volt ez és talán most már mindig így lesz.

Késő este megint kopogtak az ajtón. Talán visszajöttek az esernyőért, gondoltam.

— Ki az? — kérdezte mama.

— Államrendőrségi detektívek — hangzott a válasz.

Mama ijedten állott fel, hogy beengedje őket.

Kiderült, hogy két betörő töltötte az előző éjszákát nálunk, azokat keresték a detektívek. Szegény mama, akit bánata megviselt már, hang nélkül összeesett. A detektívek térítették magához. Azután keserves, fuldokló sírásban tört ki. Hol azt hajtogatta, lehetetlen, hogy betörők voltak, hiszen nem vittek el tőlünk az égvilágon semmit, hol bennünket tapogatott végig, mintha Istennek arról a csudájáról akarna végleges bizonyosságot szerezni, hogy élünk, nem gyilkoltak be bennünket az elmúlt éjjelen. Közben elsírta keserves panaszait, gondjait, magárahagyottságát, a két férfi alig tudta megvigasztalni. Attila szepegve nézte síró anyánkat, majd az ölébe kúszott és megbujt karjai között. A detektívek búcsúztak:

— Ezt a kis vasgyúró-t itt tudta hagyni az apja? Hát csak nevelje rendes, becsületes életre, majd lesz, aki öreg korában eltartja. Isten vele!

Ezen a nyáron mind gyakrabban hordtam a kis

batyukat a zálogházba. A varrógép részletét, meg a házbért egyre nehezebben tudta mama fizetni, pedig most már a mi lakásunk is tele volt ágyrajárókkal, ő maga pedig kora reggeltől késő estig a varrógép mellett ült. Az albérlőkkel nem volt szerencséje. A konyhába beállított ágyban egy fiatal házaspár aludt, a Ferenczi néni és a Ferenczi bácsi, akik este folyton csókolóztak. Ferenczi bácsi örökké fuvolázott. A feleségét lelkemnek, aranyomnak szólította, az asszony mégis elhagyta egy napon. Ferenczi bácsi pedig felakasztotta magát a hátsó lépcsőre nyíló mellékhelyiségben.

A szobában egy facér ápolónő lakott velünk, a Zsuzsi, meg egy tróger. Zsuzsi nevezte így a szállító-munkást, akivel a lenéző elnevezés dacára nem átalotta „összeszúrni a lévet”. Így mondta ezt mama Bochnicsek néninek, aki időnkint megjelent a kötényanyagokkal. A csúnya, kövér nő pártolta a fiatalokat, „Addig nincs baj”, mondta, „amíg rendesen fizetnek”. Azután előkotort valahonnan egy csomag piszkos kártyát és kártyát vetett az asszonyoknak. Zsuzsi fizetett is neki a kártyavetésért. Zsuzsinak mindig volt pénze, sokszor hozott nekünk cukrot és segített a mamának. Vasárnaponként kicsinosította magát és elment a lóversenyre.

A varrás addig tartott, amíg meg nem kezdődött az országos nagyvásár a Vásártéren. Most a kötények eladására került a sor. Bochnicsek néni földreterített papírokra rakta ki áruját a sátrak között, mamát és engem pedig mozgóárusnak alkalmazott. Minden eladott kötény után három krajcárt fizetett. Két héten keresztül egész nap kint voltunk a Vásártéren. Etus egy kancsóban vizet cipelt magával, meg egy füles korsót és éles gyerekhangon kiáltozta: Friss hideg a vizem, jó

hideg! Többet keresett a víz eladásával, mint én a kötényekkel, bár én is buzgón kiáltoztam: Harminc krajcár egy szép kötény, csak harminc krajcár! Attila ott ült a Bochnicsek néne „kirakata“ mögött, kavicsokkal játszogatót a porban.

Vasárnap, amikor óriási tömeg tolongott a vásáron, Attila eltűnt. Amikor összetalálkoztam mamával, feldúltan szólt rám:

— Tedd le azokat a vacakokat és menj, kerítsd elő Attilát! Istenem, Istenem, hova lett az a gyerek?! Letöröm a derekatokat, ha valami baja történik!

Elindult, én a másik irányba szaladtam. Visszahívott:

— Ha Etussal találkozol, küldd el Zsuzsiért. Jöjjön le ő is, segítsen keresni azt a haszontalan gyereket.

— Zsuzsi elment a lóversenyre — feleltem.

Tehetetlenül álltunk a tömegben. Mama sírva fakadt. Szidta Zsuzsit, akinek a lóverseny jár az eszébe, meg a férfiak, szidta Bochnicseknét, azt a vén boszorkányt, hogy nem vigyázott Attilára, engem, saját magát. Kétségbeesetten rohant el.

A sátor gazdája, aki hallotta kitörését, hangosan így szólt valakihez:

— Finom kis familia lehet, mondhatom. A nagylány lóversenyre jár palit fogni, a fiú elcsatangol, az ilyenek meg, mint ez itt, lopkodnak.

Gyűlölettel néztem rá és gyűlölettel gondoltam Zsuzsira. Szerettem volna odamondogatni, hogy nem igaz. Nem vagyunk finom kis familia. Zsuzsi nem a mama lánya és Attila csak egy kis fiú, aki nem csavarog, csak elveszett. Én ha nagylány leszek, dolgozni fogok és a férfiakra rá sem nézek. És én nem lopok!

Elkeseredetten és kétségbeesve furakodtam a vásári tömkelegben. Biztosan cigányok lopták el Attilát,

vagy komédiások, akik kézenjárással kínozzák majd, mint a papa engem. Most éreztem először, mennyire szeretem a kis testvért, aki a mama szemefénye volt, akire idegenek is rámosolyogtak az utcán. A vásártér szegélyező egyik utca péküzletének tábláján egy gyermekliszt reklámja lógott, rajta pufók, meztelen kisgyerek. Elérzékenyülve álltam meg előtte. Attila mosolygott derűsen a világba a képen, úgy láttam. Milyen szép, vidám kisfiú, milyen izmos, erős. Azért lopták el, mert ilyen gyönyörű, ilyen kedves. . . Bőgtem a kép előtt, mint egy anyátlan malac.

Estefelé találtuk meg Attilát. Egy öreg parasztházaspárral ült a földön, a mutatványos bódékon túl. A derék emberek cipelték magukkal egész délután s most letelepedtek a Vásártér néptelen területén és falatoztak a kosarukból. Attila kezében nagy darab kolbásszal, tele szájjal, megelégedetten ült közöttük. Ragyogó arccal nyujtotta mama felé a kezét: — Nénéi atta tóbászt.

Amint a vásárnak vége lett, a mama Etust és engem kivitt a Ferencvárosi pályaudvarra. Megváltotta a jegyünket, felrakott bennünket a vonatra és útnak eresztett Szabadszállás felé, testvéreihez.

Anyámék öten voltak testvérek: Imre, Sándor, Lajos, Boriska és Mariska. Nagyapám, öreg Pöcze Imre írástudatlan, magányos, dörmögő öreg volt. A falu végén lakott s a költőien hangzó Muszájkert csöszsége volt. Még kicsi volt az öt gyerek, amikor nagyanyám elzavarta őt a háztól. A nagymama nagy bűnre akadt, nagyapám valami falusi rosszlánynak, a „cemende Perzsének“ hordta a sonkát, szalonnát a padlásról. Így került a Muszájkertbe csösznek. Nagymama egyedül nevelte fel az öt gyereket. Ötvennyolc éves korában halt meg, de még halálos ágyán sem

akarta látni a férjét, akivel a kis faluban harminc éven keresztül tartotta a haragot. Szívét és háza ajtaját egyszersmindenkorra bezárta nagyapám előtt.

A három fiú túrta a földet. Mindegyik szerzett magának egy kis házat a faluban. Csöndes, szorgalmas, józanéletű parasztok voltak, kenyéren és szalonnán éltek, hogy egy-két parasztholdat is a magukénak mond hassanak idővel. Csak legidősebb nagybátyám, Pöcze Imre, a legmódosabb közöttük, bomlott meg nagyanyám halála után. Feleségével együtt elitták kis házukat, földjüket és évek múltán már csak annyijuk volt, amennyit napszámmal megkerestek.

A két leánytestvér, anyánk és Mariska nővére, ki tudja miért, nem tudott megmaradni a faluban. A szabadszállási öregasszonyok még emlékeztek a falu két legszebb lányára, akik gögösek és rátartiak voltak, pedig nem volt tán „egy váltás pendelyük“ sem. Nagyanyám Boriskát — anyánkat — tizenöt éves korában férjhez akarta adni. A nem akaródzó lányt előbb szép szóval puhította, amikor ez nem használt, sodrófával úgy helybenhagyta, hogy az tényleg „egy szál pendelyben“ ment világgá a háztól. Pestre került szolgálónak.

Amikor Pöcze nagymama meghalt, az öt testvér között megbomlott a béke. Nagyanyám kis házáért folyt a háborúskodás. A két legidősebb fiú, Imre és Lajos a lányoknak szánta az örökséget, de Sándor felesége nem engedett és övéké lett a ház. Mama szó nélkül lemondott az öt megillető részről. Mariska pedig a történetek után szó nélkül otthagya testvéreit, jegyesét, a falut és elment Amerikába.

Nagyapánkhoz, három nagybátyánkhoz küldött most bennünket anyánk, valamelyik majd csak eltart bennünket a nyár folyamán. Hároméves koromban jár-

tam Szabadszálláson, nagyanyám temetésekor, de nem emlékeztem a rokonokra.

Este lett, mire megérkeztünk. A falu meglehetősen távol feküdt az állomástól, vaksötétben értünk az első házakhoz. A kerítések mögött dühödt kutyák ugattak, nem mertünk sehova benyitni, hogy útbaigazítást kérjünk. Végre a Piac-téren egy öreg ember utat mutatott:

— A Pócze Sándorék, lelkem, ott laknak a laca partján.

Nem tudtam, mi az a laca. Tovább mentünk. Végül egy libaúsztató partjára értünk. Az egyik udvaron vizet húzott a kútból egy asszony.

— Néné kérem, merre van a laca? — kérdeztem.

— Hát itt az orrotok előtt — mutatott a vízre.
— Honnan jöttök, kit kerestek? — kíváncsiskodott. A feleletre elvezetett bennünket Pócze Sándorékhoz.

Azok bizony már feküdtek. Sándor bácsi, Julcsa néni és két kislányuk csodálkozva keltek ki az ágyból.

— A Borcsa gyerekei vagytok? Hát hogy a csudába jöttetek ide? — faggatott Julcsa néni.

— Vonaton — feleltem röviden s még mindig úgy álltunk az ajtóban, ahogy benyitottunk.

— Ez a Borcsa, ez a Borcsa, hogy annak mi nem jutott az eszébe. Hát mit gondol? Nem tarthatlak el én benneteket, nekem is van két pulyám. No, ettetek-e már valamit? Nem? Már pedig nem maradt a vacsorából semmi. Az új kenyeret kéne megszegni, de ki tudja most, hogy hol a kamra kulcsa. Na, feküdjete csak le, reggel majd esztek. Lesz, ahogy lesz — borult el az arca. — Eredjete a lányok mellé, de szaporán, mert drága a „petlórjom“, hogy a fene enne le a zsírját annak is, aki kitalálta.

Sándor bácsi nem szólt semmit. Két kislányuk,

Eszti és Juli, némán szemlélte a hálótársakat, amíg Julcsa ángyika el nem fujta a világosságot.

Hagymáslevest ettünk reggelire. Éhesek voltunk nagyon, de Julcsa ángyom örökön kérdeztetett bennünket. Azután pergő nyelvvel szentenciázott:

— Biztosan nem becsülte meg anyátok a sógort. Milyen jól kereső ember volt pedig. Paraszthoz nem akart menni, nem akart kapálni, most aztán megnézheti magát. Mondtam is mindig, nem fér a bőribe ez a Borcsa! Ha nékem is időm volna mindig tiszta kötényt kötni, ugyan hová jutnék? Láttam Pesten anyátokat, nem csinált az egyebet egész délután, csak ült a tiszta szobában és olvasott. Abroszt tett az asztalra, mintha itthon nem a tíz körme közül evett volna, mint mi. Azután örökösen benneteket mosdatott, nem csuda, ha apátok megsokallotta. Nem is sajnálom, csak azt kapta, amire rászolgált.

Julcsa néni beszélt, amíg levesét kanalazta. Beszélt, amikor moslékot öntött a malacok elé s kukoricát szórt a csirkéknek. Beszélt hozzánk, a kanálhoz, a malacokhoz, a moslékhoz, a kukoricához, a tyúkokhoz. Sándor bácsi ellenben szótlanul fogta be a lovat s felénk se nézett, amikor elhajtott.

Julcsa néni kamrája tele volt. Nagy kerek kenyér terpeszkedett a lisztes ládán, kolbász lógott a gerendán, két zsák krumpli a sarokban. Egy talicskát meg rakott almával, zöldséggel, tojással s elindult velünk a piacra.

A piacon találkoztunk Mari nénivel, anyám legidősebb bátyjának, Pócze Imrének feleségével. A két ángyika hadart fejem fölött:

— A Borcsa... — szólt Julcsa néni.

— A Boriska... — mondta Mester Mari, akit mindenki leánynevéen szólított.

Mari néni pártolta a mamát s piac után elvitt bennünket Zsófi nénihez, Pöcze Lajos feleségéhez. Itt elülről kezdődött a tanakodás, vitázás és veszekedés. Julesa és Zsófi néniből ömlött a szó, mint a vízfolyás, Mester Mari beszéde azonban olyan volt, mint a szikláról zúduló, fényben porzó zuhatag: maga a locska őselem. A három asszony mintha elvette volna a férfiak szavát. Lajos bácsi épp oly hallgatag ember volt, mint Sándor bácsi, Imre bácsi nemkülönben.

Mari néni ékesszólása eredményeképpen Etus Zsófi néninél maradt. Mi ketten indultunk tovább. Ángyika ment előttem és szidta Sándor bácsiékat a ház miatt. A falu végén azt mondta:

— Gyere fiókám, megnézzük tyatyát, azt a vén tűzrevalót.

A „tyatya“ nagyapám volt, Kis kunyhóban lakott a falu határában. Maga főzött, takarított, mosott, de ez meg is látszott a házatáján. A kis szoba pipafüsttől bűzlött, ablakán nem lehetett átlátni a pizsoktól. A konyhában malacok háltak. Két malaca volt és ezeket úgy magához szoktatta, hogy folyton a nyomában voltak a nagy szérün. Ha megállt, a lábához dörgölöztek, ráhunyorogtak apró szemeikkel és vidáman röfögtek.

— Tyatya, itt az unokája. A Boriska gyereke.

Nagyapám dörmögött valamit a bajuszába. Megállt előttem és megálltak vele a malacok és a lába alatt a kis fekete puli. A szérün legelésző libák hirtelen kiterjesztették szárnyukat és repülve siettek felénk, a kakas összecsiszította a tyúkokat s valamennyi összegyűlt nagyapám köré. A pislogó malacok, a fejüket felfelé forgató tyúkok, a nyakukat kinyújtva gágogó libák között szótlanul állt a „tyatya“.

— Hogy hívják a kiskutyát, nagypapa? — kérdeztem végül Mari nénire tekintve.

— Hm, hogyan? Kiskutyának — 'dörmögte nagyapám.

Pár év múlva Attila ugyanezt kérdezte az öregtől és ugyanezt a feleletet kapta tőle. Ezenkívül ő is csak dörmögni hallotta.

Imre bátyámék a szőlőhegyen laktak. A bácsi részes arató volt, **kint** dolgozott a határban s csak egyszer láttuk napjában, amikor ebédet vittünk neki. Egyedül voltam egész héten át Mari nénivel. Ángyika hajnalban kelt, „mint a pékek“ és minden reggel valami nagy munkába fogott. Kimeszelte a kunyhót, felkapálta a kicsiny kertet, három-négy óriási kenyeret dagasztott, sütés után újra meszelte a kemencét. S közben beszélt, beszélt. Reggel jócskán húzott a pálinkás üvegből és nekem is töltött egy kupicával. Tíz órára elkészült az ebéd. Ekkor indultunk, hogy déli harangszóra az aratókhoz éjünk. Mikor visszajöttünk, ángyika felkapott egy hosszú rudat s körülveregette a ház előtt álló óriási eperfa ágait. Az édes, fehér eper sűrűn esőzött alá a homokos udvarra. Ez az eperfa volt egyetlen keserűségem a jó néni mellett, mert nekem kellett összeszednem egy nagy cseréptálba a rengeteg epret. Pálinkát főztek belőle ősszel.

Cséplés után Imre bácsi hazajött. Előszedte a kamrából halászó szerszámaikat, szótlanul javítgatta a varsákat s kihordta a szőlőhegyentúli nádasba. Attól kezdve még a macska is csak halat evett.

Bizony, az is csak olyan macskának való hal volt, amit kiválogattunk a magunk számára, apró, csupaszálka halacsákak. A nagyját ángyom a piacra hordta, annak árából futotta sóra, gyufára, pipadohányra, néha egy kis zsírnak való szalonnára az örökös krumpli alá. Szegénységüket soha sem panaszolták. A kis szoba sarkában nagy fonott üveg állott tele eperpá-

linkával, ahhoz folyamodtak minden jaj és baj ellen, mint egy jóságos házi szellemhez. Béke volt a háznál. Csak Mari ángyom beszélt, szaporázta a szót, hozzám, Imre bácsihoz, a kezeügyébe eső tárgyakhoz. A bácsi néha, ha ivott egy kortyot, vagy unta már a textust, amiből kiindulva Mari néni ékes mondásai és külön életet élő szavai, mindent és mindenkit megforgatva, a világ négy tája felé szétkujtorogtak, szintén megszólalt: „No-no!” — mondta s már be is fejezte a szónoklatot.

Egy szombat este Imre bácsi elment. Mari néném kint ágyazott meg az eperfa alatt, ott aludtunk. Azaz hogy csak én aludtam. Ő rám terítette a subát, maga pedig kezeügyébe fektetve a töltött puskát, egész éjjel leste, mikor jön a bácsi haza. Hiába leste, nem jött.

Ángyika másnap ünneplőbe öltözött és elment a bácsit keresni. Délután nagy sebbel-lobbal állított be. Gyorsan ruhát váltott, azután különös dolgokat művelt. A késeket és villákat behajította a kemencébe. A kaszát, kapát, ásót felhordta a padlásra és elrejtette a szalma alá. A puskát kivitte a szőlőbe és elásta a homokba. A bunkós végű dorongot, amivel a cefrét kavargatta, eldugta a tök levelei alá. Most az egyszer mintha néma lett volna. Végül levágott egy nagy darab kenyeret, jókora szalonnát, ezeket egy kis garabolyba tette. Karjára akasztotta a garabolyt, kezébe vette a gereblyét és így szólt hozzám:

— Fiókám, mindjárt itt lesz Imre bátyád. Kilestem, amikor indult a kocsmából. Már pedig, ha Imre bátyád egyszer-kétszer egy esztendőben a kocsmából igyekszik haza, akkor jobb, ha nyakamba szedem a betyárbutyrot, mert megöl, ha itt ér. Tavaly nem ugrottam meg idejében, majd a kútba fojtott. Te ne félj tőle, olyan jó ember az, hogy a légynek se vét. De már

olyan a természete, ha sokat iszik, csak a nyanyát siratja. Hogy mért élek én, ha a nyanya meghalt. Isten nyugosztalja nyanyát, bizony engem sose szívelt. Imre bátyád meg mindenáron utána akar küldeni... Hát te csak ne félj! Jó is lesz, hogy itt vagy, tán nem jön utánam, nem hagy magadra. Itt megyek ezen a kis dűlön. A gereblyét magam után húzom, ne félj, nem leli meg a lábam nyomát. Isten áldjon gyerekem! Majd holnap idelesek, hogy elment-e már a bónája.

Ezzel elsietett a szőlők közti kis mesgyén. A gereblyét hátul a szoknyakorcába akasztotta, a puha homokban egyenletes kis barázdák húzódtak a nyomában.

Egyedül maradtam. Féltem, de Imre bácsi nem jött. Elővettem kis rongybabámat, amit ángyika csinált, magamhoz szorítottam és szolongattam a kiskutyát.

Féltem, mert a nyanya, nagyanyám, engem se szívelt. Halála előtt félévvel anyámmal látogatóban voltunk nála. Éjjel leszálltam az ágyról és a sötétben beleléptem a kotlós kosarába. Nagyanyám meg akart verni, de mama nem engedte. Ettől kezdve rám se nézett, csak úgy emlegetett, „az a gyönyörű nebántsvirág“. Emlékszem, egyszer pirított morzsás csipetkét főzött magának. Ahogy ette, vágyó szemmel követtem a kanala útját a tányértól a szájáig, de nem mertem kérni tőle az ételből. Kiszólt az udvarra:

— Te Boris! Vidd innen ezt a gyönyörű nebántsvirágot! Ugy néz rám azzal a nagy bikaszemeivel, hogy torkomon akad a falat.

Hátha tudja ezt Imre bácsi.

Este lett. Bementem a szobába. Ahogy ángyikától láttam, töltöttem magamnak egy pohárba az eper-

pálinkából. Le sem vetkőztem, úgy ruhástól aludtam el kábultan a vackomon.

Éjjel Imre bátyám szelíd szólongatására ébredtem:

— Kis hugám, hallod-e, de nagyon elaludtál.

Bódultan ültem fel, rábámultam. Szelíden, könnyes szemekkel nézett rám.

— Kis hugám, ne aludj! Már reggel lesz mindjárt. Mondd csak, merre ment az a beste ágyod? Már az egész határt bejártam utána. Kis hugám, igyál egy korty bort.

Ittam a borból.

— Kis hugám, olyan szemed van, mint a Boris-kának, Boriska meg szakasztott olyan, mint nyanya volt menyecske korában. Nem tudod te, kis lelkem, milyen derék aszony volt nyanya! Öt gyereket nevelt föl a két keze munkájával. Pulya koromban mindig a szoknyájába kapaszkodtam. Mari vitte a sírba, Mester Mari! Mert tudod-e, Mari ágyod megesett leánykorában. Aztán hogyan, hogyan nem, angyal lett a gyerekeiből. De meg is vert bennünket az Isten, nem lett nekünk gyerekünk. Akkora se, mint a kisujjam. Nyanya meghótt... Elittam a házamat, a jó kis földemet! Semminek se hínak!

Csöndes hangon dalolgatni kezdett, közben nagy, szőke bajuszára potyogtak a könnyei:

*Édesanyám is vót nékem,
Keservesen nevelt engem. . .*

Esengő szemekkel nézett rám:

— Te is danolj velem, kis hugám.

Megint töltött a borból, ittunk. Ittunk és énekelünk. Tudtam ezeket a nótákat, amiket fiatal anyánk hozott a falujából.

Már nem féltem Imre bácsitól. Szelíd volt, gyengéd szavú és fájt a szíve. Hányszor hallottam Attilától, élete utolsó heteiben, ezt a szót: mama! Imre bácsi is épp így hívogatta részegségében a „nyanyát“. Attila sohasem hallotta tőlem ezt az éjszakai jelenetet, ami bor és nótázás nélkül, harminc év múlva, olyan szív-fájdítóan megismétlődött köztünk a hideg novemberi éjszakákon. A bácsi is úgy ült, úgy nézett hulló könnyei ködén keresztül a reménytelen világba, kifejezhetetlen bánata engem is elárasztott. Gyermeki szívem együgyű erőfeszítésével próbáltam megérteni, mi van a férfisirás mögött, amely vigasztalan volt, mint az országos eső. Attila tudta:

*Hull a hajam, nincs kenyerem,
tollam vásik,
halász bátyám így veszett el.
Él így más is.*

Ángyika két nap múlva hazatért és mintha közben mi sem történt volna, folytatódott a régi élet. Azután augusztus végén megrakott egy nagy garabolyt babbal, lebbencstésztaival, egy óriási kenyeret vászonkendőben a hátamra kötött, a garabolyt elől a kendőbe hurkolva a nyakamba akasztotta és elindultunk a falu felé az állomásra.

Útközben betértünk nagyapámhoz. Nagyapám malacaival álldogált, fejét vakargatta zsíros kalapja alatt és dörmögött valamit a gatyája körül topogó pulinak. A puli nyakába szedte a lábát és eliramodott. Pillanatok múlva egy tyúkkal a szájában rohant vissza. Azután fogott még egy csirkét. A két tyúk lábát összekötözte ángyika és a kezembe adta.

Illedelmesen kezét akartam csókolni nagyapámnak.

— Nem vagyok én püspök — kapta el a kezét.

A faluban Lajos bácsiékhoz mentünk Etusért. Zsófi néni őt üres kézzel bocsátotta útnak, de egy új ruháskát mégis varrt neki. „Nehogy megszólja őt a Borcsa“. Megnézte Mari néni ajándékait és váltig csodálkozott, hogy tyatya, az a vén zsugori, nem sajnálta azt a két gyönyörű tyúkját.

Legutóljára Sándor bácsiékhoz mentünk búcsúzni. Julcsa néni látva, mennyire fel vagyok pakolva, megkockáztatta a kijelentést, hogy ő is adna miegymást, de már nem tudnám hogyan elvinni. „Miegymást még a kis Etus is elbír“ — fogta szaván Mari néni. Igen, csakhogy Sándor bácsi elvitte a petrencével a lajtorját és hogy az istennyilába menjen Julcsa néni a padlásra a szalonnáért. „Majd jövőre, ha gyöttök, küldök anyátoknak egy szép, hízott kácsát“ — búcsúzott tőlünk Julcsa néni.

Mari ángyika sírva ültetett fel bennünket a vonatra. Hosszú darabon szaladt is a vonat mellett, hogy elmondhassa, amit Julcsa néni szapulása miatt elfelejtett: sokszor csókoltatja Boriskát.

Attila elemi iskolás korában három nyarat töltött halászó nagybátyánk kunyhójában. A bácsi ekkor messze a falutól, a zsombékos halastó partján lakott és varsáit vigyázta a vízben, esténként pedig hálóit foltozgatta. Mari néni meszelt, kenyeret dagasztott és — beszélt. A kisfiú nagyon szerette őket, a füstölgő vizet, ahol „lóg a káka kókkadón a pusztaságba“. A falu határa, a kis tanyák, puha szántások esővert gerezdjei, a ritkás erdők, a szántón borongó nyárfák, az országúton álló jegenyék, a falusi ebek, búsongó boglyák, a kiskún parasztok megszállták szívét és képzeletét. Milyen gyöngédséggel írja: „És az országban a törékeny falvak — anyám ott született...“ A Holt vi-

dék az a hely, amelyet Imre bátyánk tanyájáról be lehetett látni. Az **Emlék** Mari ángyinak a szikrázó nap-sugarakkal ötvözött alakja:

*Apró, kemény kontyú ángyom
réz-homloka fénybe clikkan,
réz-hajlással földet érint,
búzáat kötöz csörögve a nyomainkban.*

*Ángyikám, mint rézből öntött,
áll a zizegő mezőben.
Por lombjai hajladoznak.
Bogár szemén piros villog eltűnőben.*

Nagyapánk a Dörmögő:

*Avas szalonnán élt, mint az idő.
Telt-mult naponta, sárgán görbülő;
szalmát számolt, vagy nézte az eget,
a csillagokban szíve zizegett.*

*Tudta, nagy nap kél a hegyek mögött.
Hosszan pipált és lassan köpködött.
Ha fürgeteg csapkodta, ballagott —
zúgó vízárnál ült és hallgatott.*

**A Magyar Alföld, a Nyár, az Esik, a Határ, a Fák,
a Ritkás erdő alatt** mind-mind anyánk szülőhelyét idézi a régi nyarakból és a szív legszebb hangjai csendülnek a **Falu** soraiban:

*. . . Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;
meg-megrebbentik az elaludt
árvány fűszálat.*

*Alszanak az egek, a mezők.
Ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök.
S a levélrések.*

*Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskám, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.*

Harmadik elemibe jártam ezen az őszön. Mama egész nap varrt, de olyan keveset keresett, hogy heteken keresztül nem ettünk egyebet, csak kávé és kenyert. A háziúr felmondott, mert nem tudtunk bért fizetni. Mama eladogatta a bútorokat és Bochnicsek-néhez költözött a Márton-utcába.

Ide esténként egy kocsis járogatott fel, aki udvarolt a mamának.

— Itt a Grün papa — állított be mindig nevetve. — Én leszek a papátok, ha a mamátok is úgy akarja. És miért ne akarná? — kedélyeskedett Grün bácsi és a térdére ültette Attilát, aki nagyot rúgott a gyomrába és hangtalanul viaskodott vele, hogy eressze el.

Bochnicsekné szívesen látta Grün bácsit, mintha az neki udvarolt volna. Mama rendületlenül varrt tovább, rá se nézett.

— Hopplá hopp — mondta Grün bácsi és erős kezekkel lefogva lovagoltatni kezdte a térdén Attilát. A kisfiú kivörösödött az erőfeszítéstől, hogy megszabaduljon tőle. Végül tehetetlen dühében leköpte.

— Hagyja békén azt a gyereket — szólt oda anyánk.

Mindhárman valami névtelen ellenszenvet éreztünk Grün bácsival szemben. Ő is érezhette ezt, mert minde-

nekelőtt bennünket, gyerekeket akart meghódítani. Mi azonban minden kedveskedését utálattal utasítottuk vissza. Talán a mi ellenszenvünk ragadt rá anyánkra is, aki körül féltékenyen állottunk körbe, mihelyt a bácsi megjelent.

Ezen az estén, amikor Grün bácsi elment, Bochnicsekné anyámra támadt. Dühös volt, hogy visszautasítja a kereső ember közeledését, akinek a segítségével könnyebben eltarthatná gyerekeit. Ő maga minduntalan összeállt valakivel, ha megunta, kitette a szűrét és új embert keresett magának. Most addig dohogott, amíg anyám hangja felcsattant: neki ne kommen-dáljanak senkit! Van neki hites ura, van apja a gyerekeinek, ha százszor is ott hagyta őket.

A két asszony összeveszett. Anyám sírva borult a varrógépre, mi pedig tehetetlen és szótlán szomorúsággal bújtunk melléje. Attila az ölébe furakodott és a maga módján vigasztalta:

— Ne sírjon mama. Ha nagy leszek, hozok egy zsák aranyat. és úgy, de úgy elverem a papát! Száz zsákkal hozok és a papának nem adok belőle semmit.

Pár nappal e jelenet után, hideg, szeles novemberi estén kenyérért mentem a boltba. Visszajövet a kapualjban feketeszakállas, micisapkás ember állt utamba.

— Jolán, nem ismersz meg? Én vagyok a papa.

A hangja apámé volt, de a szakálla, sapkája, hosszú, soha nem látott kabátja idegenné tették. Éppen féléve múlt, hogy nem láttuk, nem hallottunk belőle semmit. Úgy megijedtem tőle, hogy alig tudtam felelni a kérdéseire: Mit csinál a mama? Rosszat beszél-e róla? Mi hogy vagyunk? Végül egy koronát nyomott a kezembe azzal, hogy az az enyém,

de ne szóljak találkozásunkról a mamának. Azzal el-
sietett.

Futottam haza. A hallottakra a mama abbahagyta
a varrást s fel-alájárt a szobában. Majd leült és szót-
lanul meredt a koronára.

A papa váratlan jelentkezése anyánk nyugalma-
t újból teljesen feldúlta. Ismét napokat töltött távol.
kereste, kutatta, látni akarta, beszélni vele. Hiszen itt
van a városban. Járt a rendőrségen, a bejelentőhiva-
talban, az árvaszéken. Felkeresett minden közeli és
távoli ismerőst, sorrajárta a gyárakat. Sem ő, sem a
rendőrség nem akadt a nyomára. Egy év múlva, Jefta
bácsi, a barátja, felkereste anyánkat. Elmondta, amit
megtudott apánkról. Craiovában, Romániában dolgo-
zik egy gyárban. A megadott címre anyánk rögtön
írni akart, de úgy gondolta, jobb, ha én írok neki. A
gyermek együgyű szavai bizonyára utat találnak az
apa szívéhez. Levelemre hamarosan megjött a válasz,
amely a következő volt:

*„Kedves gyermekeim Jolánkám a Levelet megkap-
tam nagyon meg örültem hogy meg nem elfeleitetek a ked-
ves papát. de bizom nagyon szomorúság van az én szí-
vémben hogy tük mien szegénjek vagytok de mit tehetek én,
hogy a kedves mamátok elkergete a tük kedves kenyér
kereső apátok, az imrie bácsi és a nagypapát, nagyon jól
ismeri a papátok, hogy hogyan élt,*

*kedves gyermekeim nagyon sajnálom hogy nem tu-
dom adni a kezetekbe egy falat kenyeret és egy ruhácskát
a testetekre, ha a papátok nem bír bevenetek hozzád veni
akor bizom nem lesz kenyeret sem ruhátok de ha a ked-
ves papánál lesztek akkor lesz minden amit csak a szíve-
tek fog kívánni, kenyér ruha pénzt föld házod és mindent
Tisztelem a nagy papát, Imre Sándor Lajos Bátyát,*

és benetek kedves gyermekeim czokollatlak benetek, és nézetek — minél hamariáb legyetek a papátoknál, Isten veletek, ha nem lesztek a papáiétek — akkor a papátok fog meg halni idegein földbe amérikába

A Jol Isten viseien gondot rátok

Craiova 1909 Juli 11./VII.

Strada Bukovet 53

Jozsef Aron“

Ez volt az utolsó életjel, amit adott magáról. Mire anyánk gyermektartási keresetének iratait kézbesíteni alkarták Craiovában, már nem volt a városban. Soha többé nem hallottunk felőle semmit. Eltűnt, mint a kámfor.

Örökké fájo emlékezéssel idézem fel a mama törekeny alakját, aki ez időtől fogva állati erőfeszítéssel dolgozott, hogy előteremtse a mindennapi kenyeret számunkra. Éreztük, bár nem értettük, szótlan-sága és komorsága mögött csüggedtségét, társtalan bánatát. A magunk együgyű, gyermeki módján igyekeztünk is, hogy segítségére legyünk, hogy örömet szerezzünk neki. Amikor e télen Gáspár Jánosékhoz, egy kőműveshez költöztünk, Attila lecipelte Etussal a pincébe egyetlen játékát, hintalovát és felvágta aprófának. A kisfiúnak ez a fehér-ló-áldozása mélységesen meghatotta mamát. Ma is előttem van az arca, amint végigcsurog rajta a könny, amikor tüzet gyújtott belőle a paprikás krumpli alá.

A varrógépet visszavették tőle, nem tudta fizetni a részleteket. Munka után járt. Nem hagyott mást ott-hon számunkra, csak kenyeret. Én kaptam az iskolá-

ban, a napközi otthonban ebédet, de a két kisebbik gyerek egész nap kenyeret evett. A kőműves felesége már megszokta, hogy annyit főzzön a bablevesből, hogy este egy-egy tányérral nekünk is jusson. De ők is nagyon szegények voltak, nagyon nagy áldozat volt ez tőlük. Mama látta ezt. Napszámos munkát vállalt. Legrosszabb ruháját vette fel, kendőt kötött a fejére, karjára vette a vödröt a surolóronggyal és surolókefével és kiült a „platzra“ a Deák Ferenc-téren, a többi napszámos asszony közé. Ha nem akadt munkája, délfelé hazajött. Lassankint állandó helyeket szerzett magának, úriházakhoz járt mosni, vasalni, takarítani. Azonban ezen a télen nem mindig akadt munkája, még a lakbért sem tudta fizetni Gáspáréknak. Valahol hallottam egy cukorkagyárról, az Örömvölgy-utcában, ahol gyerekek is dolgoztak. Egy napon nem mentem az iskolába, hanem jelentkeztem a kis műhelyben munkára. Miután felértem az asztalt, amelyen a nagy tepsikben sorakozó cukorkafigurákra képecskéket kellett ragasztanom, felvettek heti három korona fizetéssel. Mama tudomásul vette a dolgot, az a heti három korona is nagyon kellett. Reggelenként kis csomagot készített számomra, kenyeret és tepertőt, ez volt az ebédem és siettem a „gyárba“. Két hétig dolgoztam itt, akkor abba kellett hagynom a munkát. Az iskolából anyámat szigorúan megintették, mert „iskolakerülő“ lettem.

1908 januárjában újból költöztünk. Ezúttal a Szvetenay-utcában egy borzalmas tömegszálláson kaptunk helyet. A szoba-konyhás lakásban tizen, vagy tizenötén, de lehet, hogy huszan is laktak. Csak annyit tudok, hogy a szoba, konyha minden zugában, sarkában, közepén emberek aludtak, ágyban, földön.

Mi is a földön aludtunk egy szalmazsákon. Semmi

egyebünk nem volt már, csak ez a szalmazsák, két párna, egy nagy dunna és egy láda. A ládában egy pár lábos, tányér és kanál, egy pár vedlett ruhadarab, fehérenmű. A láda fenekén selyempapirosba csomagolva feküdt egy fekete csipkesál és anyánk kagylós doboza a zálogcédulákkal. Ez volt minden, ami megmaradt a két szekrény tömött tartalmából, amióta eljöttünk a Gát-utcából, tíz hónappal ezelőtt.

Január végén anyánk súlyos beteg lett. Azt az öt hetet, amíg a kórházban feküdt, leírhatatlan elhagyatottságban töltöttük. A sok ember között senki sem törődött velünk. Ezek a szegény ördögök, akik itt egymás hegyén-hátán éltek, mint télen a tyúkok az ólban, oly nyomorultak voltak, hogy nyomorúságukban minden érzelem és értelem híján észre sem vették, hogy három gyerek maradt anya nélkül és éhezik. Ma is megdöbbszent az a közöny, amivel keresztül néztek rajtunk. Most igazán éhezünk. A párolgó fazekakban fővő híg levesek szaga a tűzhelyhez húzott bennünket, hiába zavartak ki a konyhából. Ha evett valaki — és ennyi ember között mindig falatozott egy-egy — eleje álltunk és úgy bámultuk, mint a kiéhezett falusi kuvaszok. De nem kértünk soha senkitől. Még Attila sem, aki pedig folyton sírt, kínjában az ujját szopta, vagy a párna csücskét rágt a szalmazsákunkon. Ma sem értem, mi volt ez bennünk, szemérmesség, tehetetlenség, valami ismeretlen eredetű gátlás? Egész nap a karomon cipeltem a síró Attilát, aki nyakamba kapaszkodott és csitígtattam. De Etus is folyton sírt, neki még annyi sem jutott, mint Attilának, őt nem vehettem a nyakamba.

Este lefeküdtünk, legyengülve, szédelegve a koplalástól. Az egyik ágy szélén egy ember ült, két térde között mázas cserépfazékkal, amiből töltöttkáposztát

kanalazott. Amikor befejezte az evést, fehér kendővel bekötötte a fazekat és betolta az ágy alá.

Éjjel felébredtem. Minden ízemben remegve, négykézláb az ágy alá kúsztam, halálos félelemben attól, hogy zajt ütök, amíg elérem a fazekat. Ugyanúgy kúsztam vele vissza szalmazsákunkhoz. Reszkető ujjakkal bontottam ki a kendőcske csomóját és marokkal, mőhőn tőmtem magamba a hideg káposztát. Meg tudtam volna enni az egészet! Amint az evés jóérzése eltőtőtt, a gyerekekre gondoltam. Nem mertem felkelteni őket. Előbb Attila szájába dugtam a káposztából, aki erre rőgtőn felűlt és már nyelte is. Etus is felébredt keltés nélkül és a legcsodálatosabb ősszhangban, mintha kőszűltűnk volna erre az éjszakai őlményre, lélegzetűnket visszafőjtva faltuk a fazékból az ételt. Zsírosak, maszatosak lettűnk, a gyerekeknek még a fűlűk is káposztás lett, amint a sőtétben ősszekentem őket. Azután visszacsempésztem a majdnem őres fazekat. Lefekűdve a gyerekek kőzé, amit azelőtt sohase tettűnk, némán ősszecsókolóztűnk a boldog, jó őrzéstől. Attila megelégedetten szuszogott, hízelegve átőlelte a nyakamat, úgy aludt el.

Reggelre nyoma se maradt a jó őrzésnek. Az éjszakai evés után még őhesebbek voltűnk. Eszembe jutott Gáspár neni, aki őlyan jóízű bableveseket főzött és mindig mert belőle a mi száműnkra is. Kézenfogva egymást, elcsoszogtűnk a gróf Haller-utcába a jó nenihez.

Gáspár néninél hideg volt a tűzhely. Ő maga nagykendőjébe burkolva sírdogált a hideg konyhában. Megtudtűk tőle, hogy férje pár nappal őzelőtt munkakőzben leesett az őpűlő ház állványáról és meghalt. Nincs bableves. Pedig biztosan adott volna enni, ha kőrűnk tőle és megmondjuk, hogy a mama a kőrház-

ban van. De csak maflán és illedeelmesen elköszöntünk és elmentünk.

Menjünk a keresztmamához.

Keresztanyánk, Kiss Kálmánné, áldott jó asszony volt. Szeretett bennünket és valamikor sokat időztünk nála. Ragyogó tiszta konyhája volt, sok befőttje, egy-két üveggel mindig kibontott, ha meglátogattuk.

Már a Gyep-utcában jártunk, amikor Etus megállt és dacosan kijelentette, hogy ő nem megy a keresztmamához.

— De gyössz!

— De nem megyek!

— Mért?

— Azért!

Megmarkoltam a kezét és húztam. Erre Etus föld-revetette magát és toporzékolt. Húzni kezdtem a földön, dühödten vonszoltam, mire torkaszakadtából sivalkodni kezdett.

— Gyere, a keresztmama ad ebédet! — rángattam a kezét. De az éhes gyerek érthetetlenül és indokolatlanul hisztériás visitásba kezdett:

— Nem megyek a keresztmamához! Nem megyek, azért se megyek!

Attila az ebéd szóra szintén megvadult.

— De gyössz! Azért is gyössz! — kiabálta.

Etus megint elvetette magát az utca közepén. Tetetlen dühömben majdnem sírva könyörögtem neki, hogy jöjjön. Nem jön, azért se jön. Erre én vadultam meg és elkezdtem püfölni. Etus ordított és harapott, karmolt, Attila rugdosta, én püföltem. Mint három veszett kölyökkutya, úgy marakodtunk az utca közepén. dühödten téptük egymás haját és üvöltöttünk. Mintha nem is mi csókoloztunk volna éjjel, mintegy titkos és szent összetartozás érzésében.

Egy férfi megállt a járda szélén és rámszólt:
— Nem szégyelled magad, a kisebbeket verni?
— Mi köze hozzá! — feleltem vissza.

A neveletlen feleletre kergetni kezdett. Elszaladtam. Amikor visszafordult, megálltam. Láttam, odamegy a gyerekekhez, talán vigasztalni akarta őket. De ők nem várták be, hanem miután Attila előbb ráöltötte a nyelvét, elkerülték és hozzám szaladtak.

Leültem a járda szélére és keserves zokogásban törtem ki. Én, aki soha nem sírtam, a verést szórtan daccal tűrtem, most fuldokoltam könnyeimben. A két gyerek leült mellém jobbról és balról, hallgattak. Ha a hidegtől nem kezdünk dideregni, talán napestig ott ültünk volna.

Most mi lesz? Haragszom Etusra, aki miatt nincs ebéd. Dühös vagyok Attilára, aki már nyafog, hogy éhes. És gyűlölöm a felnőtteket, akik csak parancsolnak, kérdőre vonnak, de semmit nem tesznek értünk. Lökdösöm Etust mérgemben.

— Hülye — mondja erre aacsarkodva.

— Fogd be a szád! — mondtam én.

— Hülye vagy te — mondja Attila. — Marha! — teszi még hozzá meggyőződéssel.

Míntha ez lenne az az időpont, amittől kezdve úgy beszélünk, olyan szavakat használunk, mint az utcagyerekek. Mire anyánk hazajön a kórházból, utcakölykök vagyunk mi is. piszkosak, tetvesek és mosdatlan szájuak.

Lődörögtünk a hideg utcán. A Ferenc-téren összehatalkoztunk iskolatársammal, Stefán Böskével. Neki is beteg volt a mamája. Elhatároztuk, hogy koldulni fogunk kettesben. A gyerekeket hazazavartam azzal, hogy majd nemsokára hozok ennivalót, mi pedig el-

mentünk az Üllői-úton túli utcákba, ahol senki sem ismert bennünket.

Nagyon féltünk rendőrtől, házmesternéktől, szegyenkezve kopogtattunk az ajtókon. Azóta is mindig csodálom a bátor kis kölyköket, akik odaszegődnek hozzám az utcán és addig kunyorálnak „egy kis kenyérrevalót“, amíg ki nem elégítem őket egy-két krajcárral. Mi úgy kértünk, mintha valami bűnös dolgot művelnénk, reszketve, hogy valaki ránk ripakodik valamelyik ajtó mögül, futásra készen, szemmel tartva az idegen házak lépcsőit.

Nem is gyűjtöttünk össze többet nyolc krajcárnál. Ezt elfeleztük és vásároltunk rajta apró orosz halat, sok hagymával. Krajcár volt darabja. Böske a maga halacskáit az utcán mindjárt megette, én vittem az enyimeket haza. Kitérítettem a papírost a térdemen, hogy szétosszam, de Attila egy szempillantás alatt összemarkolta az egészet és egyszerre a szájába gyömöszölte. Arca kidagadt, kezét szája elé tartotta, nehogy kicsússzon belőle egy falás is. Elkecseregettem néztük. Közben fuldokló köhögés jött rá, még hátra is kellett ütüzni: Kuc-kuc, cigányutcára ment.

Délután már nem bírtam az éhséget és a gyerekek sírását. Eszembe jutott a zálogház és a ládából kivettem anyánk pár ingét, hálóréklijét és elzálogosítottam. A kávémérésben nagy fazék kávévettem, meg egy kiló kenyeret. Az utolsó morzsáig megettük. Elfogott a bőség részegsége. Nagy csomó cukrászsüteményt is vettem a péknél és azt is befaltuk. Egymás iránt megnyúlva fejeztük be a napot.

Kávén éltünk, amíg a pénz tartott. Közben hallottam, hogy a Gyermekvédelő Liga szegény, sokgyermekes családoknak élelmiszersegélyt ad. Útrakeltem a Wesselényi-utcába, ahol kiutaltak egy csomagot. Volt

benne bab, sárgaborsó, liszt, griz. Rögtöm tejbegrizt főztem, azt szerettük. Föltettem egy nagy lábasban vizet a tűzhelyre, ahol három-négy asszony is főzte az ebédjét. Nem zavartak el, de nem is törődtek vele, mit akarok csinálni, tudom-e csinálni? A forró vízbe beleeresztettem az egész zacskó grizt. Ebben a tejbegrizben nem volt se tej, se cukor, kemény volt, mint a kő, ízetlen, majd kifordult a szánkából. De két napig ezt ettük.

Vasárnap délután kimosdattam a két gyereket, magamat és elballagtunk a Rókus-kórházba. Mama sápadtan, soványan feküdt az ágyában. Hogy hogyan néztünk ki, arra csak az ő rémült, fájdalmas elszörnyülködéséből tudok következtetni.

Attila abban a pillanatban, amikor meglátta mamát, keserves sírásra fakadt. Sohasem tudom elfelejteni sírásra görbült kis száját és szemrehányó tekintetét, ahogyan felém nézett:

— Mama, a Jolán moslékot főz mindig! — ezek voltak az első szavai, amiket elzokogott. Ebben benne volt kis szívének minden keserve, árvasága, mama utáni vágyódása.

Februártól kezdve az iskolaév végéig egy Mészárosné nevű asszony tágas, sötét, hideg konyhájában laktunk, a Ferenc-téren.

Mészárosné sárgára festett hajával, a nyakára kötött fekete bársonyszalaggal gyermekkorunk kitörülhetetlen emlékei közé tartozik. Ha igaz, hogy a gyermekkori élmények örökké megmaradnak, irányt szabnak a lélek fejlődésének, a képzelet területeit, a cselekedetek rúgóit alapjukban megformázzák, akkor ennek a vajákolással, búbajoskodással foglalkozó asszonynak a há-

zában eltöltött hónapok mély benyomásait minden biz-
onnyal sokáig megőrizte az akkor hároméves Attila.

A kirívó külsejű asszony kártyát vetett. Délutá-
nonkint a konyhában sorakozó székeken szegény asz-
szonyok, cseléd lányok ültek, várták, hogy sorra kerül-
jenek. Jószagú úrinők is látogatták. „Munka“ előtt a
subládán álló feszület előtt térdelt Mészárosné, öklével
verte a mellét, homlokát a padlóhoz ütögette, imára
kulcsolt kezei közt rózsafüzért morzsolgatott. Azután
macskájával az asztalhoz ült és jósolt az egyenkint be-
térő asszonyoknak.

Mama alkalmazásban volt Mészárosnénál. Amikor
kijött a kórházból, elerőtlenedve, lesoványodva, lakás
ellenében vállalta a vajákos asszony körüli teendőket.
Nehéz munkát ebben az állapotában nem is tudott
volna végezni. Kedvtelenül, szótlanul és bizonyára
minden meggyőződés nélkül csinálta a hókusz-póku-
szokat a boszorkány mellett. Vagy ki tudja?

Jövendőmondáson kívül Mészárosné még a követ-
kezőkkel foglalkozott: kereket oldott szeretők vissza-
hódításával, kihűlt szerelemek újraélesztésével, beteg-
ségek ráimádkozással való gyógyításával. Vállalta iszá-
kos férjek jóútratérítését. Ezer bajjal, panasszal jöttek
hozzá, átadták néki gondjaikat, pénzüket és remény-
kedve távoztak.

Mindezen bajok orvoslásának más és más módszere
volt. Mint ahogyan a kórházak sebészi osztályán készü-
lődnék a következő napra kiírt műtétre, úgy készült
Mészárosné a lelki klinikáját felkereső szegény asszo-
nyok bajainak kiirtására.

Azon a napon, amelyre a sorsba való beavatko-
zását kitűzte, bőjtölt. De bőjtölnie kellett anyáknak
is, a megbízónak is. Mi gyerekek sem ehattunk a la-

kásban. Ő maga talpig feketébe öltözött, szalmasárga hajára kendőt kötött és némán imádkozott. A paciens is azt tette, amit ő, ijedten hallgatott, egyetlen kimondott szó is véget vethetett volna a közeledő varázslatnak. Az elsötétített szobában gyertyák égtek és a konyhaajtó küszöbébe verve hatalmas konyhakés meredezett, mint a cövek. Nehogy a gonosz bemenjen. Este azután Mészárosné fogta a seprőt és arcán a megszállottak ijesztő kifejezésével, keményen összeszorította száját és kisöpörte a szobát, konyhát, benyúlt a seprővel a bútorok alá és hatalmas, erőteljes mozdulatokkal seperte a semmit a konyhaajtó felé. Itt a küszöbön meredező kés körül valóságos közelharcot folytatott valamivel, amit mi nem láttunk, végül a kést is kipiszkálta helyéről és a seprővel kilódította az udvarra.

Máskor másféle szertartások közepette kifüstölte a szobát, vagy kotyvasztott valamit a vörösön izzó vas-kályhán. Szájtátva, hideglelés borzongással néztük műveleteit. Etus majdnem minden éjjel sikoltozva ijedezett fel álmából, ördögöt látott a sarokban. Attila egy percig sem mert egyedül maradni, szívszorongva kapaszkodott a mama szoknyájába, vagy az enyémbe. Frászt kaptunk a sötétben. Sem azelőtt, sem azóta olyan egymáshoz bújók, egymásba kazaszkodók nem voltunk, mint Mészárosné sötét, hideg konyhájában. Minden zúgból leselkedett valami rém, az éjszakák tele voltak iszonyattal.

Attila „Nagyon fáj“ kötetének sok verse kísértetiesen emlékeztet a kisfiú rémületére, iszonyodó félelmére. Ez a kisfiú mindig éhes, rémek leselkednek utána. A felnőtt jóízű bablevest, csülköt, főtt malaclapockát, déligyümölcs kirakatot, vérbő epret rak verseibe, mindent a kisfiúnak, aki „mégis él“ benne.

*... Mi bánt? Ugy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.*

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

*A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja ...*

Elmondja a kisgyerek félelmeit, iszonyatát, meg akarja szabadítani a lesekedő rémektől. És amikor a felnőtt körül is az egész világ tele van rémekkel, amiket csak ő lát, szolongatja a mamát. Ha az ő szoknyájába kapaszkodhatna, mint a kisgyerek, megszűnne minden szorongása.

Magavigasztaló soraiban a Ferenc-téri éjszakák rémei ólálkodnak, dajkahang, mamahang csitítja:

*Én nem tudom, mi fenyeget
az estek csipkés árnyain,
mint romló halról a legyek,
szétszállnak tőle álmaim.*

*Én nem tudom, mily dajkahang
cseng a szíremben csendesen:
Nyugodj, hiszen csak este van
s mitől is félnél kedvesem.*

Gyakran megtörtént az is, hogy Mészárosné nem fogadta klienseit. Ilyenkor megengedte, hogy bent tartózkodjunk szobájában, ahol egész nap a vörösen izzó vaskályha mellett ült. Ezeken a napokon az volt a feladat, hogy leckém elvégzése után felolvassak egy véget nem érő füzetes regényt. A regény címe így hangzott: **A grófnő szerelme, vagy az erdő titka**. Több mint háromszáz füzetből állott. Rengeteg személy szerepelt

benne, tele volt izgalommal, ki nem deríthető titkokkal, lélegzetelállító fordulatokkal, különösen a füzetek végén. Éjfélig ültünk a túlfűtött szobában, rekedtre olvastam torkomat. A gyerekek ilyenkor soha sem voltak álmosak, csendben és figyelmesen hallgatták ezt az érthetetlen, nagyoknak való mesét.

Különös játékokra inspiráltak bennünket a hallottak. Grófkisasszonyt, vadorzót, szerelem gyermekét játszottunk, várkastélyban laktunk, ismeretlen szigeten tengődtünk, földalatti börtönben raboskodtunk. Szóztuk, fontuk magunk is a regényes történetet, hozzátéve, amit növekvő képzeletünk a titkokkal teli boszorkányos környezetben egyre színesebben kitermelt. Ezek a felolvasások messzi tájakat varázsoltak elénk, csodálatos embereket, akiknek olyan foglalkozásuk volt, mint a Ferencvárosban senkinek, nagy igazságtalanságokat és nagy igazságtevéseket. Mintaképeink voltak a szereplők között, akikhez idomulni igyekeztünk. Aztán abbahagytunk minden barátkozást a többi gyerekekkel, kerültünk mindenkit, mint akiket megbabonázott a ház boszorkánya. Csak egymással éreztük magunkat jól, a mi elvarázsolt világunkban. Tudtuk, — és csak mi tudtuk, — hogy a közönséges világ mögött van egy másik is; ebben az emberek, állatok, tárgyak szerepe és egymáshoz való kapcsolatuk egészen más; új neveket találtunk hát a számunkra. Mi hárman **püngrücsök** volunk, de új, másoknak érthetetlen szavakkal jelöltük a kutyák, széklábak, tányérok, rongyok, meg egyéb holmik csak általunk ismert **másik** lényét is. Nyakig merültünk a titkokba, a mi titkainkba. Jó érzés volt s talán ez tette elviselhetővé azt az állandó félelmet, amit Mészárosné kísérteties tevékenysége keltett bennünk. Nem tudom, így van-e, — én így hiszem, — a **Medáliák** ebből a rég elsüllyedt,

elvarázsolt gyermekvilágból hajtottak ki, a rég elfelejtett püngrücs lelke szólal meg Attila szavaival:

*Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsimogattam a holdat a napot,*

*és fölnyújtottam ajkukhoz a fát,
a zöld cincért, a kigyót, a kovát, —
most lelkem ember — mennyeim odavan,
szörnyű fülekkel légyezem magam — —*

A szomszédban egy özvegyasszony lakott három lányával. Ha kiszorultunk Mészárosné hideg, sötét konyhájából, behívtak maguk közé, ne lődörögjünk a hideg udvaron.

Az özvegyasszony podgyásztartó hálókat kötött, a lányok segítettek neki. Sebesen motollált kezükben a hosszú fatű. Énekszóval, vidám fecsegéssel végezték munkájukat, jókedv és öröm buzogott belőlük, mintha ünnep lenne minden másnapjuk. Ha nem is karácsony, hát születésnap.

Nem éreztük jól magunkat közöttük. Csodálkozva néztük az asszonyt, ha megpaskolta a gyerekek kezét, vagy ha szája sorba cuppant a képükön. A lányok visszaölelgették és nevettek, mintha forró nyárban hideg vizet csurgattak volna végig a hátukon.

Egy dermesztően hideg télvégi napon Mészárosné megint szellemet űzött, kint ténferegünk az udvaron. Már kékre fagyott az orrunk, amikor a szomszédasszony beteretl bennünket meleg szobájába. Etussal egy zsámolyra ültünk, Attila szokott helyére, az ölembe telepedett. Ültünk, ültünk a jó melegben és néztük, el-

néztük a vidáman csivitelő családot. Azután egyszerre — nem tudom, melyikünk kezdte — mindhárman el-
sírtuk magunkat. Az asszony és a lányok elhallgattak,
jókedvük csodálkozássá változott arcukon.

— Mi történt? Mi lelt benneteket?

Minél kedvesebben, minél nyájasabban faggattak
bennünket, annál keservesebben, annál hangosabban
bőgtünk. Hát tudtuk mi, hogy milyen vágy dörömből
a szívünk sötét, bezárt kamráiban, amikor a szomszéd-
asszony énekének, csókja cuppanásának hangjai odáig
szűrődtek...

Az asszony kiment és behívta anyánkat. Mama
megállt előttünk. Most kellett volna odaszaladni hozzá.
Most kellett volna belecsimpaszkodni, megrázni a szok-
nyáját, ránevetni, hogy visszanevessen ránk, megpas-
kolja a kezünket, csókot cuppantson a képünkre. De
csak álltunk bambán és néztünk rá. Ő is csak nézett és
nem kérdezett semmit.

— Eredjetez haza — mondta végül.

Otthon leszelte a három darab kenyeret, kávé töl-
tött a három bögrébe.

Ekkor jött a suszter.

A suszter pár héten keresztül minden este elláto-
gatott hozzánk. Sovány volt és kicsi, mamának a vál-
láig ért. Talán kicsi se volt, csak púpos. Parázsló sze-
mekkel követte anyánknak minden mozdulatát, mint
az állatszeliidító a vadmacskáét. Mama puhán, nesztele-
nül tett-vett, elmosogatta a bögréket, ágyat vetett és
lefektette a kicsinyeket.

A suszter nézte anyánkat, mink a susztert néztük.
Halkan, fojtott hangon beszélt. Minden este ugyanazt.
Költözzünk hozzá, a műhelyébe. Mama legyen a fele-
sége. Imádni fogja, a tenyerén hordozza. És mindhár-
munknak remekbe szabott, elnyúhatetlen cipőt csinál...

Ennél az utolsó mondatnál mama kezében megállt egy percre a munka, szemével megkereste az ágy előtt álló lábbelinket. Az egyiknek nem volt talpa, a másiknak nem volt kérge, a harmadiknak... Nem, egyáltalában nem volt cipőnek nevezhető egyik sem. Sóhajtott.

Feszülten figyeltük most már a mamát. Nem, nem akartunk ott lakni a suszter műhelyében. Nem akartunk cipőt, semmiféle remekbe szabott, elnyúhetetlen cipőt. A mamát akartuk. Azt akartuk, hogy a miénk legyen. Csak a miénk. Hogy egyszer már ne vessen ránk, meg-simogasson bennünket, nyájasan szóljon hozzánk. Ne a susztert szeresse, hogy cipőnk legyen. Minket szeressen, hogy boldogan ténferegjünk ezen a világon meztél-láb is.

Egy délután Attila kezét szorosra fogva anyánk elé állottam és elszántan a szemébe hazudtam:

— Mama kérem. Bent voltunk a suszternál és Attila kiszórta a faszégeket és a bácsi elverte a lábszíjjal Attilát.

Anyánk hitetlenkedve nézett. Attila nem úgy viselkedett, mint akit lábszíjjal elverték.

— De igenis, megverte Attilát a bácsi. És azt mondta, csak lakjunk ott, majd elveri mindennap. Mert Attila egy csirkefogó.

Mama leguggolt és magához ölelte Attilát.

— Igazán bántott a bácsi, vagy csak hazudik a Jolán?

Attila ártatlanul nézett a világba. Csak annyit értett, érzett az egészből, hogy ha őt bántották, akkor a mama leguggol hozzá és átöleli.

— Igen — felelte boldogan.

— Fáj? — kérdezte mama és egészen ölébe vette.

— Igen — felelte Attila átszellemülten.

— De ha igaz volna és fájna, akkor sírnál, te kis haszontalan.

Óh, ha csak egy kis sírás kell, hogy ez a jó érzés megmaradjon! És Attila — a körmönfont báránka — sírni kezdett. Elérte, amire vágyott, mama egészen a karjára vette és így csitítgatta.

A tapasztaltak hasonló kísérletezésekre bűjtogatták a gyengédségre vágyakozó gyereket másszor is. De a gond megkövesedett anyánkban és csak arra jutott ereje, hogy enni adhasson a gyerekeinek. Nem voltak érzelmes gondolatai, csak kietlen gondjai. Attila helyett megint a vödröt vette karjára reggelenként és csak este tért haza. „Kis lábaskában hazahozta kegyelmeséktől vacsoráját“ és szétosztotta köztünk. Biztosan az ebédjét is elhozta nekünk. Ő maga megvont a szájától minden falatot, hogy nekünk több jusson. Vékonyka lett, kicsi, lerágtuk a húsát, elszívtuk a vérét. Ha napszámjából pár krajcárt félre tudott rakni, kivitte valamelyikünket a Teleki-térre és sok keresgélés, alkudozás után megvett egy pár ócska cipőt. Mindig nagyot vett, hogy ha nő a lábunk, akkor is jó legyen. De ezeket a cipőket hamar szétrúgtuk, sokkal hamarabb, semhogy időnk lett volna belenőni.

Iskolai szünidőben a nyarat Etussal megint Szabadszálláson töltöttük. Amikor visszajöttünk ősszel, új tömegszálláson, új emberek között találtuk magunkat. Két-három hét múlva innen is tovább vándoroltunk, azután megint tovább. Mindenhol útban voltunk, mindenhol csináltunk valami galibát. Az egyik helyen leszedtük a finom, vastag fölt a tejről. A másik helyen lerágtuk a kenyér sarkát. A harmadikon kiloptuk a levesből a zöldséget.

Ha anyáknak nem volt munkája és napokig fillér

nélkül állt, kezembe adott egy fazekat, hogy hozzak a kávémérésből kávé „hitelbe“. Ha új lakók voltunk a környéken, majdnem mindig adtak hozomra. De csak szombat estig. Ha akkor mama nem tudta kifizetni az adósságot, szörnyű patáliák zajlottak le az ajtónk előtt. Megszégyenülten hallgattuk a rikácsolást, hogy a más zsírján élünk.

Egyszer házigazdánk követelte durván, ordítva, asztaltverve a bért, ami a szoba sarkáért, az abban meghúzódó siralmas vacokért járt neki. Attila, mint egy hörsög ugrott a handabandázó embernek és beleharapott a kezébe. Az megfogta a gyereket és kilódította a folyosóra. A következő percben utánarepült egy párna, egy alsósoknya, ingek, majd egyéb ruhadarabok; minden holminkat kihajigálta az ajtó elé.

Mama égő szemmel, keskenyre szorított szájjal tétovázott. Aztán összekapkodta az egymásra dobált vedlett ruhákat és lepedőbe gyömöszölve batyut kötött belőlük.

A lakók mind kicsődültek az emeletekre és az udvarra. Úgy vonultunk el a batyúval a Ferenc-térre, szégyennel és büntudattal lepetten, mint akik förtelmes jeleket hordoznak a homlokukon.

Anyánk gondterhelten ült egy darabig velünk a Ferenc-téri padon, azután elment hajlékot keresni. Közeledett a hűvös, őszi este, nem maradhattunk a szabad ég alatt.

Szótlanul őriztük a batyut. Attila végül elúnta az üldögélést, császkálni kezdett a tér bokrai között. Olykor lehajolt egy kavicsért és gondosan célbavett valamit az esti szürkületben. Egyszerre csak a tér másik sarkából neki iramodott a batyunak. Elkezdte rugdosni dühödten, vadul, feneketlen elkeseredéssel. Rugdalta, tépte, öklözte a batyut, amit utánunk hajítottak.

Azt a batyut, amit egész életén át cipelt magával, amittől soha nem tudott megszabadulni... Végül, mit is tehetett volna egyebet, megadással ráhasalt a ruha-halomra, fejét belefúrta a puha vásznakba, eleresztette kezét-lábát és elaludt.

A gázlámpákat már felgyújtották, amikor mama értünk jött. Az alvó Attilát karomra vettem, anyánk a batyut átnyalábolta és a hátára lóditotta. Megfogta Etus kezét és elindult velünk új „otthonunk” felé, a Páva-utcai kocsmába.

*Romlott fényt hány a kocsmá száj,
tócsát okádik ablaka;
benn fuldokolva leng a lámpa . . .*

Akárcsak a Pávai-utcai kocsmát látnám magam előtt!

A tágas kamrában háltunk, ecetes paprikával, zöld uborkával tömött nagy üvegek között. A kamrát nem lehetett fűteni, köves padozata hideg volt ahhoz, hogy ott ágyat vessünk. Mind a négyen a keskeny, szétnyitható vaságyban aludtunk. Legalább melegítettük egymást.

Mama korán kelt. Kitakarította az ivót, tüzet rakott a konyhában, krumplit hámozott. Böven volt ideje efféle tennivalókra, mert ebbe a kocsmába délelőtt ritkán tévedt be valaki. Azok a vendégek, akik idejártak, későn keltek, későn feküdtek. A szomszédos, földszintes házban lakó nők csak délután kezdtek átszállingózni, hogy itt fogyasszák el késői reggelijüket, ebédjüket. Pongyolában, kócosan állítottak be, ettek valamit, aztán cigarettázva lefetyeltek a kocsmárosnéval. Esti szürkületkor kiöltözve, gondosan kibődoritott fűrtökkel megkezdték kitartó sétájukat a földszintes ház előtt,

vagy pedig ellepték az asztalokat a kocsmában. Az ivó megtelt hangos kacarászásukkal, a gyárakból, műhelyekből kiszabadult sihederekkel, komoly, meglett, nagybajuszú férfiakkal.

Mama a konyhában csak rakta a tüzet, kevergette a nagy lábasokban az ételt, mosogatta a tányérokat és poharakat. A kocsmárosné hordta kifele a pörköltöt, töltöttkáposztát. A kocsmáros mérte a bort az üvegekbe, poharakba, majd fogta a boroskannát és hozta az italt a pincéből.

Kint vacsoráztunk a konyhában. Mama rengeteg húst rakott tányérunkra, alig bírtunk szuszogni, anynyit ettünk. De azért még mindig kértünk. Úgy ettünk, mintha ki akartuk volna pótolni a sok koplalást.

A nők közül egyik-másik bekukkantott a konyhába. Karjára vette Attilát és gügyögve indult vele kifele. Mama útjába állt a nőnek: a gyereknek le kell feködni, már késő van.

De hasztalan volt minden tiltakozása. a két kicsit kivitték az ivóba. Ölből-ölbe adták, cirogatták, becézték őket. A kucséber kosarából cifra dobozokat nyomtak a kezükbe, tele csokoládéval, cukorral. Különösen Attila volt a kedvencük. Nevetve hallgatták pösze beszédét, kisfiús fogadkozását, milyen nagy zsák aranyat hoz majd a mamának, ha nagy lesz...

Mama nehezen bírta elviselni, hogy ezek a nők az ő gyerekeit ölbeveszik. A cifra dobozokat behajigálta a tűzbe és sorban kiosztott mindnyájunknak egy-egy jókora pofont. Majd a lelkemre kötötte, nekem, a „nagyánynak“, hogy ezentúl a gyerekeket vacsora után azonnal fektessen le. Meg ne lássa mégegyszer, hogy kint tanyáznak a kocsmában.

Hiába volt az intelem és hiába voltak a pofonok. A kocsmá vendégei ragaszkodtak a gyerekekhez. A

kocsmárosné is közbelépett: az üzlet, üzlet — mondotta. Nem harapják le az orrunkat, mitől félt hát úgy bennünket? Örüljön, hogy így szeretik a gyerekeit. Neki is csak haszna van ebből, több a borraivaló, amit elhullajtának. Lakásra, kosztra semmi gondja, amit keres, félreteheti ruhára, cipőre. Mit akar még egyebet? Kínlódás az élet mindenképpen, kinek így, kinek úgy... Aztán ezek is emberek, akárhogy keresik a kenyerüket. Ezeknek is kell valakit szeretni... Legeyen esze. Hová jutunk, ha kényeskedik? Még megérheti azt is, hogy a lelenházba kerülünk...

A kocsmárosné hazabeszélt. Talán még soha nem látott kérgeskezű napszámosasszonyt, aki előtt mindig tiszta a kötő, akármilyen mocskos munka ég dolgos ujjai között. Csinos, kedves fiatalasszonyt, aki egyedül húzza az igát és „kis kenyérrel, nagyon feketével, fehér lelkét őrzi feketével“. Nem akarta elveszíteni a jó munkást, de meg sem tudta érteni anyánk ellenállását az utcai nők felénk irányuló barátságával és szeretetével szemben.

A kocsmárosné gyakran hangoztatott szavain anyánk nyilván elgondolkozott. Elment a menhelyre és érdeklődött, hol, hogyan, milyen módon gondoskodnak az oda beadott gyerekekről. Amit hallott, bizonyára jobban megnyugtatta, mint mostani körülményeink, amelyekből — úgy látszott — nem tudott szabadulni. Eddigi küszködéseivel annyit sem ért el, hogy rendes fedelet, elég kenyeret biztosítson számunkra. Most már ez úgy-ahogy meg lett volna, de nem bírta elviselni a környezetet. Úgy hallotta, hogy a menhely a rábízott gyermekeket falura adja ki. Egyszerű, rendes, dolgos gazdákhöz. Akármelyik falu — így hitte — csak olyan mind, mint Szabadszállás, ahol ő növekedett a kis csirkék és libák között, amiket maga előtt

terelt a libaúsztatóra. Minden kis falu közepén fehérre meszelt, öreg templom áll, „a harang messze hangzik s tornya fehérlik az éjszakában.“

Sok tépelődés után határozta csak el, hogy bead bennünket a menhelyre. Ebben az időben, ha volt egy kis szabadideje, a faluról mesélt nekünk. Hogyan élt, mit csinált kislány korában Szabadszálláson. Hogyan ment a nagy hóban iskolába patkós orrú kis csizmájában, meg amikor kis csöcsös korszakban vizet hordott az aratóknak a szűrös tarlón keresztül. Ezernyi emlék rajzolt fel benne kis borjakról, frissen fejt tejről, szénakazlakról, disznóölésről, sziszegő gúnárokról. Sült alma illatú téli estéről a búbos kemence mellett, a végtelen nyári ég kékjéről, zsenge tavaszi füvekről, zsuppfedelek alatt tátogó fecskefiókákról ábrándozott. Láttatok-e már gólyamadarat? — kérdezte. — Pesten még gólyamadár sincsen — mondotta már nem is nekünk, hanem saját magának. Igen, magának mesélgetett, magát nyugtatgatta azzal, hogy milyen jó dolgunk lesz majd falun.

Az 1908. év vége felé Attilát és Etust a mama az Országos Gyermekvédő Liga gondjaira bízta. Csak engem tartott itt magánál. Terve az volt, hogy éjt-napot egygétéve dolgozik, minden krajcárt félretesz s ha összegyűjtött annyit, amiből néhány darab bútort vehet, kivesz egy kis lakást és hazahozza a gyerekeket. Én segítségére leszek, ha pedig elvégeztem a négy elemi, már dolgozhatom is valahol, gyárban, kalaposműhelyben, akárhol. Ketten többre megyünk. Ha én is hozzájárulok kevéske keresetemmel az övéhez, hamarabb elérkezik az az idő, amikor újból együtt lehetünk mindnyájan.

A Gyermekvédő Liga a két gyereket Öcsődre adta ki, Gombai Ferenc nevű parasztgazdához.

Gombaiék gyerekei már legénysorban voltak, így hát szükség volt a háznál aprógyerekre az aprójószág mellé. A lelencek kosztja úgyszólván semmibe sem került nekik, ruhával a menhely látta el őket, sőt még fizetett is a nevelőszülőknek az eltartásukért. Anyánk sokat kesergett azon, hogy a menhely — nem tudni miért — nyomorgó édesszülőknek nem ad pénzsegélyt, hogy így könnyítve sorsukon, maguknál tarthassák gyerekeiket. A megoldás, a segítség csak egy lehetett: elvenni a szülőtől gyerekeiket, idegenekhez adni őket, idegeneknek fizetni, amiért vállalják a velük való törődést. Érthetetlen módja volt ez a segítségnek, de annak, aki ott állt, ahol a part szakad, bele kellett törődnie.

Húgom első elemibe járt, amikor Öcsődre kerültek Attilával. Emlékei ezidőről elmosódottak. Amit tud, egy-két „kimagasló“ esemény az ott töltött esztendőkből, csak a képzeletet támasztja alá. Attila keveset beszélt erről az időről. Pedig sok minden történt vele ezalatt és sok gyötrő emléket huroolt magával az öcsői napokból.

Etus libapásztor volt Gombaiéknál, Attila a disznókat őrizte. Azazhogy nem Attila, hanem a „Pista“, mert Pistának nevezték el.

1937. év tavaszán magántisztviselői állást keresett Attila s az akkor írt **Curriculum vitae**-ben így emlékezik meg erről:

„Apám — néhai József Áron — háromesztendős koromban kivándorolt, engem pedig az Országos Gyermekvédő Liga Öcsődre adott nevelőszülőkhöz. Itt éltem hétéves koromig, már ekkor dolgoztam, mint általában a falusi szegénygyerekek — disznópásztorkodtam. Hétésztendős koromban anyám — néhai Pöcze

Borbála — visszahozott Budapestre s beiratott az elemi iskola második osztályába. Anyám mosással és takarítással tartott el bennünket, engem és két nővéremet. Házaknál dolgozott, odajárt reggeltől estig s én szülői felügyelet nélkül iskolát kerültem, csibészkedtem. A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenített, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe. Az Attila királyról szóló mesék felfedezése, azt hiszem, döntően hatottak ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja a mások véleményét, de magában felülvizsgálja: azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják“.

Anyánk minden gondolata a két messzire került gyerek körül forgott. Öreges betűivel leveleket írt nekik, amelyekre soha nem jött válasz. Kis csomagokban cukrot, olcsó játékokat küldözgetett Öcsödre. A játékokat Gombaiék felrakták a padlásra, a cukorból azonban hébe-hóba kaptak a gyerekek is egy-egy szemet.

A második nyarat töltötték már Öcsödön, amikor mama meglátogathatta őket. Hosszú évek múltán is sokat emlegette, milyen szomorú volt ez a látogatás: nem ismerték meg a gyerekei.

Forró nyári délből érkezett az idegen faluba, Gombaiék házához. Az udvaron nem talált senkit. Etus az eperfán ült és elkiáltotta magát: Kedves anyám, egy

néni jött! A „kedves anyám“, Gombainé, előkerült a házból. Amikor a két asszony megértette egymást, Gombainé leparancsolta Etust az eperfáról:

— Te, hun van a Pista? Édesanyátok gyűtt meg!

Etus egykettőre lent termett a földön, megbámulta anyánkat, azután az istálló felé szaladt:

— Te, Pista! Itt van egy néni. Kedves anyám azt mondja, hogy édesanyánk!

A gyerekek ott háltak az istállóban. Attila most is a szütyőn feküdt, mélyen aludt. Amikor felébresztették, csak bámult, bámult mamára, azután elkezdett rettenetesen bömbölni. Ettől kezdve, ha bármit csinált mama, akár simogatta, akár ölbevette, vagy kérdezgette, nem szólt egy árva szót sem, csak bömbölt. Nem sírt, nem zokogott, hanem nagyon hangosan, minden erejéből bömbölt.

Délután a háziak kávéval kedveskedtek a messziről jött vendégnek. Ők nem éltek vele soha, de az első időben bizonyára sokszor emlegették a gyerekek a kávéját. Lapos cseréptányérban tálalták és leveseskanalat adtak hozzá. A kávé láttára Attila megint bömbölni kezdett. Így ment ez másnapig, amíg anyánk ott időzött. Egy szavát sem tudta venni Attilának. Állandóan mellette sündörgött, de ha megérintette őt anyánk, vagy szólt hozzá, csak ezt a bömbölést buggyantotta ki belőle.

Gombainé konoksággal vádolta a hallgató gyereket. Azt állította róla, hogy erőszakos, vadóc, hajlíthatatlan. Ha méregbe jön, reszket a felindulástól és szinte félős a haragvó szemébe tekinteni. Mama nem tudta elhinni, hogy az ő szelíd, játékos, hízalgős kisfia, aki nemrégiben is olyan odaadó szeretettel topogott körülötte, így megváltozott volna. Pedig kellett valaminek történni vele, ha nem volt hajlandó egy szavát sem

hallasni, nem volt hajlandó visszacsókolni búcsúzkodó anyját, ha nem tudott egyebet tenni ezalatt a huszon-négy óra alatt, csak bömbölt, könnyek nélkül, ahogy talán csak fiatal állatok tudnak bömbölni, ha magukra hagyják őket idegen, ismeretlen vidéken.

Húgomtól tudom, hogy Attilát sokszor megverték „konokságáért”. Gombai, a nagy darab ember ostorszíjjal ütötte az ötéves csöppséget.

*Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért vertek
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam, — messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.*

Hogy miért verték az apró gyermeket? A kis fiú gondjaira négy-öt disznót is bízta. A disznók, ha akartak volna, szétszaggathatták, felfalhatták volna, de nem tették. Csak egyszerűen nem hederítettek rá. Vén disznók, mit törődtek a kis kanással, bárhogya is kiabált rájuk, belementek a zöld búzavetésbe. A lelegelt zöld hajtásokért kapta az első verést.

Egyszer az öreg Gombai kiküldte az istállóba, nézze meg, esznek-e a lovak? Várták, várták vissza, de „Pista” nem mutatkozott. Amikor az öreg ember, utána ment, a kút mellett lelt rá; a nadrágját mártogatta egy víztócsába. A kisfiú szégyenlős zavara, mezeten kis feneke, szemérmes iparkodása a nadrágmosással nyilvánvalóvá tette, hogy ártatlan baleset történt vele. De az öreg nem így nézte a dolgot. Tempós léptekkel indult az istállóba és ostort pattintgatva jött visszafelé. Rövidnyelű ostora volt, hosszú, kigyózó szíjjal a végén, ami rácsavarodott Attila kis derekára.

Kezelni kellett tudni ezt az ostort, ügyesen, művészet-
tel és mérhetetlen gonoszsággal, hogy egy ilyen apró
kis embert megtáncoltasson. Az ostor vége csattanva
harapott aprókat a meztelen lábakra, körülkanyarodott
a puha kis hason, a hát vékonyka bőrét hasogatta. Az
égrehangzó csattanások ütemére Attila roptá az iszo-
nyú táncot, kezét szeme elé szorítva, kiszolgáltatva,
védtelenül, hang nélkül, nyögés nélkül, lélekzet nél-
kül. Olyan iszonyú hallgatással, hogy a kezét tördelő
kis Etusból ordítva, sírva egyetlen rimánkodás, egyet-
len jajveszékelés tört fel: Jaj, kedves apám, ne bántsa
Pistát! Jaj, kedves apám, ne bántsa Pistát! Ezt üvöl-
tözte még akkor is, amikor a vénember már hátat fordí-
tott a gyerekeknek.

A kislány körültopogta, körülzokogta a rettenet-
esen megvert, meggyalázott fiút, akiben kívül-belül
minden sajgott, minden vérbeborult. Támogatta, terel-
gette a kis nővér az istállóba, a szütyő felé. Ontotta
szeméből a csillogó könnyeket és ezekben a percekben
csak egyetlen vigasztalót, bátorítót tudott pösze sza-
vaival kimondani: Pista, szökjünk meg! Szökjünk meg,
menjünk a mamához. . .

Ki tudja, ki tudhatja, milyen emlékeket, milyen
érzéseket sebzett fel a meggyötört gyerekekben ez a szó:
mama. . . Talán az az érzés uralkodott el rajta abban
a pillanatban, hogy mama az oka mindannak, ami most
vele történt. Mama, aki melengette, vigasztalta és piron-
gatta. Aki levesét hűtötte, fújta. Aki azt mondta: egyél,
nekem nőssz nagyra, szentem! s lám, csalárd, hazug
volt kedves szava. félrevezette, idegeneknek adta.
Amit adott hízolgva, mind visszalopta tőle. Mama, aki-
nek a kedves arcára sem emlékezik már, csak azt érzi,
hogy volt és most nincs, már régen nincs.

Nem tudhatjuk, milyen rejtett, belső fájdalma-

kat ébresztett fel a kékre-zöldre vert gyerekekben növé-
rének vigasztaló szava, de olyan feneketlen kétségbe-
esés és düh borította el, hogy tennie kellett valamit.
Valahol meglátott egy kést, ezt kapta fel és ezzel ron-
tott a kislányra. Az rémült kiáltozással menekült előre.
Alig tudták megfogni Attilát és elvenni tőle a kést.
Újból megverték, de semmiféle fenytéssel nem tudtak
belőle egy szót sem kicsikarni, amivel megmagyarázta
volna, miért fogta el a gyilkos indulat.

Nem tudok megszabadulni attól a gondolattól,
hogy talán itt, így, most született meg „Pistában“ az
az Attila, akinek hüvös, örökkévaló dolgok között kell
ögyelegnie ezen a világon.

*Mikor születtem, a kezemben kés volt —
azt mondják, ez költemény.*

*Bíz tollat fogtam, mert a kés kevés volt:
embernek születtem én.*

Öcsödön járta ki az első elemét. Így mesélte el az
első iskolai vizsgáját:

Öcsödön az évvégi vizsga abból állt, hogy a gye-
rekeket beteterelték a templomba, ahol a falu vénasszo-
nyai átlapozták az irkáikat. Akinek az írása a legjob-
ban tetszett, annak cukrot dugtak a szájába és azt
mondták neki: „te még sokra viszed, öcsém“. Velem,
a kis kanással senki se törődött. Bögni kezdtem, mire
egy vénasszony megszánt és egy szem prominlit csusz-
tatott a markomba . . .

Bizony, nem sokra tanították meg ezalatt az év
alatt. Alig tudta vetni a betűt, alig tudta összeolvasni
a szavakat. Mégis, amikor nem sokkal a vizsga után
hazakerült, elejétől végig kívülről fujta az öcsödi ka-
lendáriumot. Elképzelhető, hányszor vette a kezébe,

hányszor böngészte át hiányos tudása miatt vesződve, de lankadatlan érdeklődéssel ezeket az oldalakat, míg minden sor az emlékezetébe nem vésődött.

A szárszói temetés után át- meg átrakosgattam Attila minden kis holmiját, amit köztünk hagyott. Írásai között gondosan becsomagolva, elrejtve egy teleírt füzetet találtam. Azt hittem, napló. Amint kiderült, egyetlen éjszaka írta tele a 170 oldalas, vaskos füzetet. Ebben gátlás nélkül jegyezte fel minden érzésrezdülést, minden felbukkanó gondolatát 1936. május 23-án, pénteken éjjel, a Japán kávéházban. Kísérteties olvasmány ez, a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett.

A füzet első oldalára ezt írta: **„Szabad ötletek jegyzéke, két ülésben.”** Aztán a következő oldalon megmagyarázza, amit akart:

„Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhitozik a szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, amelyeket fél megtenni. Őt olyasmért verték, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek s akit ezenkívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik.”

A majdnem kalligrafikus betűkkel, széles sorközökkel, aprólékos gonddal teleírt füzetben lelkiismeretesen lejegyzí minden gondolatát. A sorokban lépten-nyomon felbukkan a visszahozhatatlanul elveszett mama. Minduntalan kiszakad belőle a panasz.

„Én lementem volna a boltba, ha a mama nem küldte volna oly sokszor vissza, amit hoztam, ez nagyon megalázó volt, hiszen én magam kellett ott, hogy megnézzem, hogy jó-e az áru, aztán, ha már elfogadtam, hogyan vigyem vissza?”

És megalázó volt a menhelyi szalmakalap is — már messziről hirdette, hogy menhelyi, a kabát is.

A kalapot kicsipkézttem, nagyon megverték, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkézttem ki.

Másodszor is kicsipkézttem a szélét, ismét nagyon megverték.

Pedig én így akartam otthon lenni — miért vagyok én menhelyi gyerek?

A mama eljött, aztán otthagyt: én azt hittem, hogy haza fog vinni.

Én egész életemben hiába törekedtem, hiába voltam jó, hiába voltam rossz, talán csak azért szerettem a mamát, mert ennem adott, volt hova hazamennem.

Mi van ezen sírnivaló, más is szégyelli magát, én másoktól tanultam szégyelni magamat.

De kár, hogy édesanyám beteg volt. Talán most vagyok oly elhagyatott, mint akkor.

A bajok lerakódnak az emberben, mint a csontokban a mész.

Tizenhárom éves korom óta csak álörömeim voltak, csak azért örültem, hogy ne hőköljenek vissza tőlem az emberek. Mihez is fogtak volna velem: úgy tettek volna, mint én a mamával, amikor a klinikán feküdt csontig lesóványodva, — nem ettem meg az ételt, ami ott volt kihülve az éjjeliszekrényén, vagy talán ettem belőle mégis és azért köpködök, mert ettem, vagy azt hiszem, hogy ettem, mindegy. Itt vagyok és nem vagyok, csak mások látnak, majd ha idősebb leszek, akkor még a rossz fogak is hozzájárulnak mindehhez.

Ha azt akarom, hogy szeressenek, mindezt el kell titkolnom, de akkor már nem szeretnek. Mert tudom, hogy azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem

engem. R. azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen a verseid te vagy.

De a verseim nem én vagyok. Az vagyok én, amit itt írok.“

A végső kétségbeesésből ellenállhatatlanul törnek elő gyermekkori emlékei:

„Nemsokára indulnom kell. Mutatnom kell, hogy valaki vagyok. Jönnek egymásután kéziratokkal az örültek. Minek írnak? Az öncsalás, szélhámosság, talán olyan, mint forgót csinálni . . .

Talán csak azért várok többet a szerelemtől, mint amennyit kapok, mert vertek. Mert azt akarták, hogy dolgozzak és nem engedtek játszani.

Öcsödön rossz volt.

Kellett volna két kis ló, kis eke, kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza, minden arányosan hozzám, mint ahogy minden arányos volt a nevelő-apámhoz.

Vajjon arányos-e most hozzám minden, ami van?“

„Kelj fel és járj“ — biztatja magát.

Igen. Öcsödön rossz volt. Dühös indulatok gyűlemlették a kisfiú lelkében és céltalan, elérhetetlen vágy a szeretet után. Ezeket az esztendőket sohasem felejtette el és sohasem heverte ki. Ha életkörülményei másként alakulnak, idővel talán elfakultak volna a Gombaiéknál töltött évek lelkére súlyosodó élményei. De nem érthető-e, hogy évtizedek múlva, megszégyenítő mellőzések, keserves csapások idején, anyátlan elhagyatottságában gyakran visszatalált képzeletében, gondolataiban a sokat vert, idegenek közt vergődő kisfiúhoz?

Öcsödi látogatása után mama még elkeseredettebben dolgozott, hogy visszahozhassa a gyerekeit. Irán-

tam teljesen megváltozott: türelmetlen lett, szótlan, kíméletlen. Nemcsak a túlfeszített munka volt ennek az oka, hanem — ma már bizonyosan tudom — valami névtelen elkeseredés is, hogy én milyen kivételes helyzetben vagyok mellette a két kisebb rovására. Akkor úgy éreztem, ellenséges a magatartása, gyűlöl és terhére vagyok. Semmi se volt jó, amit csináltam. Sokszor heteken keresztül nem szólt hozzám, rám se nézett. Esténként az ágy szélén ülve garasait számolta, a pénzt eltette a kagylós dobozba és eldugta. Mérhetetlenül szenvedtem ridegsége miatt, azt sem tudtam mit tegyek, hová nyúljak, hogy barátságosabb legyen hozzám.

Mikor a gyerekek Öcsödre költöztek, én a negyedik elemít végeztem. Anyám a vizsga után be akart adni egy gyárba, ahol gyerekek is dolgoztak. Pár napig jártam oda, de úgy viselkedtem, hogy kitették a szűrőmet; nem akartam úgy élni, úgy dolgozni, mint a többi ferencvárosi gyerek és felnőtt. Hívságosan és gyerekesen elhatároztam magamban, hogy tanítónő leszek, vagy még inkább orvos. Be is jelentettem mamának, hogy nem akarok a gyárba járni, ősszel beiratkozom a polgárba. Mama — életemben először — alaposan elvert. Szidott, amiért nem gondolkodok arra, hogy segítségére legyek, csak magammal törődöm, nem jut eszembe a két kicsi. Most értettem meg, hogy elvárja tőlem, én is keressék pénzt, segítsek abban, hogy újból együtt lehessünk mind a négyen.

Inkább ösztönösen, mint tudatosan cselekedtem úgy, hogy az ő kívánságának is eleget tehessek és a magam vágyait is követhessen. Szerencsém is volt. A házmesterné gyereket várt és a nyárra felfogadott „vicinek”. Szinte munka se volt, csak játék az egyemeletes ház söprögetése, a szombati lépcsőmosás, az

udvar és kapualj öntözése a hosszú gumicsővel pedig valóságos gyönyörűség volt. Szomszédasszonyunk velem küldte az ebédet a Tüzoltó-utkába férjének, a butikosnak. Ezért ebédet adott és havonként egy koronát, a házmesterné meg öt koronát. Rövidesen harmadik állásom is akadt, a Világ-mozi büffésnéje felfogadott cukorkaárusnak. Ez már komoly kereset volt egy tízéves gyereknek. Az eladott cukrok és csokoládék után kapott tíz százalék sokszor naponta egy koronát is jelentett, de sohasem volt kevesebb ötven-hatvan fillérnél. Most, hogy pénzt kerestem, nagyobb bátorsággal követeltem a magamét.

Amikor megtudtam, hogy nyolc korona a polgári iskolai beiratás, ezt a pénzt elraktam és elhallgattam anyám előtt. A szeptemberi beiratás idején mama nem is ellenkezett, amikor bejelentettem neki, hogy már be is iratkoztam a polgári iskola első osztályába, hiszen amellet, hogy iskolába jártam, tovább árulhattam este a cukrot. A feszültség enyhült is közöttünk. Kezdett olybá tekinteni, mint a család kereső tagját, akit meg kell becsülni. A bajok akkor kezdődtek újból, amikor kiderült, hogy a polgári iskola majdnem megfizethetetlen fényűzés a magunkfajta földhözragadt szegényembernek. Könyvek, füzetek, tornacipő, festék, körző, kézimunkához való anyag és ki tudja már, mi minden kellett akkor is egy iskolásgyereknek ahhoz, hogy elévickéljen az évvégi vizsgáig. Mama kijelentette, hogy egy fillért sem ad. Amikor dacosan azt válaszoltam, majd a magam keresetéből veszem meg, ami kell, vilámló szemekkel nézett rám. Önző kutyának nevezett, mert nem látom, hogy nincs egy meleg kendője a hideg télben, hogy dróttal fűzi össze cipője levált talpát, hogy jóformán koplal azért, hogy mindent félretehessen a gyerekek hazahozatalára. A magam számára követelőzők,

amikor a másik kettőnek még anyai simogatás, egy jó szó sem jut.

Nem az a meggondolás tett elszánttá és leleményesé, hogy tanult, művelt fővel könnyebb és jobb munkát lehet találni az életben, mint a mosás, vagy a gyári munka. Egyszerűen a betű szeretete ösztökélt ebbe az irányba. Anyánk azelőtt mindenről elfeledkezett, ha könyvet vehetett a kezébe: tőle örököltük a betű szeretetét.

Karácsony előtt két nappal mama ideadott három koronát, hogy a Párisi Nagy Áruházban vegyek egy babát, kis falovat és szaloncukrot, amennyi telik a pénzből.

Gyönyörű babát vettem, éppen olyat, amilyent magamnak kívántam mindig. A lovacska almásderes volt, fekete istrángokkal, peckesen állt a kis kerekekre szerelt fatalpon. Nagy halom szaloncukor lapult a zacskó fenekén és még maradt is a három koronából. Iszonyú boldog voltam, mintha enyém lett volna a szép baba, meg a ló. Átéreztem az örömet, ami a két kicsinek álmélkodásra nyitja majd szemét-száját, ha megkapják a jézuskát. Áhítatos érzésekkel szemléltem a gyönyörúségeket és még ahhoz is volt erőm, hogy egy szemet se egyek a cukorból. Aztán eszembe jutott, milyen nagy örömet szerzek a mamának, ha be is csomagolom, postára is adom az ajándékokat, biztosan meg fog dicsérni, hogy olyan ügyes és figyelmes vagyok. Így is cselekedtem. Feladtam a kis csomagot Öcsödre. Azután ájtatos karácsonyelőtti érzésekkel szívemben még a mamának is kedveskedni akartam, újságpapírból cifra csíkokat vagdaltam a stelázsink polcaira. Még most is előttem a kép, amikor mama hazajön, a szatyorból előveszi kis lábacskájában vacsoráját s pár da-

rab szemet a szatyor fenekéről a tűzre. Leveszi fejéről a kendőjét, azután így szól:

— Mutasd, mit vettél a gyerekeknek?

Vidoran a szeme elé tartottam a szelvényt, amit a csomag feladásáról kaptam és pergő nyelvvel kezdtem mondókámat, milyen gyönyörű volt a baba, a kis ló, amint kényesen emeli az egyik lábát, a szaloncukor fehér meg rózsaszín papírba volt pakolva. Nagyon ügyes csomagot csináltam, már viszi is a posta Öcsöd felé.

Mama megállt, úgy hallgatott. De az arca egyszerre elváltozott, s torkomon akadt a szó. Megragadta a vállamat, megrázott és úgy nyögte:

— Te, te, mit csináltál, te . . .

Megvert nagyon, rettenetesen. Majdnem agyonvert. Alig tudtam összeszedni magamat, amikor kiengetett a kezei közül és az asztal felé bukdácsolt, hogy zokogva ráboruljon.

Kegyetlen volt, úgy éreztem. De most már tudom, hogy amit én cselekedtem vele, sokkal nagyobb kegyetlenség volt. Megfosztottam attól, hogy szeme feligya a vacak kis játékok színeit, vonalait, a szőke kócot a baba fején, a lovacska hetyke fejtartását, a cukrot borító papíros rojtos szélét. Elvettem tőle az örömet, hogy megtapogassa kezében az ajándékok minden kis porcikáját. Nem tudta gondosan egymásra rakni, beburkolni, összekötözni a holmikat. Nem írhatta meg öreges betűivel: József Etelkának és Attilának, Öcsöd-re. És kimaradt a csomagból az a pár sor is, hogy: Kedves gyermekeim . . . Nem tudta követni az ismeretlen holmik útját, nem tudta elképzelni, mit vesz a kezébe a fia és a lánya, hogyan fogja meg, hogyan szorítja magához, amit ő nem foghatott át dolgos kieserzett ujjaival, amibe nem lehelt lelket a tekintetével.

Oda kellett volna mennem hozzá besánatot kérni.

De erősebb volt bennem az értetlenség és a dac, meg a meggyőződés, hogy jót akartam. Nem értettük meg egymást. Ilyen apróságokból tevődött össze az az állapot, amiben ketten éltünk, közel egymáshoz és mégis egymás nélkül. Szenvedtünk egymás mellett, mint két rab egy bilincsen. Egy szívből jövő szó feloldozhatott volna mindkettőnket, de mi konokul hallgattunk és versenyt dolgoztunk. Én is dolgoztam, „most már csak azért is megmutatom, ki vagyok, mi vagyok“ érzéssel. Nem kötelességtudásból, hanem vetélkedésből. De ebben a vetélkedésben volt egy kis titkos szorongás is, vágy, elérni az elismerését, a becsülését, szeretetét. Ez ösztökélt arra, hogy amint saját lakásunk lett, — egy kicsi szoba, amelynek ablaka sem volt, csak ajtaja — a szobát iskola után és mozi előtt mindennap fenekes-tül felforgassam, mindent újból és újból felsúroljak. kitörölgessek ragyogó tisztára. Nem passzióból, hanem elkeseredésből smirgliztem ragyogóra az ócska tűzhe-lyet, mintha életem és halálom ezen múlt volna. Ki-mostam a szennyest és ha már semmi tennivalóm nem volt, sírni szerettem volna dühömben. Észre vette-e mama mindezt, nem tudom. Soha meg nem dicsért, soha nem szólt többet hozzám, mint amennyivel elmon-dotta, mit hozzak a boltból.

A Vásártéren egyforma, egymás mögött sorakozó kis házak épültek, a városi kislakások. Idejártam for-gácsot, fűrészpont gyűjteni. Mama is eljött, megnézte a tágas, világos szobákat, a konyhák fehér kövezetét, benyitott a kis kamrákba. Kérdezősködött az épületen dolgozó mázolóktól, lakatosoktól, mennyi itt a házbér. Nem volt több, mint amennyit a bérkaszárnnyák sötét, piszkos oduiért kellett fizetni. Aztán azt is megtudta, hogy a Városházán adják ki ezeket a lakásokat. A kis lakások előtt kertnek is hagytak helyet. minden vá-

gya az volt, mi is itt lakhassunk. Amint ráért, elment a Városházára, de ott csak annyit mondtak neki, hogy majd előjegyzik a többi igénylővel együtt. Várta, hogy majd értesítik. Közben a kis lakások megteltek, már alig egy-kettő állt üresen. Mama elküldött a Városházára, kérdezzem meg, mikor kapjuk meg az ígért lakást mi is.

Órákon keresztül ténferegtem az irdatlan nagy épületben, amíg megtaláltam, hol kell kérdezősködnöm. Szóba sem álltak velem, azt mondták: Jöjjön anyád.

Mama megint elment. Elkecseregetten jött haza. Csak azt adták tudtára, hogy már minden lakásnak van gazdája. Nem értette szegény, miért hagytak ki bennünket, miért volt szerencsésebb a többi ember. Valaki azt mondta, szerezzon protekciót. Én már régen forgattam a fejemben azt a gondolatot, hogy felkereksem a Gyermekvédő Liga elnökét, Ruffy Pált és szépen megkérem, tegye lehetővé, hogy gimnáziumba jár-hassak.

Az öreg méltóságos úr a Várban lakott. Egy napon beállítottam hozzá és előadtam kérésemet. Megsimogatta a fejemet és írt egy szép levelet a Váci-utcai gimnázium igazgatójának. Akkor jutott eszembe, hogy megkérem a jóságos bácsit arra is, szerezzon nekünk egy ilyen szép, olcsó lakást. Írt még egy levelet, amit elvittem a Városházára. Pár hét múlva értesítést kaptunk, hogy beköltözhetünk a Gubacsi-úti városi házakba.

Mama nem is örült olyan nagyon, amikor megtudta, hova költözünk. A Gubacsi-út messze volt a várostól, Pesterzsébet határában. Majd másfél óráig tartott az út, amíg begyalogoltam a Mester-utcai iskolába,

de ő még sokkal messzebbre járt dolgozni, a Belvárosba, meg a Lipótvárosba.

De a lakás tényleg rendes volt, tágas, világos. Mama úgy-ahogy be is butorozta. Volt már egy ágyunk, asztalunk, két széünk, csak szekrény hiányzott. A konyhában is állott egy kis asztal és egy polc edényekkel.

Készülődött a gyerekek hazahozatalára. Ezért küzködött, dolgozott, éhezett két esztendőn keresztül. Már meg is írta Gombaiéknak, mikor utazik Öcsödre, hogy magával vigye a két gyereket, amikor a sors csúnyán keresztül húzta számításait: súlyos baleset érte. Munka közben kicsúszott alóla a létra. Mentők vitték a Rókus-kórházba. Napokig nem tudtam erről semmit, máskor is előfordult, hogy nem jött haza, ha éjjel is dolgozott.

Néhány nap múlva mondták a szomszédok, hogy egy hölgy keresett a „patronázsból“, aki újra el fog jönni. Nem mentem iskolába, vártam az ismeretlen látogatót. Délfelé jószagú, nagykalapos nő állított be, tőle tudtam meg, hogy anyám súlyos belső sérülésekkel fekszik a kórházban. Amikor magához tért, elmondta, hogy egyedül vagyok, nagyon aggódik, mi lesz velem, ha sokáig kell feküdnie. A hölgy végül közölte, hogy magával visz a patronázsba, ott majd gondomat viselik, amíg anyám elhagyhatja a kórházat.

Megdöbbenve hallottam a történeteket. Megdöbbenve és mégis boldogan, hogy a mama aggódik értem. És most ez a nő el akar vinni engem egy furcsa nevű helyre. Itt kell hagynom a „saját lakásunkat“, ahova majd hazajönnek a gyerekek, meg a mama is, ha meggyógyul. Ki fogja takarítani, otthonosan tartani, hogy akármelyik pillanatban betoppanhassunk?

Kijelentettem az idegen asszonynak, hogy nem

megyek vele a patronázsba. Ha gyámoltalanabb lettem volna, akkor sem kíváncsi voltam olyan helyre, amelynek ennyire furcsa, idegen neve van. Azt mondtam, hogy elmegyek a nagynénémhez, ő majd gondoskodik rólam. Ez megnyugtatta a hölgyet és a többiakkal nem törődve, elment.

Nem emlékszem, meddig feküdt mama a kórházban. Bizonyára hosszú ideig, mert egy napon emberek jöttek, felhordták kevés holminkat a padlásra és új lakó költözött a lakásba. Talán azért, mert nem fizetünk házbért, nem tudom. Kint találtam magamat az utcán.

Lődörögtem a langyos, nyári estében a Gubacsi-úton. Az utca lassan elnéptelenedett, majd a kapukat is bezárták. Aztán szemerkélni kezdett az eső, behúzódtam a villamosmegálló melletti kis vasbódéba. Késő éjszaka lehetett már, egy lélek sem tévedt arra és én a sarokba kuporodva elaludtam.

Világosodott, amikor egy kurtabajuszú, micisapkás férfi megrázta a vállamat. Olyasmit kérdezett, mi a csudát csinálok itt a bódében, miért nem vagyok otthon az anyám szoknyája mellett. Álmos és törődött voltam, morcosan válaszoltam a barátságtalan kérdésre. Az ember talpraállított és elvitt magával haza.

Így kerültem Kis Lajos gázgyári munkához és fiatal feleségéhez hosszú időre. És így szereztem, a sors kifürkészhetetlen akaratából, két jóbarátot mamának. Mert Kis Lajosné még aznap délután eljött velem a kórházba és azontúl mindennap meglátogatta anyánkat. A hosszú utat oda-vissza nem sokallotta. Kosarát megrakta, kis fazékban húslevest, befőttet hordott új barátnőjének.

Anyánk belső sérüléseket szenvedett, amikor lezuhant a létráról. Lassan gyógyult. A nyár végefelé

járt már, amikor Kisné hazakísérte a kórházból. bántak vele, mint messziről jött, rég nem látott testvérrel, ápolták, gondozták, amíg egy kicsit erőre nem kapott. Ember még ilyen jót nem tett emberrel, mint Kis Lajos. szegény gázgyári munkás és felesége anyákkal. Nem is tudom elképzelni, mi lett volna velünk azokban a napokban nélkülük.

Elveszett, elkallódott mindenünk, amit nehezen összeszerzett mama. A szó szoros értelmében nem volt egyebünk a póre, csenevész életünknel. A lesóványodott, munkától, betegségtől elgyötört asszony meggörnyedt a feltornyosodott gondok alatt, haja megszürkült. Öcsöd mérhetetlen távolságba merült szemei előtt, szinte a gondolatai is elfáradtak, amelyekkel felkereste távollevő két gyereket. De a reménytelenség, kilátástalanság nem tudta elnyomni benne a vágyat, hogy maga mellett tudja, érezze őket. A vödröt megint a karjára akasztotta. Előlről kezdődött a görcölés.

A Gubacsi-útról visszamentünk a Ferencvárosba, újból albérletbe.

A gyerekek utáni vágyakozás mamát emberfölötti vállalkozásokra ösztökélte, most már éjjel is dolgozott. Végül elvállalta a Világ-mozi takarítását is. Úgy gondolta, hajnalban, mielőtt munkába megy, még ezt is el tudja végezni. És törékeny, szűk kosztra fogott szervezete bírta a munkát. A takarításért harminc koronát fizettek, éppen annyit, amennyiért megint lehetett egy apró lakást bérelni.

Eljött a nap, amikor anyánk bejelentette az Országos Gyermekekvédő Ligánál, hogy hazahozza két és fél év óta idegenek között élő gyermekeit. Lakásunk egyetlen helyiségének minden zugát kisuroлта. Amikor hazajött a munkából, nekiesett a polcnak, az ágynak, késő éjszakáig súrolt, mosott, vasalt, varrt. Friss szal-

mát tömött a szalmazsákba, a vasárnapi piacon barnavázas, hasas virágvázát vett és virágokat is kerített belé. Amikor már minden fénylett, ragyogott, jószagot lehelt a tisztaságtól, megmosta a haját. Az olcsó, zöldesszínű tükör előtt fésűlködött. Rövidlátó szemével egészen közelhajolt a tükör lapjához. A fésű meg-megállt a kezében, amint szemügyre vette puhán omló, hosszú hajában az ősz szálakat. Sokáig és gondosan fésűlködött, belemerengve az ócska üveg zöldfényű tükrébe, mintha bűvös mélyéből visszaidézhetné azt az édes, fiatal, lenge alakot, aki a társtalan és robotos évek alatt észrevétlenül eltávozott. Még ott lebegett vonásai és vékony alakja körül, mint virág fölött az illat, de éppen olyan megfoghatatlanul.

Megfőzte a vasárnapi ebédet, azután elővette gondosan kikefélt, kivasalt egyetlen fekete ruháját. A blúz nyakára ráöltött egy fehér csipkegallért, majd előkereste a láda fenekéről féltve őrzött fekete csipkekendőjét. Ezt a finom kis holmit még soha nem láttam rajta. Fehér selyempapírba burkolva hevert esztendők óta a ládában. Most ráborította a fejére. Megkötötte az álla alatt és lágy mozdulatokkal ingatta fejét a tükör előtt. Azután kézenfogott és elvitt magával a Városligetbe.

Különös volt ez a vasárnap délután. Anyám úgy járt kelt kezemet fogva a liget fái alatt a vasárnapi néparadatban, mint aki egy régi temetőben bolyong süppedt, békés hantok között, mint akinek gyásza már régen a lelke mélyére ülepedett, akár az iszap a folyó medrébe. Talán így járt-kelt itt évekkel ezelőtt a délcég huszár és a kis kiszolgálány, kéz a kézben. Anyám nem volt szomorú, de vidám sem volt. Rákönyökölt a híd karfájára s tűnődve nézte a csónakázókat, majd a vak harmonikás felé indult a kanyargós

tóparti úton. A vak harmonikás anyám dalát nyekergette ócska hangszerén:

*Most van a nap lemenőbe,
Kimegyek a temetőbe.
A holdvilágtól kérdezem,
nem látta-e a kedvesem?*

Kopott erszényéből remegő ujjakkal néhány filért vett elő és belehullajtotta a koldus kalapjába. Aztán leült egy padra, keresztül nézett a lombokon, amelyek túl érezni lehetett a derüs nyári eget. Csendesen ültem mellette. Nem harangoztam a lábammal, nem mocorogtam, értelmetlenül is éreztem, hogy ebben a pillanatban nem szabad a szemnek sem rebbeni, mert a messzi mult emlékeivel bíbelődő lélek merengő hangulta ellibben, mint a meglesett pillangó.

Egyszerre, mintha eszébe jutott volna valami, elindult velem a vurstli felé. Felültetett a körhintára. Komolyan és egyenesen ültem a tarka falovon. Komolyan néztem anyámra, ő ugyanígy kísért szemével, mikor a körforgásban elsuhantam előtte. Semmi öröm, semmi könnyedség, semmi viháncolás nem volt ebben a mulatságban.

Egy csendes úton megint szótlanul üldögéltünk, tejet ittunk és megfeleztünk egy óriáskiflit. A csillagok reszketve előmerészkedtek már, amikor szorosan fogva egymás kezét, hazaindultunk. Anyám ezzel a halk és emlékező üneppel mintha egész eddigi életétől vett volna búcsút, hogy ezután még a mult kísértései se zavarják azt a szüntelen, kemény munkát, amit a gyerekeiért vállalt.

Másnap elutazott Öcsödre. Nem tudom, hány nap mulva érkezett vissza a két gyerekkel. Csak arra em-

lékszem, hogy nem voltam otthon, amikor beállítottak. Mire hazamentem, az udvaron álldogáltak a szomszéd-asszonyok anyám és a két gyerek körül. Mama szótlanul hallgatta az asszonyokat s úgy szemlélgette a gyerekeket, mint tyúk a tojásból kikelt kiskacsákat. Etus és Attila lesunt szemmel tűrte a vizsga tekinteteket. A kislány lassan-lassan felengedett, nekibátorodott és ő még csak felelt egy-egy igennel, vagy nemmel. Attila azonban mellére szegte állát és tekintetét komoran függesztette a felnőttek arcára úgy, hogy alulról szélesen villogott a szemefehérje.

A asszonyok elszéledtek a dolguk után, én pedig barátkozni kezdtem a két kis idegen vadóccal. Arcuk teljesen megváltozott, beszédük, ha ugyan beszéltek, érthetetlen és furcsa volt. Úgy mozdultak, mintha el akarnának háritani maguktól valamit. Nem ültek le, egymás mellett álldogáltak és összepusmogtak. Mama izgalomtól kipirult arccal készítette az ebédet, én pedig kézmosást indítványoztam az evés előtt. Meghökkenve nézték a mosakodás előkészületeit, a mosdótálat, szappant, törülközőt. Etusban játékos kíváncsiság éledt, ellenkezés nélkül hagyta, hogy megmosdassam. De Attila sötéten ellenállt.

— Na gyere, Attila — biztattam.

Etus kuncogni kezdett, hogy Attilának hívom „Pistát“. Ő már kezdte jól érezni magát. Bizalommal nézegette a „nénit“, anyánkat. Ám Attila megvetette a lábát, amikor mosdáshoz invitáltam. Amikor pedig megfogtam, hogy odavigyem a mosdótálhoz, fejét nekifeszítette a mellemnek. Olyan erő volt benne, hogy meg sem lehetett mozdítani.

— A fene . . . — szaladt ki a száján egy leírhatatlan káromkodás.

Meghökkenve meredtünk a gyerekre. A követ-

kező pillanatban nyakon teremtettem. Még el sem esattant a nyakleves, anyám felsikoltott, én pedig már iramodtam is kifelé az udvarra. Attila leszegett fejvel utánam: kezében marokra fogott, pengéjével előre-szegzett bugylibicska. Az asszonyok újból hirtelen ki-
esődültek az udvarra, sápitoztak és kiabáltak, mi ket-
fen pedig körbe-körbe rohantunk, amíg valaki el nem kapta Attilát és el nem vette tőle a kést.

Volt is mit hallani e jelenet után anyánkknak. Az asszonyok szinte csemcesegtek a szavakon, amikkel Attila jövőjét festették szemei elé. Anyagyilkosokat emlegettek, rablókat, akasztófát, Rózsa Sándort, családirást, kiontott beleket; pergő nyelvük alig tudta követni vérgőzös képzeletüket. Mama sápadtan hallgatta az iszonyú jóslásokat, aztán csendesen mondta Attilának:

— Gyere fiacskám ebédelni.

A Ferencváros hamarosan átformálta a szótlan, gyanakvó, megfélemlített és elvadult emberkét. Nem szabadulhatott ő sem a levegőtől, ami körülfolyta, amit belélegzett a pórusa is. A szegénység, a küzködés, a Ferencváros sorsa sorsává lett neki is:

*Valami forró nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
S a legnagyobb lélek szökkent belém:
Az ucca és a föld fia vagyok.*

A tudatos felnőtt sorai ezek, de az akkori mocs-
kosszájú, bugylibicskával hadonászó kisgyerek is ha-
mar magába fogadta a „föld“ után az „utcát“ is, —
Őcsöd után a Ferencvárost. A falun töltött két és fél-
esztendő maradandó élményei eltűntek: mélyre sülly-

lyedtek a gyerek lelkében, — a fölületes, kisebb benyomásokat pedig egy-kettőre letörölte róla a pesti környezet. A gyorsaság, amellyel ez megtörtént, megmutatta: itt van igazán otthon.

Attila szabályos ferencvárosi „srác” lett. Zsebe állandóan tömve volt ismeretlen eredetű golyókkal, szögekkel, rongylabdával és a srátság mindenféle egyéb haszontalan kellékével. „Hasznos” tárgy is akadt köztük, például kis harapófogó. Valamelyik palánk kiszemelt deszkájából ezzel gyorsabban ki lehetett húzni a szegeket s a kiemelt pompás tűzrevalóval gyorsan el lehetett illanni, mielőtt tetten érhatték a kis srácot, a magántulajdon rongálóját.

Talán az előbb idézett verssorok igazságának bizonyítéka, hogy ugyanakkor a másik zsebéből viszont tücskök, bogarak s egyéb apró állatok kerültek elő gyufaskatulyákba zsúfolva. Ezeket féltékenyen őrizte az avatatlanok elől. Egyszer egeret fogott valahol, azt akarta megszelídíteni. Amikor már annyira vitte, hogy kiemelve dobozából, az asztalon etette, s ő büszkélkedett a tudományával, az egér elfutott és úgy elbújt a lakásban, hogy soha többé nem került elő.

A reggel kapott nagy karéj kenyérrel Attila egész nap csatangolt, csak este került elő. Futballozott a Vársártéren a többi kis csibésszel, vagy a tizedik utcában golyózott a gyerekekkel. Télen kiszedték a palánkokat, vagy egy épülő ház deszkáit csenték el. Ezeket úgy hordta haza, mint a nagyok a maguk keresetét.

A nagy hidegekben a ferencvárosi pályaudvarról induló, szénnel, fával megrakott kocsikat messzi úton követték. Felszedték a lehulló széndarabokat. A szénhalom tetején ülő emberek olykor lerúgtak egy darab szenet, vagy hasáb fát s nézték a távolodó kocsiról,

ahogyan a gyerekek felkapkodták az út porából és iszkoltak visszafelé.

*...Úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.
A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.*

— — — — —

*Töletek féltém, kemény emberek,
ti fadobálók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, vizlek titeket
ez otthontalan, csupa-csosz világban.*

A felnőtt Attila már megértette, hogy cinkosok voltak ők, a szegény gyerekek cinkosai ebben a „csupa-csosz” világban. De a cinkosság megvolt az apró emberkék között is. Ha hasonló zsákmányra volt kilátás, a hír percek alatt bejárta a Gát-utcát és messze környékét s aznap a gyerekek messzire elkerülték az iskolát. A nagyon szegény családokat így jóformán a gyerekek látták el télen tüzelővel. Ha ilyen alkalom nem nyílt fa- és szénbeszerzésre, egész gyerekkaraván ment ki a hideg reggeleken a Cséry-telepre és itt a szemétbányában összekotorták a salak között található kokszdaracskákat. Attila is sokszor este tért meg, vállán néhány fahasábbal, vagy egy rossz zsákkal, amiben kokszot hozott a szemétteléről. A piac bódéi mögé kihányt fagyott krumplit és zöldségféléket is át-bogarászták. Egy-egy ebédre való innen is kikerült.

A srácok leleményesek voltak, okosak, ügyesek és — vásottak. Becsengettek a kapukon, aztán elszaladtak. Nyáron udvarról-udvarra kísérték a verkliseket, komoly képpel forgatták a verkli fogantyúját, közben szédelegtek a bűzös cigarettáktól, amiket az utcán összeszedett „csikkékből” sodortak. A lányokat mély-

ségesen lenézték és nem éppen hízeltő szavakat kiabáltak utánuk.

Attila is az utcagyerekek életét élte. Résztvett csínytevéseikben, elnyerte golyóikat és otthon a gombokat levágta a ruhákról — gombozáshoz. De nyáron, társtalan, magányos útjai voltak — ezekbe csak engem avatott be. Hosszú utat tett meg a város pereméig. Megállt az összekötő vasúti hídon, onnan nézte órákon át a Duna vizét, a Csepel felől lassan vontatott uszályokat. Elgondolkozva mesélte, hogy ezeken az uszályokon csepp kis házakban embereket látott, arasznyi virágos kertet és fekete kiskutya ugatott fel rá a hídra. Egyszer egy hajón a szél felduzzasztotta a kitergetett ruhákat és „akkor sokkal gyorsabban ment a hajó a vízben“. Másszor katicabogarakkal teli skatulyáját ledobta az uszályon kézzel-lábbal integető, lelkenedző, visító gyerekeknek. Boldog szótlansággal bandukolt mellettem, ha sikerült elcsalnia magával a vasúti hídra. (Abban az időben ez volt az egyetlen ingyenes híd Budapesten.) Én szédültem a híd keskeny gyalogjáróján, úgy éreztem, nem elég biztos talaj a fapalló alattam. De azért jó volt nézni a széles vizet lent a mélyben, szinte lebegni ég és föld között. Aztán messziről zakatolva vonat futott a hídra és keresztül dübörgött a vastraverzeken. Rezgett, szinte himbálózott az egész alkotmány a víz fölött, amint a mozdony sisteregve elvágatott mellettünk. Iszonyú volt. Attila képzeletét csodálatosan izgatták a hídon átdübörgő vonatok. A hosszú teherkocsiszerelvények után hosszasan bámult, amíg csak tekintete követni tudta a kerekeken vad zajjal vágató vagonokat, egészen a tőlésig, ahol zajtalanul gurultak tovább.

A fülsiketítő lárma után hirtelen visszahulló

csöndben csak Attila önmagával vitázó, tétova szavai hallatszottak:

— Mozdonyvezető legyek, — vagy bűvár?

Az utca életét élte, de a természetben is otthon volt.

Nyarankint pár hetet Szabadszálláson töltött Imre bátyámék házánál. Hajnaltól napestig a bácsi nyomában sündörgött kint a messzi határban, a zsombékos víz mellett. Az ormótlan ladikon bevezett a nádas útvesztőibe, ott tanyázott egymagában ég és víz között. Tudta, hol fészkelnek a vadkacsák és elnézte, amint riadtan hápogva röppentek a magasba az evező-csapásokra. Körüljárta a ziháló cséplőgépet, hanyatt feküdt az asztagok tetején. Bekódorogta a messzi mezőket, bogáncsokat gyűjtött, csigákat és megsimogatta a csepp kis zöld békákat. Ismerte a virágok nevét, figyelte a szorgoskodó bogarakat, az egész mindenség lélegzetvételeit.

Itt Pesten, amint kitavaszkodott, el-elcsatangolt a házak közül a természetbe. Jószagú akácvirágokkal megrakottan tért haza valahonnan, vagy összeszedett valami gazdátlan ebet és hazahozta. De a kutyának enni is kellett adni, nem maradhatott meg nálunk. Egyszer zsebkendőjében sündisznóval állított be. Ezt napokig dédelgette otthon. De az egerek, kutyák, sündisznók nem kaptak mamától tartózkodási engedélyt, csak a selyemhernyók. Eperlevéllel bélelt nagy doboz fenekén nyüzsögtek a petékből kibújt kis fekete férgek. Isten tudja, melyik határban fedezte fel Attila azt az eperfát, amelyről nagy csomó levelet dézsmált naponta a hernyóinak. A környék minden gyereke összegyűlt a ház előtt délutánonként. Attila a járda szélére ült, térdére tette a selyemhernyótenyésztetet és hagyta, hogy bámulják a többiek. Amelyik nagyon

megáhitotta a hernyókat, kunyorált belőlük. A végén cserekereskedelem alakult ki Attila és a srácok között, megfogyatkoztak a kis hernyók és elképesztően gyarapodtak zsebeiben a csodálatosan haszontalan lim-lomok. Patkószeg, drót, üveggolyó, ólomdarabkák, színes cserepek, kis mágnesvas, gumi, fogaskerék, rugó, számológépcédula, spulni, sróf, matrica, virágmag, spongya, kavics, gyertyavég, spárga és ki tudja már, mi minden került elő naponta garmadával a takarításnál. Mama mind ki akarta hajítani. A gyerek elkéseredetten védelmezte játékait, az utca ajándékait.

Élt-e benne a vágy a kirakatok mögött látott, gyönyörű játékok után? Bizonyára. Egyszer mama nevében kölcsönkért pár krajcárt a szenesembertől. A pénzen apró játékfűrészt vett magának, kalapácsot és harapófogót, de Etusnak is, nekem is vásárolt valami haszontalanságot. Amikor kiderült a csalárd kölcsönkérés, verést kapott. Mégsem tudta sokszor a kísértést legyőzni, ha olyasvalami után fogta el a vágy, amit csak pénzen lehetett megszerezni. Karácsony előtt történt, hogy a fűszeresnél vásárolt dolgokat felíratta a boltban, a megtartott pénzen pedig elvitt bennünket egy moziba a Ferenc-körúton. Jézus életét adták, ezt akarta mindenáron látni. Bűnösségünk tudatában ültünk be mindhárman a mozi első sorába, de a látottak hatására olyan érzésekkel mentünk haza, mint a makulátlan lelkű, menyei angyalok. Amint hazaértünk, Attila rögtön megvallotta anyáknak a lopást és lelkesen mondotta el, milyen áhítatos érzéseket keltett benne a film. Mamát azonban megdöbbenettette a dolog. A verés elmaradt, de fölajdulása, hogy mi lesz belőlünk, ha még őt is meglopjuk, ha még erre is rávetemedünk, sokkal nagyobb hatással volt ránk, mintha megfenyített volna bennünket.

Apánkról soha nem beszéltünk, elfelejtettük. Azon sem gondolkoztunk, hogy a nagy házban minden ajtó mögött ingujjra vetkezve ott ül a családfő a terített asztal mellett, elnászpángolja a gyerekeit, vagy játszik velük, de mindenképpen ő az erő és oltalom számukra. Valahogy nem gondoltunk erre, de bizonyára éreztük az apa hiányát. A férfivá érett Attila sokszor mondogatta tréfás szemrehányással: Az a bajom, hogy nők neveltek. Talán ez a hiányérzet tette azt, hogy a kisfiú olyan sokat foglalkozott a „jóistennel“. A hátsó lépcsőházban — erre kevesen jártak — sokat bölcselekedtünk Istenről, akit hosszú, fehér szakállal, valahol a felhők mögött képzelünk el, előtte nagy könyvvel, amibe följegyzi mindenki bűját, keservét. Csak az a baj, tűnődött Attila, hogy azt a teméntelen sok embert, aki a világon él, még a jóisten sem tudja számontartani. Hiszen ott vannak még a bogarak, a madarak, a halak, meg a többi állatok, meg a hegyek és folyók, füvek és fák, a virágok. Ezeknek sorsát is mind Isten igazgatja, aki:

*soha nem gondol magára,
de nagyon ügyel a világra.*

Egyidőben — ősztől karácsonyig — magasztos beszélgetésekkel, jócselekedetekkel, példás magaviselettel jártunk kedvében a jóistennek és anyáknak. Vasárnapon^kint elbaktattunk a Kálvin-téri templomba, jó korán, hogy a karzat első sorában leljünk magunknak helyet. Onnan be lehetett látni a templom minden zugát. Elolvastuk a fekete tábláról a zsoltárok számát, amit énekelni fognak. A hosszú prédikációra aprókat lélegezve figyeltünk, bár az egészről nem értettünk

semmit. De az orgona zúgását már tátott szájjal, mélyről jövő gyönyörűséggel hallgattuk, mintha a szárnyaló hangkban maga az Úr szólalt volna együgyű, semmit sem értő, semmit felfogni nem tudó kis lelkekhez. A mennyezetre függesztett szemekkel, tág torokkal énekeltük a zsoltárokat, fülünk kipirosodott. Azután az orgona hatalmasra fokozott, végső hangjai között ájtatos érzésekkel siettünk át a vasárnapi iskolába.

Itt a vasárnapi iskolában aztán eltűnt belőlünk az áhitat. A néni, aki cukros, jóságos mosollyal a dicséreteket tanította és felolvasott a Bibliából, kövér volt és gömbölyű. Fűzőjébe préselve pihegett és lihegett, miközben a kis harmónium fujtatóját taposta énekünket kísérve. Angyali arc kifejezéssel fordította felfelé kövér, kék szemeit. Mindhármunkon görcsös nevetési inger vett erőt, amikor elgurult a széksorok előtt, mint egy kerekerekre szerelt, libapihével duzzadtra tömött, szőkefürtű, óriási baba. Kajánul lökdöstük egymást könyökünkkel, de rögtön ájtatos arcot vágunk, ha felénk nézett, vagy szólt hozzánk. Rendkívül buta gyerekeknek tartott bennünket s ezt kedvesen, jóságos elnézéssel, példázatok emlegetésével minden alkalommal ki is nyilatkoztatta a kis gyülekezet előtt. Csodálatosképpen ez a véleménye magas jókedvre hangolt bennünket. Földresütött szemekkel állottunk előtte s mint akik még fokozni akarják éleslátásába vetett hitét és örömét, meg is játszottuk a mulyát. A gyerekek harsány derűvel hallgatták, amikor sületlenségeket válaszoltunk a néni okató szavaira, aki boldog megigézettséggel győzette meg magát igazáról. Elnézően mosolygott a csacska bizonygatásokra, amikkel a kis nebulók Attila okosságát igyekeztek vele el-

hitetni és nem vette észre, hogy senki sem tudja úgy fújni a dicséreteket, zsoltárokat, bibliai példázatokat, mint mi. A bizonyosság benne volt, nem bennünk.

Igy vezetett rá bennünket a derűs, felszínes álszenteskedésre. Ezzel az álszenteskedéssel élve majdnem boldoggá tettük mamát. Ha Attila azt „hazudta“ neki, hogy a kiserdőben látott egy fát, amelynek odujából egy hosszúszakállú törpe morduult rá, akkor ő is rámorduult Attilára, hogy mit hazudozik ilyen badarságokat. De ha azt „hazudta“, hogy egy ló megvadult a vásártéren, megrúgott egy kislányt és ő a sapkáját odaadta a gyereknek, hogy ne fázzon a vérző feje, akkor ezt elhitte és jólesően hitte el, hogy az ő fia milyen derék, milyen jószívű. Pedig a törpe valóság volt. Legalább is anynyiban, hogy Attila sokszor maga elé képzelte és megjátszotta az izgalmas erdei jelenetet. A másik történetből pedig csak annyi volt igaz, hogy a sapkát nem hozta haza... Egy villamoskalauz kapta le a fejről, amikor „zónázott“ a villamoskocsi lépcsőjén.

Igy egyszeriben nagyon jó gyerekek lettünk. Mama ezt a vasárnapi iskola hatásának tulajdonította s nem tudta megérteni, hogy karácsony után miért hagytuk abba kegyes időtöltésünket. Mindenféle többé-kevésbé hihető történetet mondtunk neki az iskola bezárásáról. Pedig az ok igen egyszerű volt: mélységesen csalódtunk. A néni hosszú idő óta sokatmondó sejtelmességgel hangoztatta, hogy a szorgalmas gyerekeket karácsonykor ajándékokkal jutalmazza meg.

Csodálatos dolgokat képzeltünk el a karácsonyfa alatt, melyikünk mire vágyott. Attila mozdonyt, vagy tűzoltókocsit áhított. Sok latolgatás után úgy döntött

az úton, amikor a karácsonyi gyülekezetbe igyekeztünk, hogy ha ő kapja a tűzoltókocsit és más a mozgonyt, okvetlenül cserél azzal a kislel. Ha másképp nem tudja rávenni, odaadja még a kis mágnespatkóját is.

Bibliaolvasás és ének után elérkezett a nagy pillanat: mindnyájunknak a kezébe nyomtak egy-egy papírzacskót. A kapu alatt izgatott türelmetlenséggel téptük fel a csomagot. A látvány lesújtó volt.

— Mutasd! Mi van a tiedben? Hát a tiedben? — kérdeztük egymást.

Mindben ugyanaz volt. Pár szem füge, egy sovány alma és egy marék szentjánoskenyér. Mindjárt meg is ettük az utcán. Aztán, ki tudja miért, viháncoló jókedv fogott el minket. A kezdeti elkeseredettségen úrrá lett valami felszabadulás érzése. A szentjánoskenyér magjait szétköpködtük, beletrombitáltunk az üres zacskókba, éktelen lármával, rendetlenkedve ugrándoztunk az utcán hazafelé. A járókelők messzire kitértek előlünk. A kapu előtt fölfújtuk a zacskókat és elpukkasztottuk a falon.

Eszünkbe sem jutott többé a vasárnapi iskola.

Szegénységünk, nyomorúságos körülményeink nem változtak az esztendő folyamán, mégis úgy tűnik most előttem, sokkal derűsebben, vidámabban élünk ebben az időben. Mindhárman szertecsavarogtunk kedvteléseink után, senki nem kérte számon, mit művelünk naphosszat. Amikor mama este hazajött, derűs arcokat látott maga körül. A reggeltől estig tartó szabadság, nem mindig épületes cselekedeteink megelégedéssel töltötték el bennünket, jóízűen aludtunk a

lámpa gyenge fénye mellett, míg anyánk ruhánkat foltozgatta, javítgatta.

Majdnem minden hónapban új lakásba költöztünk s ezt a megszokott eseményt nagy hűhóval magunk intéztük el. A ház elé húztuk a fászincéből kölcsönkért kiskocsit, kicipeltük a bútorokat és amikor mindent felraktunk a kocsira, hárman a rúd mellé álltunk, a kötelet a derekunkra akasztottuk és nekifeszültünk a vontatásnak. Gyí! Mama hátul tolta a kocsit és vigyázott, hogy semmi le ne essen róla. Lihegtünk az erőlködéstől és röhögtünk, mint a jókedvű csilkók.

Az új lakások új szomszédokat, új albérlőket jelentettek. Új svábbogarakat és új poloskákat. Mama napokon keresztül egyebet sem csinált éjjel, mint súrolt és újból súrolt. Nem tudott addig nyugodtan aludni, amíg jó tiszta szaga nem volt az ocsmány állapotban elfoglalt lakásnak. Mire kivakart koszból szobát-konyhát, felmondották a lakást. Ezekben a ferencvárosi házakban hetenkint kellett a bért fizetni, egy-két napi késedelem miatt a soha nem látott, de rideg szívtelenségével állandóan jelenlévő „háziúr“ kitette a lakónak a szűrét: a felmondási idő is egy hét volt.

Közben olyan időkre is emlékszem, amikor szörnyű inséget szenvedtünk. A hideg teleket keservesen vésztük keresztül, fűteni is kellett, cipő is kellett. És főleg meleg étel. Hitelünk mindenütt kimerült, anyámnak sem akadt mindennap munkája. Az ősz volt a nagytakarítások ideje, télen már csak mosás, vasalás akadt. Az a harminc korona, amit én kerestem a moziban anyám munkanélkülisége alatt semmiképpen sem volt elég négy ember ellátására.

Attila — talán harmadik elemibe járt akkor — súlyosan megbetegedett: tüdőgyulladást kapott. Anyánk eszelősen járt munka után, kereset után, hogy fűteni tudja a lakást, teát, vagy limonádét tudjon adni a láztól didergő, cserepesszájú gyerekeknek. Egy öreg orvost hívott a nagybeteghez, ez eljött, körülnézett nálunk és eldöntötte magában, hogy nem fogad el látogatásáért egy fillért sem. Orvosságot irt fel és kétóránként váltandó hidegvizes keresztükötést rendelt a gyerekek mellére, amit — így mondotta — csak jól temperált szobalevegőben szabad megtenni.

Mama nyakába vette az utcákat, hogy pénzt, ennivalót, tüzelőt szerezzen. Az utca megsegítette a maga módján, ellátott bennünket úgy-ahogy tüzelővel. Most ő csinálta azt, amit Attila szokott. Felkotorta az épülő házak elé kidobált szemetet, hulladékokat, begyűjtötte egy rossz zsákba a fadarabkákat szatyrát megtöltötte fűrészporral. Vigan lobogott a tűz a kis vastűzhelyben, de csak egy vízzel telt fazék párolgott fölötte. A meleg konyhába kitett ágyon feküdt a láztól félrebeszélő Attila. Mama időnként hazafutott, megnézte a fiát és újra elrohant. Napokig nem tudott egy krajcárt, egy falat ennivalót összeszerezni. A recept még mindig hiába várta, hogy a patikába szaladjak vele. Végül mint akinek az utolsó pillanatban mentőgondolata támad, mama előkotorta a láda fenekéről selyempaparisba csomagolt csipkesálját és leküldött vele a zálogházba. A zálogházban azonban visszalökték, nem adtak rá semmit. Mama újból lezavart az utcára egy fazékkal és a sállal, rámparancsolt, hogy ennivaló nélkül ne próbáljak visszatérni.

Semmi kedvem nem volt ilyen kilátástalan, keletlen megbízatásokat teljesíteni. Gyűlöltem a ku-

nyorálásokat. Annyiszor kaptam már visszautasítást boltokban, amikor „csak egy kiló kenyeret tessék hitelbe adni, mama estére megadja” mondókámat előadtam. Jártam az utcákat keresztül-kasul, minden kávéház ajtaján benyitottam, most is mindenütt visszautasítottak. A fazék füle majd odafagyott a kezemhez. Megálltam az utcasarkokon a hideg szél és a keserűség könnyeket préselt ki a szememből, pedig nem is sírtam. Ha Attila nem beteg, egy tapodtat sem mentem volna tovább. Dühödten és elszántan folytattam a kilyencselést, amíg végre egy kifőzésben elfogadták a csipkekendőt fedezetnek és adtak rá ennivalót.

Egyetlen munkája akadt mamának Attila betegsége alatt: egy orvostanhallgató szennyését kellett kimosnia. A ruhákat kitergette a konyhában, majd vasalóval szárítgatta, hogy reggelre szállítani tudja és megkapja érte a pénzt. A fiatalúr azonban kijelentette, hogy csak elsején veszi át, hamarabb nem tud fizetni. Elseje messze lévén, anyánk végső szükségében elzalogosította az orvostanhallgató fehérneműjét.

Az addig mozdulatlanul fekvő gyerek állapota válságosra fordult. Hánykolódott ágyában, félrebeszélt. Alig volt ereje ahhoz is, hogy felüljön, amíg a borogatást kicseréltük a mellén, mégis erőszakkal kellett lefogni, hogy fel ne keljen. Apró emberek nyüzsgtek a konyha sarkában, egy kis lyukon ki-be lázas szemek előtt, ebbe a kis lyukba akart mindenáron maga is bebújni. Késő este, amikor hazajöttem a moziból, elvágtattam az öreg orvosért. Sietve velem jött, hosszan fogta Attila pulzusát, tűnődve nézett zsebórájára, aztán, mintha az óra lapjairól olvasná le az utolsó biztatást, enyit mondott: mindnyájan Isten kezében vagyunk.

Amikor elment, mama lefeküdt Attila mellé, magához ölelte lázas testét. A kormos petróleumlámpa még reggel is égett, amikor felébredtem. Mindketten mélyen aludtak.

Attila még nem kelt fel betegágyából, amikor eljött az elseje és szállítani kellett az orvostanhallgató ruháját. Anyánk sehol nem találta a zálogcédulát. Az egész lakást felforgatta, mindent kirakott a ládából, mindent leszedett a polcról, mindent kiforgatott, átkutatott. A cédula nem került elő. Újból és újból mindent a kezébe vett, egyre nagyobb rémülettel töltötte el az eredménytelen keresés. Szorongva néztük lázas kutatását, szorongva kutattunk át magunk is minden zugot az eltűnt papírdarab után. Attila tágranyilt szemekkel nézte anyánkat, amint kapkodva kotorta át még a szemetesládát is. Ki tudja, milyen jóvátehetetlen bűnné hatalmasodott anyánk lelkében a pár darab ócska fehérnemű elsikkasztása, milyen elviselhetetlen gondolat volt számára tétlenek várható következménye. Ha a sorsban nincs irgalom, mit várhat az emberektől?

Ilyen feldúltnak sohasem láttuk. Mit érezhetett meg a minden szívdobbanásával anyjához nőtt Attila abban a percben, amikor mama kinyitotta a konyha ajtaját és kisietett, hogy a gyenge, lábra állni sem tudó fiú kiugrott az ágyból, utánarohant és abban a pillanatban kapaszkodott minden erejével a szoknyájába, amikor le akarta vetni magát a harmadik emeletről.

A hideg kövön egyszál kis ingben térdeplő Attilát felkapta anyánk. Aggodalma, hogy a még fel sem épült gyerek újból megbetegszik, elnyomott benne minden más érzést. Visszafektette az ágyba, betakargatta.

Attila egyszerre megszólalt:

— Mama kérem, én láttam, hogy azok a kis emberek, akik abból a lyukból jöttek elő, odavitték a cédulát a sarokba. Tessék csak megnézni.

A sarokban nem volt semmiféle lyuk, hanem egy kis ládácska állott ott, amiben a cipőkefét és a „suvickot“ tartottuk. És ebben a kis ládában tényleg meglettük az elveszett zálogcédulát.

Olyan jókedvünk kerekedett azon nyomban, mint-ha rettentő nagy kincset találtunk volna nagy nyomorúságunkban. Csodálattal néztünk Attilára. És a csodák folytatódtak. Délután beállított B. tiszteletes úr a hittantanárom. Érdeklődni jött, miért nem járok hetek óta iskolába. Körülnézett konyhánkban, elbeszélgetett Attilával, aztán, mint aki a dolgok mögé lát, észrevétlenül otthagyt egy tízkoronás papírpénzt az asztalon.

Etus húgom tüdőcsúcshurutja miatt kimaradt az iskolából és délutánonként eljárt a tüdőgondozóba. Ide Attila is vele tartott, mert itt mindig kaptak egy-egy üveg édes, jóízű szirupot. Ügylátszik, ez a szirup pótolta a sovány kosztot, mert a betegségből kilábalt, lesoványodott gyerek hamarosan kigömbölyödött, megizmosodott.

Körülbelül ebben az időben történt, hogy a moziban előléptettek jegyszedőnek. A cukros tálcát most már Etus hordozta körül a szünetekben, Attila pedig vizet árult.

Két éven keresztül minden esténket a moziban töltöttük. Soha nem lankadó érdeklődéssel néztük az óránként megismétlődő műsort. Jóról és rosszról nem gondolkoztunk, de az előttünk szakadatlanul lepergő

híg mesék tanulságai megrögződtek bennünk: a jó elnyeri jutalmát, a rossz pedig büntetését. Mindennap szemtanúi voltunk a bajtól szorongatott, veszedelemnek kitett, minden megpróbáltatással sújtott, meghajszolt emberek történetének, akik végül kievickéltek a szörnyűségekből és boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

Attila alig kapta be ebédjét, már rohant a moziba. Elmaradtak az utcai csavargások. Itt az előadás megkezdéséig azzal szórakozott, hogy leült a zongora elé és órákon keresztül pötyögtette a fehér és fekete billentyűket, hogy kicsalja a zongorából a **Boci-bocitarka**, meg a **Szeretnék szántani** dallamát. Később már kevés volt neki az, amit tudott, belevetette magát a hangok zűrzavarába és éktelen kakofóniákat dörömbölt ki a nekivadult húrokon. Az üres terem falai visszaverték a harsány hangzavart, majd a lágy összevisszaságot, ha a gyerek tíz ujjá szelíden próbált kisimogatni valami harmoniát, feloldozást a konok hangszerből. Sokszor megfogta a kezemet és kérlelt: Gyere, játsszunk négykezeset... Mintha ketten hamarabb, biztosabban rájönnénk a titokra, amely ott rejtőzött a zongora belsejében és amelynek nyitját olyan odaadóan és elszántan kereste: a hangok édes, összeolvadó csendülését, a ritmus eleven lökítését. Komolyan ültünk a zongora előtt és komolyan játszottuk ezt a játékot. Ha valaki hallotta volna ezt a „zenét“, bizonyára rémülten befogta volna a fülét, de mi makacsul kergettük a zavaros hangokban az el nem érhető, meg nem fogható szépséget.

Egy öregasszony játszott előadás alatt a zongorán és egy vak fiatalember hegedült. Attila ott ült mellettük és nézte az asszony ujjait, mintha így elleshetné

a nagy titkot. De legjobban a vak hegedűst csodálta, aki leragadt szemhéjai mögött ismeretlen mezőkre bámult, odaadó mosollyal szorította álla alatt a hegedűt és úgy ingott, hajladozott vonója nyomában, mint szélben a magányos kóró.

A vak fiatalember és a kis elemista összebarátkoztak. Mozin kívül is sokat csatangoltak együtt. Miről beszélgettek egymással, az egyik, aki nem látott és a másik, aki még nem látott semmit ebből a világból? Csak következtetni tudok erre azokból a beszélgetésekből, amik fülem hallatára hangzottak el. Attilát nemcsak a zene, a hangok létrehozásának titka érdekelte, hanem a vakember képzelete erről a világról. A vak boldog volt, megelégedett. A világot „szépnek” tartotta, az emberek jóságáról meg volt győződve. Hitt valamiben, de nem tudta, hogy miben. Azt mondta, ezt csak hegedűje hangjaival tudja kifejezni. Rajongva beszélt a zenéről, a legfőbb földi jóról, ami a léleknek megadatott. Megértés és türelem mosolygott fakó arcáról és vigasztaló biztonsággal mozgott a láthatatlan világ kemény kiszögellései között.

Attila hozzánk is elhozta barátját s a vak fiú utóbb mindennapos vendég lett házunknál. Együtt mentünk a moziba, onnan hazakísért bennünket. Aztán egyszer neki búsult, elmaradt és a moziba sem jött többé. Megkérte a kezemet. Nem tudta, hogy még iskolába járok, nem tudta, hány éves vagyok, nem látta lógó copfomat, iskolás kötényemet. Nagyot nevettem, amikor félszegen, dadogva szerelmet vallott és táncraperdültem jókedvemben. Attilát nagyon elszomorította barátja elvesztése. Haragudott rám.

— Nem hittem volna, hogy te is olyan buta és

szívtelen vagy, mint a többi lányok — mondta mélabúsan.

Elvégeztem a negyedik polgárit.

Mama betegeskedni kezdett, már nem bírta a megerőltető munkát, nekünk kellett segítségére lennünk. Beiratkoztam a kereskedelmi szaktanfolyamra, itt délután volt tanítás: esti munkám helyett átvettem tőle a mozi takarítását. Ezt a nagy hodályt a két gyerek segített reggelenként rendbehozni, ha ugyan segítségnek lehet nevezni azt, hogy nyelték a seprűvel felvert vastag port és szorgosan kutattak a széksorok között elgurult krajcárok, lepotyogtatott stolverkek után.

Még csak ezt az esztendőt bírjuk ki, fohászkodott mama. Azután lesz majd állásom, nem kell mosásnak görbíteni a hátát. Attila elvégzi a hat elemi, elmegy inasnak, kifutónak, ő is keres. Jó iparos lesz belőle, asztalos, vagy lakatos, esetleg szorgalmas gyárimunkás, aki majd eltartja öreg, beteg szüléjét.

Ilyen terveket szóttunk a jövőre a gyeputcai, valószínűtlenül szűk lakásban, amikor Attila egy napon megdöbbenő cselekedetre határozta magát. Hajszálnyi véletlenül mult, hogy jóvátehetetlenül itt nem hagyott bennünket.

Huszonötéves korában így írta meg öngyilkosságának történetét:

„Kilencesztendős voltam akkor. A mama munkába ment és későn jött haza.

Apám hét évvel ezelőtt kivándorolt volt. Egy kis szobakonyhás lakásban éltük a szegények életét, — persze, én sohasem éreztem, hogy szegények vagyunk. Örültem, hogy tavasztól őszig mezítláb kellett járnom

és éppen hősnek éreztem magamat, amikor tüzelőt loptam a ferencvárosi pályaudvarról. Rosszul csak az esett, hogy néha megcsíptek és megraktak, — de hiszen ilyen veszedelem nélkül nem is éreztem volna hősnek magamat. Ilyen alkalmakkor sírva fakadva és valóságos szegénységünket inkább felhasználva, mint érezve, az igazat hazudva, meg-meglágyítottam a felnőttek számár szívét és elszeleltem. Ezenkívül csak néha bőgtem, esténként, amikor lábat kellett mosnom. Különben én voltam az egyedüli férfi a háznál, két idősebb néném bosszantója és vasárnap délutánonként a mama szeretett reménysége.

Egyszer — a mama éppen munkában volt — én már nem tudom, miért, nem csatangozhattam az utcán. Lehet, hogy tél felé járt az idő és nem volt cipőm. Nem emlékszem. Az egyik néném táskájából loptam egy cigarettát s ahelyett, hogy zsákmányommal kivonultam volna a klozetra — a szegény gyermek csupán ott tehet azt, amit akar — a konyhában gyujtottam rá. A Jolánnak szabad? Nekem nem? Pedig engemet küldenek mindig a boltba. Én hozok fát a kiserdőből, ő meg nem. (Ilyen lázadások alkalmával mindig módját leltem annak, hogy mindama cselekedeteimnek, amiket önként szívesen tettem és talán tilalom ellenére is megtettem volna, szociális jelentőségével érveljek magam előtt.) Hát azért is!

Rágyujtottam, de azért óvatosan a konyha egyik sarkába telepedve. Jolán megszagolta a füstöt, kikotort a tűzhely mögül és jobbról-balról egy-egy csárdás pofonnal illetett. Én — nem annyira a pofonok csípős sajgása miatt (erre sem emlékszem), mint inkább a jogaimat csorbító erőszak miatt támadt, hihetetlenül mély erkölcsi felháborodásomban üvölteni, ordítani, topor-

zékolni kezdtem. Jolán nem is sokáig bírta, fogta magát és elment. De lehet, hogy éppen dolga volt.

Alig húzta ki a lábát, leültem csendesen az egyik zugba és amilyen tehetetlennek éreztem magamat, olyan sötét bosszút forraltam. — Szerbusz — mondta Etus nővérem, aki közben megjött egy barátnőjével. — Szerbusz — sziszegtem vissza. Azzal ők bementek a szobába. (Azt hiszem, kártyát vetettek.)

Én pedig elhatároztam, hogy lúgkövet iszom. A sarokba lapulva, néha még föl-fölcsukló zokogással élveztem a gondolatot. Nagyon meghatottan képzeltem el, hogy amikor meghalok és nem leszek, állandóan engem festenek sírva maguk elé. Majd akkor tudják meg, hogy ki voltam, ha hiába keresnek. A Jolán pedig, az a dög, maga megy a boltba, ha akar. Vagy az Etust küldik. A Jolánt meg széttépi a mama, hogyha megtudja estére, hogy miért haltam meg. Itt sírni kezdtem. Határozottan úgy sírtam, mint akit megindít a mély részvét egy olyan másvalakinek a halálakor, akit nagyon szeret és sokra becsül az ember. És sajnálni kezdtem a mamát, szegényt, mihez is fogjon, amikor vége mindennek. De úgy kell neki, tettem hozzá magamban, Ómiatta van az egész. Ő parancsol, ő rendelkezik, az ő lelkén szárad egy ilyen édes, jó, okos, kellemes, bátor, tehetséges kisgyerek halála.

Elkomorodva álltam föl. A stelázsihoz mentem, az alatt szokott lenni a lúgkő, egy vastagfalú, barna, alacsony bögrében. A bögrében azonban nem volt semmi, csak a fenekén csillogott egy kis nedvesség. Sötétben, mozdulatlanul álltam. Azután hirtelen eszembe jutottak a mama szavai: „hozzál ötért lúgkövet, nyolcért keményítőt és négyért kékítőt!” Lúgkő, keményítő, kékítő, úgy látszik, együtt járnak ezek a dolgok.

Egy kevés motozás után rá is találtam a keményítőre, egy fél tábla volt. A lúgköves bögrébe vizet engedtem, feloldottam benne és felhajtottam. (Ma sem tudom, hogy miért nem kétkítőt ittam.) Aztán — aki meghal, az összeesik — a bögrét ügyesen a konyhaszékre ejtve, összeestem. Végignyúltam a konyha kövezetén és vártam a halált.

Sóhajtottam és nagyon meg voltam ijedve. Nagyokat nyeltem, habzani kezdett a szám. Ijedtségemben is egyedül a hatásra gondolva, rájöttem, hogy akkor nyujtok csak igazán megdöbbentő látványt, ha a hab vastagon tódul ki a számon. Most minden figyelmemet arra fordítottam, hogy a nyelvemmel minél több habot töljak ki az államra. De azért egész testemben reszkettem, vonaglásszerű mozdulataimra emlékszem, komolyan azt hittem, hogy most meghalok.

Nagy szomorúságot éreztem és talán meg is bántam volna cselekedetemet, ha nőttön nem nőtt volna elkeseredésem amiatt, hogy senki sem veszi észre halál-doklásomat. Forni kezdett bennem a harag, a düh — még pedig az Etus ellen, aki a szobában szórakozott nyugodtan barátnőjével. Hangosan föl-fölnyögtem. Kezemmel, lábammal, mint akit görcs fogott el, kaparni kezdtem a kőpadlót. Mindez azonban olyan komolyan hatott át, mintha valóban görcs rángatna. És valóban görcs rángatott, csak hogy ez a görcs az én „görcsös akaratom” volt. Semmi hatás. Úgy feküdtem, fejjel a konyha, lábbal a szoba ajtaja felé, hanyatt. Sóvárogtam, hogy jöjjön már valaki és vegyen észre. És mert tudtam, hogy tényleg beléphet valaki és észrevehet, azért anélkül, hogy felemelkedtem volna fektemből, valahogyan odavergődtem a szobaaajtóhoz olyan közel, hogy a lábammal elérhettem. Ekkor aztán a haragtól

némileg megkönnyebbülten, de még mindig szomorúan folytattam a vonaglást. Az ajtó zörgését végre észrevette az Etus, mert kiszólt: Na!... Ez így ment néhány percig, végre türelmét veszve kijött, de már bent rákezdte: Attila, meg vagy bolondulva?!

De amikor meglátta az alkonyati homályban habzó, sírástól vörös, szomorúságtól fáradt, elkeseredéstől torzult ábrázatomat, elrémülten kiáltott fel. Én még jobban megijedtem elszörnyedésétől és sirni kezdtem, úgy tördeltem ki a szavakat magamból: Istenem, Etuskám, meghalok, megittam a lúgkövet. (Eszembe se jutott, hogy a keményítőt hörpintettem fel.)

Az Etus leszalad a házmesernéhez, az lefektetett az ágyba és a szobácska megtelt sopánkodó öregasszonyokkal. Nagyon féltem és nagyon büszke voltam. Az sem bántott, hogy az öregasszonyok a végén már nem is rólam beszéltek, hanem azon sopánkodtak, hogy drága a krumpli.

Az Etus a mamáért is elfutott és a mama a munkát otthagya szaladt haza. Mindenkit félrelökve szaladt az ágyhoz. Szája reszketett, szeme könnyes volt. Aztán — engem, a kilencéves kölyköt — fölvelt a karjára, simogatni kezdett és vitt a konyhába. Csendesén, csaknem súgva kérdezte: „Mondd, mutasd, fiacskám, kisfiacskám, mit ittál?”

Én majdnem végtelenül boldog voltam, hogy a mama fölvelt a karjára. Minden vádat elfelejtettem, csak erősen odasímultam hozzá. Ismét fölcuklott belőlem a sírás, mert azt éreztem, hogy akkor lennék tökéletesen boldog, ha a mama úgy vett volna föl, úgy simogatna és úgy beszélne ilyen csendesén hozzám, hogy én nem csináltam volna azt, amit csináltam. Az-

tán rámutattam a keményítőre és csak ennyit mondtam: Ezt!

A mama megkönnyebbülten sóhajtott. Erre én magam is megszabadultam a belső terhemtől. Már nem is gondoltam semmire, csak őt éreztem, amikor bevitt a szobába, lefektetett az ágyba és betakart. Ott ült egy kis ideig, halkán beszélt egy kicsit, egy-egy szót mondott csak, nem emlékszem, hogy mit, de nagyon szép volt.

Aztán kiment a konyhába, az Etust leküldte a boltba, hogy herbateát hozzon nekem, begyújtott, vizet tett egy fazékba — koccanását hallom — a tűzhelyre... én pedig elaludtam.“

1914 nyarán, vizsgám után, a jószerencse azonnal álláshoz juttatott. Egyik nagynevű orvosprofesszorunk titkárnője lettem havi száztíz korona fizetéssel.

Óriási esemény volt ez nemcsak életünkben, hanem az irdatlan nagy, ferenctéri házban is, ahol most laktunk. Ez volt az első hely, ahol éveken át laktunk egyhuzamban. Ismertük a ház minden lakóját, tudtuk, mikor mi történik a negyven egynéhány ajtó mögött. Ezek az ajtók kora tavasztól késő őszig tárva állottak egymás mellett, egyik szomszédasszony belelátott a másik konyhájában fővő fazékba is és mindenki tudta, kinek mennyi a szennyese. A forró nyári éjszakákön itt is, ott is poloskákra vadásztak, a gond és a férgek egyformán martak kicsit és nagyot a falak mögött. A közvetlen szomszédok ki-kiálltak a folyosóra és szapulták a távolabb lakókat. A kövér házmesterné azonban mindenkinék egyformán ellensége volt, de legjobban a gyerekekre haragudott. Az igaz, hogy a gyerekek csinálták a legnagyobb zsitvajt. Telefirkálták malacságok-

kal a lépcsőház falát, döglött patkányokat raktak az ajtaja elé és leköpték a harmadik emeletről.

Az egész házban mégis mindenki összetartott. Átjártak egymáshoz kölcsönkérni sót, paprikát, néhány szem kockacukrot, palacsintasütőt. Ilyenkor megálltak és sopánkodtak, hogy megint milyen drága a krumpli és hogy a Stefánné lánya, amióta Isten fölvitte a dolgát és férjhez ment a villamoskalauzhoz, feléje sem néz szegény özvegy anyjának. Úgy tűnik most előttem, mintha szándékosan mesélték volna mamának a lehangoló történeteket szívtelen és önző gyerekekről, akikért nem volt érdemes annyi áldozatot hozni szülőjének. Hálátlanul magukra hagyták, amint megálltak a saját lábukon. Határozottan nem nézték jó szemmel, ahogyan velünk bánt és bennünk bizakodott. Amikor Attiláról elhatároztuk, hogy most már ő is tovább jár iskolába, nem megy inasnak, nehezteltek is ránk egy darab ideig: sohasem volt semmijük, amit kölcsönkértünk.

A házban egyetlen hivatalnokcsalád lakott. Éppen olyan szegények voltak, mint a többiek, de ezt gondosan takargatták. Ajtajuk télen-nyáron zárva volt. Nem álltak szóba senkivel. Úgy látszik, a szegénység sem egyforma, van, amelyik magasan hordja az orrát. A többi lakó úgy tett, mintha nem vennének tudomást róluk. Annál többet törődtek velünk, akik még náluk is szegényebbek voltunk. Szerették a beteg mosónőt és aggódtak, amiért most már én is „kisasszony” lettem.

Attila öt elemet végzett, amikor elhatároztuk, hogy tovább tanul. Az Üllői-úti polgári iskolába járt három éven keresztül. Ő is ugyanolyan nehézségekkel küzdött iskolás éve alatt, mint én. Könyve sohasem volt. A leckét csak úgy tudta megtanulni, hogy a

szünetekben átolvasta padtársa könyvéből. Igen jó gyakorlat volt ez az emlékezőtehetség fejlesztésére. Otthoni dolgozatai nem a feladott tárgy körül alakultak ki, mert nem tudta, mint a magolók, könyv szerint a feladott leckét. Úgy segített magán, hogy röviden megírta, amit tudott és a kurta szöveget megtoldotta egy hosszú verssel. Így kezdett Attila első polgáriskorában verset írni.

Nem tudom, hogyan fogadták tanárai ezeket a dolgozatokat, csak arra emlékszem, hogy minden irkát szorgalmasan teleírt versekkel. Később már a magamulatságára, gyönyörűségére szedte rímekbe gondolatait, gyerekes vágyait, azután szépen lemásolta és átnyújtotta nekem.

„Kedves Jócó“ — így hangzott az ajánlás becenevemen — aztán következett a legeslegelső vers:

1. strófa.

*De szeretnék gazdag lenni,
Egyszer libasültet enni,
Jó ruhába járni-kelni,
S öt forintért kuglert venni.*

2. strófa.

*Mig a cukrot szopogatnám
Uj ruhámat mutogatnám
Dicsekednék fűnek-fának
Mi jó dolga van Attilának.*

3. strófa.

*De erre gondolni se merek
Boldogságom gyorsan pereg
S mért nincs meg e sok jó dolog
Azért nem vagyok én boldog...*

Attila a versért — no meg az ajánlást is honorálni kellett — kapott egy koronát, meg azt a könyvnyelmu ígéretet, hogy minden versért újabb korona jár neki, De annyi korona évszámra nem fordult meg házunkban, ahány verset írt Attila. A honoráriumot le kellett szállítani tíz fillérre, majd tucatonként tíz fillérre.

A gyerek a pénzen bélyegeket vett. Ezeket felragasztotta a postatakaréktól kapott nyomtatványra, aztán koronáinkint behordta a takarékbba. Hónap vége felé, amikor már krumplilevesre, vagy kávéébédre sem tellett, kivette kis tőkéjét — két három koronát — a takarékból és rátukmálta mamára. Aztán kezdte előlről a gyűjtést. Pénzéből könyveket is vásárolt: Sherlock Holmest, Nobodyt, Buffalo Billt. Szenvedélyesen olvasott, feledve mindent maga körül. Ha boltba küldte anyánk, úgy jött-ment, kezében a nyitott könyvvel. Olvasott a kocsiuton, az iskolában a pad alatt, este a lépcsőházi lámpa gyér világossága mellett. Mert mama spórolt a petróleummal, csak akkor gyújtott lámpát, ha vacsorához ültünk, vagy ha maga is belemerült valamelyik izgalmas könyv olvasásába.

Anyánk sokat betegeskedett ebben az időben. Sok rábeszélésre határozta csak el magát arra, hogy orvoshoz menjen. A vizsgálat után azonnal befektették a nőgyógyászati klinikára, ahol rádiumos kezelést kapott.

Rákja volt.

Harminckilenc éves volt, összetöpörödött, ősz, öreg asszony. Amikor azt hitte, most már nem kell többé keményen dolgoznia, csak megfőzi a kis ebédet és mosogatás után kiül sütkérezni a Ferenc-téri padra,

vagy elmotoz a kis szobában, a halálnál is irtózatossabbra, mérhetetlen szenvedésre volt ítélve.

Még magam sem tudtam felfogni, elképzelni, mi vár rá. Csak azt tudtam, hogy nagyon beteg. Kimélni kell mindentől, munkától, gondtól. Sietni kell, hogy megérhesse, megláthassa önfeláldozó, hősie, nyomorult életének eredményét: gyerekei boldogulását. Embertől, vagy még inkább embertelen küzdelmeinek szebb, örömtelibb eredményét másban már nem is kaphatta meg.

Ha a két-három hónaponként megismétlődő besugárzás után jobban érezte magát, minden kérés ellenére fogta a vödröt és „titokban” dolgozni járt. Végül úgy kellett meginteni, mint egy szófogatatlan gyereket. Nehezen törődött bele, hogy én tartom el a családot. Az volt a rögeszméje, hogy amit keresek, magamra kell költenem. Szépen kell öltözködnöm, mint a többi „kisasszonynak”. Ebben volt valami igazság, csak éppen nem a mi számunkra. Azok az emberek, akik mellett dolgoztam, a maguk külsejével kötelezővé tették, hogy nekem se legyen félretaposott a cipőm sarka, keztyűt húzza és bármily ócska, de divatos kalapot tegyek a fejemre. A ferenctéri házban peckesen hordoztam kókkadt, fonnyadt, viharvert kalapomat, de az Üllői-úton túl, a klinika doktorai, akikkel együtt dolgoztam a professzor mellett, messzire kikerültek az utcán, hogy ne kelljen köszönniök, vagy istenments, együtt várniok velem a villamoskocsit.

Nevetségesnek tűnik ma már előttem, hogy akkor mennyire megilletődve és meghökkenve jártam-keltem abban az új világban, ahol nappalaimat töltöttem. Félszegen figyeltem-lestem a józsefvárosi etikett szabályait és igyekeztem ezeket meghonosítani szűk

családi körben is. Tizenhat éves voltam, amikor először vásároltam fogkefét, egyetlen darabot az egész család számára. Igyekeztem a testvéri szeretet szótárából a „hülye“, „marha“ szavakat kitörölni. Attila úgy fogadta ezeket az újításokat, mint egy új játék szabályait. Megállapodtunk egymással abban, hogy ha hazajövök, „kezet csókol“, mint egy „hölgynek“. A vacsorára terített asztal körül úgy ültünk és olyan „finom társalgást“ folytattunk, hogy hasát fogta volna neveltében, aki hallja. Ha haragban voltunk, akkor összekevertük a „multat“ és a „jelent“ s azt mondtuk egymásnak: „maga hülye“. Mama derűs kedvvel találta „finom“ gyermekei tányérjába a krumplilevest és sugárzó arccal hallgatta nagyképi oktatásomat a villa és kés használatáról, ami valójában nekem is sok gondot okozott. Leves után megfordítottuk a tányért és annak fenekéről ettük az ünnepi vacsora második fogását, a palacsintát. Persze kézzel. Lefekvés előtt megcsókoltuk egymást jobbról-balról, aztán viháncolva ugrottunk a meleg ágyba és még mondtunk egymásnak egypár nyakatekert, finomkodójókívánságot az éjszakai nyugalommal illetőleg. Mama a sötétben elégedetten hallgatta pergő nyelvünket, aztán megszólalt:

— Mondd: uramisten — és dögölj.

Ezen még nevettünk egy nagyot, aztán fülünkre húztuk a dunnát és elaludtunk.

A téli reggelek nem voltak ilyen kedélyesek. Legkorábban most is a mama kelt föl, tüzet gyújtott a konyhában. Attilát alig lehetett felébresztetni. Könnyörögni kellett, hogy kibújjon a meleg ágyból. Felült nagykeservesen, hátára és fejére húzta a dunnát és úgy kezdte húzni a harisnyáját. Háromnegyednyolckor még csak a cipőjét húzta fel. Szidtuk és könnyörögtünk

meki, hogy siessen. Csak az vigasztalta meg, ha befagyott a vízvezeték és nem lehetett mosdani. És itt a ferenctéri lakásban majdnem minden téli reggelre befagyott a vízvezeték. Az iskolából, vagy az iskolakerülésből már vidoran tért haza, este pedig alig lehetett lefekvésre bírni.

Szegény mama nem igen tudott mit kezdeni az idejével. Az otthoni munkát hamarosan elvégezte. Mi bekaptuk az ebédet, aztán elszéledtünk, magára hagytuk. A kis zsámolyt kitette az ajtó elé, ült a napsütésben. A szomszédasszonyok meg-megálltak beszélgetni vele.

Nagyon egyedül érezhette magát szegényke s talán ezért kegyelmezett meg annak a csirkének, amit a pünkösdi ünnepi ebédre vásárolt. Azt mondta, olyan szemrehányóan nézett rá a kis jószág, amikor meglátta kezében a kést, hogy nem volt szíve levágni.

A csirke egész nyáron ott élt a konyhában. Karpargált a tűzhely kihullott hamujában, a konyhaszekrény tetején aludt és mindent összepiszkított. Nagyon utáltuk ezt az „anyám tyúkját“, Attila meg egyenesen az életére tört.

Mama délutánonkint levitte a tyúkot a Ferenc-terre. Itt üldögélt egy padon. A tyúk egyik lábára hosszú spárgát kötött és „legeltette“.

Ha rosszul érezte magát, ha annyira gyenge volt, hogy nem bírta járni a három emeletet, ráparancsolt Attilára, hogy vigye le sétálni kedvencét. Attila macskodott:

— Vigye le az Etus!

— Hogyisne! — nevetett Etus és máris kipenderült az ajtón.

Attilának kellett levinni a csirkét. Mogorván ült

le a tér egyik padjára. Tartotta a spárgát s a spárga másik végén buzgón kaparászott a gyűlölt madár. A gyerekek körülállták, ugratták, csúfolták.

„Az is olyan megalázó volt, hogy én vigyek le egy tyúkot legelni a térre és a többi fiúk kiröhögjenek“, — írta erről előbb említett naplójában.

Eleresztette a spárgát és indult hazafelé. A tyúk azonban utána szaladt, nem lehetett „elveszíteni“. Attilát valósággal búskomorra tette ez a „dög“. Mama ragaszkodott jószágához és a legeltetéshez. Egy reggel tojást talált a tűzhely alatt, ettől kezdve még nagyobb becsülete volt madarának. Attilában gyanú ébredt: a mama sokkal jobban szereti a tyúkot, mint őt.

— Fiacskám, vidd le a tyúkot a térre — kérte mama.

— Nem viszem le azt a dögöt — mondta Attila.

— Nézd csak, milyen szép kis tojást tojt. Ebből süttök holnap egy kis buktát. Na, vidd le szépen.

Attila elcsavargott és otthagya a tyúkot. Mama szenvedő arccal járt-kelt, nyűgösködött. Ha valamit hozatott Attilával a boltból, visszaküldette vele, hogy nem jó. Nem értették meg, mit bánkodik annyit a tyúk miatt, mink se vállaltuk volna, hogy levigyük sértálni. Persze kimutattuk, hogy Attila pártján vagyunk. Mama erre véglegesen a tyúkhöz fordult, akárki látja, azt hihette volna, az egész világon ez a madár az egyetlen élőlény, aki ragaszkodik hozzá. Morcosan tette elénk az ételt. A kis kamasz erre végleg elkeseredett, elhatározta, hogy nem eszik. Nem ette meg az ebédet, sem a vacsorát. Az esti sötétségben egy darab kenyeret dugtam a kezébe, azt a dunna alatt rágtam meg, nehogy mama észrevegye.

Reggel sem evett semmit. Mama megsütötte a buk-

tát és ebédnél egy tálra halmozva, porcukorral vastagon behintve az asztal közepére állította. Ebből csak eszik az a haszontalan fiú! De Attila megint nem nyúlt az ételhez. Este Etussal kicsaltuk a lépcsőházba, enni-valót loptunk ki neki. Itt nem látja a mama, ha jóllakik. Visszautasította: nem, ő nem eszik. Mondom anyáknak, csinálni kell valamit, mert éhen fog halni Attila.

— Hát miért nem eszik? Ki tartja vissza? Úgyis tudom, csak azért csinálja az egészséget, hogy engem keserítsen. Istenem, Istenem, jobb volna már nekem nem élnem...

Elővettem Attilát, de ő is a magáét fújta:

— Igenis, nem eszem! És ha mama jobban szereti azt a ronda dögöt, akkor jobb, ha éhenhalok. Majd akkor hiába sír. Majd akkor megtudja... — Nem fejezte be a mondatot, elkezdett bögni. Magamhoz öleltem a fejét:

— Te buta, buta kis fiú! Látnod a mama beteg. Rákja van és meg fog halni. A professzornál olvastam egy könyvben, hogy ezt nem lehet meggyógyítani. Légy okos és légy jó. Na gyere, egyél.

Attila tovább sírt, úgy kérdezte:

— Mi az, hogy rákja van? Hiszen az egy állat! Még te is be akarsz csapni, hogy kiröhögness.

Este vacsoránál már egyikünk sem nyúlt a buktához. Mama szétmorzsolta egyet a tyúknak; az alvó állat felijedt, kellemetlen kárálással visszaröppent a szekrény tetejére, közben leverte egy bögrét. Etus gyorsan összesöpörte a cserepeket, mama pedig lerakta az asztalt és mosogatni kezdett. Arca sárga volt, mintha most ütközött volna ki rajta szörnyű betegsége. A gyér fénynél fekete árkok húzódtak vértelen szája mellett.

Másnap szörnyű dologra értem haza. Etus mon-
dotta el, hogy anyánk délfelé elő akarta venni a buk-
tát a kredencből, de a tálat üresen találta. Behívta
Attilát. Hogy mi történt köztük, miről beszéltek, nem
tudta. Csak azt, hogy mama a sodrófával majd agyon-
verte a gyereket. Agyba-főbe ütötte, verte, ahol érte.
Ha el nem ájul, talán agyonveri Attilát, aki erős ka-
masz létere hangtalanul tűrte az ütlegeket.

Mamát a szomszédasszonyok fektették ágyba.
Rémülve láttam, milyen iszonyúan megváltozott. Arca
egészen összement, vonásai eltorzultak valami felfog-
hatatlan kintől. Megdöbbenve néztem, de nem tudtam
nem haragudni rá.

Attila teste csupa kék-zöld folt volt, jobb karját
nem tudta mozditani. Fején púpok éktelenkedtek,
egyik szeme bedagadt. Fél szemével úgy nézett rám,
mintha kutazkodna bennem, ellenség vagyok-e vagy
jóbarát. Megsímogattam a fejét, mire fölszisszent. Fél
arca eltorzult, a másik fele mosolygott.

Etus orvosért szaladt, akinek sebtében elmondta
a történeteket. Az orvos ránézett Attilára, anyánkra,
aztán az ágyhoz lépett. Nem is vizsgálta meg mamát,
csak megfogta a pulzusát, aztán elővette táskájából
az injekciós tűt. Mama vonásai pár perc múlva kisímul-
tak pergamentszínű arcán, elaludt.

Ekkor lépett Attilához. Leszorította a vállát, meg-
fogta bénán lógó karját, csavart egyet-kettőt rajta:
kész volt a műtét. Attila kicsit sziszegett.

— Semmi bajod nem lesz öcsém, mire katona le-
szel — mondotta az orvos harsányan. És miközben
visszarakta az injekciós tűt, csendesen hozzátette: —
Az asszonytságot kimélni kell minden izgalomtól. Már
csak ezt lehet tenni érte. . .

Mama mélyen aludt. Körültűtük a konyhaasztalt, ki-ki gondolataiba merülve. Attila — a tizenkétéves gyerek — verset írt:

*Ha könny csorog
Ha kebel sir
Ha jaj hallik,
Ha ég dörren
Föld kerekén
Akármerre:
Az én jajom,
Büntetésem.
Föld kerekén
Akármerre
Járok, mindig
Csorog könnyem,
Sir a keblem,
Jajom hallik.
Az ég dörren
— Atkozott fej
Az én fejem —
Atkozott fej
Te fölötted.*

Anyánk sokszor már csak az ágyától a kis sámlig tudott menni, arra ült a konyhaajtó elé. De csodálatosképpen néha új erőre kapott és úgy dolgozott ott-bon, mint régen. Főzött, takarított, mosott.

A drágaság a háború alatt nőttön nőtt, gondjaink megszorodtak. A házbér több, mint egyharmada volt keresetemnek. És ruha is kellett volna, meg cipő a gyerekeknek. A polgáriba nem lehetett meztláb járni.

Attila törte a fejét, hogyan tudna pénzt keresni.

Szines papírból forgókat csinált. A forgók szárát bele-
dugdosta egy nagy krumplibá és vitte a ligetbe eladni.
Egy ideig kenyeres fiú is volt az Emke-kávéházban.
Reggelenként elment a vásárcsarnok elé és ajánlko-
zott, hogy hazaszállítja a teli kosarakat, szatyrokat.
Bélyeggyűjteményének ékességeit eladta, majd úja-
kat szerzett és azokat is eladta. A főposta épülete mel-
lett a Párisi-utcában valóságos utcai bélyegbörzét
szervezett, itt vett, eladott, csereberélt, mindig kere-
sett pár krajcárt. Pénzecskejének egy részét betette a
takarékbá. Beíratási díjra gyűjtött, meg körzőre. Mert
az minden gyereknek volt az iskolában, csak neki
nem. És tornacipője sem volt, meg tornatrikója. De ha
kellett, kivette sokszor majdnem tíz koronát kitevő
takarékbetéjét, ideadta és kezdte előlről a gyűjtést.

Ahogy anyánk ereje hanyatlott, mind gondosabb,
figyelmesebb lett Attila, szelíd és töprengő. Már nem
csavargott el. Türelmesen álldogált a boltok előtt hú-
zódó hosszú sorokban tíz deka zsírért, fél kiló cukor-
ért, két tojásért. Mindenért sorba kellett állni. Az asz-
szonyok széket vittek magukkal és már este kiültek
a lehúzott redőnyök elé, hogy reggel első legyenek,
ne kelljen órákig tartó ácsorgás után azt hallaniok:
nincs se cukor, se kenyér, elfogyott.

Attila a kissámlit vitte magával és valami köny-
vet. Olykor felolvasott. A várakozók szívesen hallgat-
ták Nick Carter zseniális mesterfogásait, vagy az
aranyásók izgalmas kalandjait, gyorsabban múlt az idő.

Így telt el a nyár.

Télien kiadtuk az egyik ágyat egy fiatal hivatal-
noklánynak, hogy a fűtésre valót megkeressük. Lakó-
társnőnk magas, csontos lány volt, Tittel Margitnak

hívták. Kis bőröndjében rengeteg könyvet csomagolt ki az első estén, amikor beköltözött.

Kemény táblába kötött, vastag, csodálatos könyvek voltak ezek. Szabó Dezső, D'Annunzio, Kaffka Margit, Anatole France, Dosztojevszkij írásai. És versek, Ady Endre versei.

Attila mohón rávetette magát ezekre a könyvekre. Már régen aludt az egész ház, de ő még mindig kint ült a lépcsőházban, a ház egyetlen világított részében és olvasott. A versek megbabonázták. Amikor megtudta, hogy Tittel Margit is ír verseket, hűtlen lett első szerelméhez és őt ültette el a szívébe.

Attila első szerelmét Fuchs Renéének hívták. Sohase láttuk a kislányt, akinek kis enyveshátas fényképét a szíve fölött hordta. Ez a szerelem úgy kezdődött, hogy lovagiasan megvédte a kislányt, akit neve miatt kiröhögtek és megdobáltak a komisz kis kölykök. Ezután mindennap megvárta az iskola kapujában és hazakísérte. Mindennap összeverekedett miatta a nebulókkal. Ilyenkor úgy jött haza, a hosszú kitérő után, mint győztes hadvezér a csatából, vagy besompolygott összekarmolva, megtépázva. Mama este összevarrta a nadrágja repedéseit és korholta:

— Már megint verekedtél a Fuchs Renée miatt.
— Aztán mosolyogva tette hozzá: — Sose hittem volna, hogy ilyen bakafántos neve lesz a menyemnek. És mondd csak, milyen huc-huc az a kislány?...

Etus vidáman trillázta: Fuchs Renée, Fuchs Renée.

Attilát mélységesen bántotta, hogy belőlünk se vált ki egyebet Fuchs Renée neve, mint jóindulatú derűt. Ilyenkor elővette és megmutatta a fényképet. ~~ha~~ látjuk, talán megértjük érzését. Az enyveshát 9—10

éves kislányt mutatott, aki ijedt szemekkel néz a világba. Csúnya volt, butuska, Fuchs Renéennek hívták, mindenki kicsúfolta, mindenki bántotta: tehát meg kellett védeni, tehát csak azért is szeretni „kellett”.

Fuchs Renée képe eltűnt. Attila a kis sámlira állt, úgy szavalta Tittel Margitnak:

Én a halál rokona vagyok...

Így, a sámlynál állva is kisebb volt, mint nyurga lakótársnőnk. De azért Attila reménykedett:

— Mit gondolsz Jocó, hozzám jön feleségül, ha megnövök és nagy leszek?

Hosszú, hosszú hetekig csak versben, versekből és verseknek élt. Áhítattal hallgatta Margit költeményeit és szorongva mondta el, amiket ő írt. Hogy melyikük írt „szébb”, „jobb” verseket, nem tudom. Ezek az írások elkallódtak. De az biztos: Attila sokkal termékenyebb volt. Annyira, hogy már a prózát is versben mondotta, így kért még egy tányér levest, a boltban kenyeret. Új játék volt ez számára — hisz annyira szeretett játszani! — játék a szavakkal. Ilyenekre emlékszem:

*Reggel hét óra van, zörög már a vekker,
Mama piacra mén, kezében a cekker.
Kezében a cekker, én még iskolába,
Ottan is, ottan is, felelni — hiába...*

Meg arra, hogyan festi le, skandálva, tanárját:

Jön, jön Pápai, néptanítóképű szelíd ember...

Aztán elment tőlünk Tittel Margit. Férjhez ment, nem várta meg, amíg Attila megnő. De otthagytuk — Ady Endrét.

Megbetegedtem s mire fölépültem, elvesztettem az állásomat. Iszonyú volt az az erőfeszítés, amivel mama megint dolgozni igyekezett. Hiába — nem bírta már a nehéz munkát. Megint mindenünk a zálogba vándorolt, még az ágyból a párnák is. Állás után szaladgáltam. Kopott ruhám, repedezett cipőm miatt sokáig nem tudtam elhelyezkedni. Ha apróhirdetésre jelentkeztem valahol, bizonyos lehettem, hogy nem engem alkalmaznak, hanem azt, akinek csinos, rendes a ruhája, karcsú sarkú cipőt hord selyemharisnyás lábán és vidám kis klapot szépen ondolált fején.

Az inséges napok, hetek és a kilátástalanság arra kényszerített bennünket, hogy a két gyereket megint a Gyermekvédő Liga gondjaira bizzuk. Mamát felvették a klinikára, Etus és Attila nevelőszülőkhöz került Monorra.

1917 november 28-án iratkozott be Attila a monori polgári iskolába. Az itt töltött hónapok minden emléke feledésbe merült, egyikük se emlegette soha, Hugom sem emlékszik semmire, eseménytelenül múlt ez az idő, meg nem is egy családnál helyezték el őket. 1918 február 8-án Attila megszökött Monorról, hazajött. Nem is akart többé visszamenni. Amikor ezt megtudta Etus, ő is hazaszökött. Így volt ez jó. Éppen ez idő tájban állást kaptam egy rézüstbeváltó háborús üzemben, egész nap távol voltam, kellett, hogy valamelyikünk gondját viselje anyáknak, aki éppen olyan állapotban jött haza a klinikáról, mint ahogy oda befeküdt.

A monori iskolától kapott látogatási bizonyítvány alapján újból az üllőiúti polgáriba iratkozott Attila. Nem sok ideje maradt az iskolabjáráshoz, neki sem,

Etusnak sem: minden falat ennivalóért órákon, napokon keresztül kellett kuncsorogni, vagy sorbaállni.

Attila megnőtt, már egy fejjel magasabb volt, mint mama. Feszült, foszladozott rajta a Teleki-téri zsigvásáron évekkkel ezelőtt vásárolt kisfiús nadrág. Ezt a nadrágot anyánk minden este foldozgatta, toldozgatta, csak az ő keze nyomán látszott annak, aminek lennie kellett volna. Télikabátja nem volt, egy rossz szvettért hordott kiskabátja alatt. Ócska micisapkáját fülére húzta, úgy szaladt az iskolába, a boltba. Néha addig erőszakoskodtunk vele, amíg hagyta, hogy ráköttözzük mama vékonyra kopott berliner kendőjét. Ebben ácsorgott a hideg hajnalokon zsírért, krumpliért a házak falához tapadó, didergő szegényemberek sorában.

Rántott levest reggeliztünk, ebédre is rántott leves volt. Kenyeret aprítottunk a levesbe, hogy vastagabb, kiadósabb legyen. Este köleskását ettünk. A köleskása jó étel, ha bő, forró zsírban alaposan megforgatják, tetejét meghintik apróra vágott, meleg, zsíros tepertővel és ha ritkán került az asztalra. De mi mindennap köleskását ettünk, azt is soványan, zsírszegényen. A kanálhoz tapadt, nehezen csúszott le minden falat. Attila sokszor elbiggyesztette a száját:

— Már megint nyögvenyelő van vacsorára...

Mama jóformán semmit nem tudott már enni, csak a tejet túrta meg a gyomra. Tejet azonban sehol, semmi pénzért nem lehetett kapni. Attila addig járta keresztül-kasul a várost és környékét, amíg Kispesten felfedezett egy helyet, ahonnan naponta félliter tejet hozott anyáknak. Gyalog tette meg a hosszú utat odavissza a fagyos délutánokon. Lyukas cipőjén becsorgott az esőlé. Az átázott cipőt este betettük a langyos

sütőbe száradni. A cipő orra felkunkorodott a melegtől, de nedves maradt. Alsónadrágja nem volt. Vékonyra vedlett, szűk, rövid nadrágja éppen csak arra volt jó, hogy ne járjon meztelenül, szél, eső, hideg ellen nem oltalmazta. Hiába volt szívós és erős, a sok nélkülözés levette a lábáról: beteg lett.

Heteken keresztül feküdt élet-halál között a gyáliúti Szent László járványkórházban. Etust és engem nem is engedtek be hozzá, csak mama látogathatta meg hetenkint kétszer. A beteg asszony sokszor alig tudott lábraállni, de el nem mulasztotta volna ezeket a látogatásokat. Elvenszolta magát a Gyáli-útra és vacogva ért haza. Beburkolódzott kendőjébe, leült a konyha sarkában és csendesen sirdogált. Már csak a fia iránti aggodalom tartotta benne a lelket.

Azután egy napon hazajött Attila. A hosszú betegség alatt mégjobban megnyúlt, vékony lett. Újból felhúzta a kis nadrágját, a rozzant szvettért és kezdte előlről a sorbaállást.

Mindnyájan megrokkantunk egy kicsit. Csendesen húzódtunk meg a konyha hideg falai között. Panasználkül feküdtünk le este és remény nélkül indultunk reggel a kilátástalan nap elé. Az egész, nagy ház elcsendesedett. Mindenki gondosan betette maga mögött az ajtót. Az asszonyok nem jártak át egymáshoz, nem kértek kölcsön cukrot, sót, mintha úgysem lenne többé már íze semminek.

A háború utolsó telét kinlódtuk. Mama feküdt az ágyban és hangtalanul viaskodott fájdalmaival. Lefekvés előtt még meggyújtottuk a lámpát és mi hárman körül ültük az asztalt. Mama nyűgösködött.

— Feküdjete már le, ne égessétek a lámpát. Seholse kapni petróleumot

— Ugyan, mama kérem — szoltam rá — először is Attila szerzett petróleumot. És mikor csinálja meg a leckéjét, ha egész délután sorbaáll..

Mama nem szolt többet. Nézte Attilát, aki Isten tudja hol, hogyan, félliter petróleumot szerzett. Ennek fénye mellett írta le ezt a verset, amit odacsúsztatott hozzánk:

JELEN, MULT, JÖVŐ

*Az elmúltba szemem tétován tekint,
Egyszerre csak! Üldözi a jelen.
Nem pihenhet régi emlékeken,
Unos untalan visszatér megint.*

*A jelen, óh! a jelen mindig bántott,
Amerre én, mindig arra haladt.
Tövisekkel hinté bé utamat
S elvett tőlem reményt, boldogságot.*

*Nem veheté el, bár kínzott nagyon
— Történik minden, ahogy írva vagyon —
Nem veheté el, nem a jövőt tőlem.*

*Tövises úton segít a jövendő.
Jövőben dicsőül meg a szenvedő:
Jövő mutatja meg az utat előttem.*

Allát két tenyerébe támasztotta, úgy nézett ránk. amíg elolvastuk a verset. Etus viharzó dicséretekbe tört ki, én barackot nyomtam a fejére. Szótlanul meláztunk még egy darabig a lámpába, aztán lefeküdtünk.

Anyánkat teljesen levette lábáról a szörnyű betegség. Etus gondozta, támogatta, ha kikelt ágyából,

vagy ha visszakiváncozott a párnák közé. Soha nem panaszkodott, apró sóhajokra váltotta kínjait és sóvány tagjait úgy próbálta elhelyezni, hogy a fájdalmak kevésbé gyötörjék. Csak éjjel, amikor mi mélyen aludtunk, tört fel belőle a jajszó és nyögés. Egyszer ijedten ébredtem hangos panaszára:

— Istenem, Istenem! Miért kell ennyit szenvednem! Jaj nekem! Jobb volna egyszerre megdöglönni!

Odamentem az ágyához, a sötétben kitapogattam a fejét. Meleg könnyek folytak szét az arcán, csontos öklével ütögette a fejét.

— Mi baj, mama? — kérdeztem megdöbbenve.

— Mi lesz veletek, Jocókám, mi lesz veletek? — tört ki belőle a hangos zokogás. — Nem tudok én már többé dolgozni. Nagyon beteg vagyok, úgy érzem. Jobb is volna már nem élni! Te már keresel, de mi lesz Etussal és mi lesz Attilával? Megbetegszik megint az a szegény gyerek abban a vékony rongyban. Istenem, Istenem, miért is kell a szegény embernek erre a világra, nyomorúságra születni...

Gáttalanul patakozott belőle a könny, az aggodalom, a kétségbeesés és a kínzó fájdalom. Nem tudtam mit mondani neki. Göresösen markolta a fejét, majd az ujjaimat morzsolgatta. Lassan, lassan elesitult, elaludt. Álmában is szorosan tartotta a kezemet, mintha belekapaszkodva visszatarthatnám attól, hogy itt hagyjon bennünket. Még a sírban sem lett volna nyugalma, amíg Attilára rozoga cipője repedésein, ócska nadrágja lyukain köhögés, láz, betegség és az élet minden nyavalyája leselekedik.

Másnap elkísértem mamát a klinika ambulanciájára. Az orvos megvizsgálta, azután hazaküldte. Tanácstalanul ácsorogtunk a széles folyosón, most

mit csináljunk? Abban reménykedtünk, hogy ott marad, gyógyítják. Mamát leültettem egy padra és beementem az orvoshoz. Könyörögtem neki, vegye fel a nagybeteget. De az orvos csak a fejét rázta-

— Nem tehetem, kérem. Nem tudunk segíteni az édesanyján. Kevés ágyunk van, csak azokat fektettem be, akiket még meggyógyíthatunk.

Fájdalomcsillapító porokat írt, több nem tellett tőle.

Most kezdtem először komoly aggodalommal nézni a dolgok elé. Igaz, hogy amióta mamát munkaképtelenné tette a betegség, a család eltartása az én vállaimra nehezedett, de eddig nem éreztem ennek súlyát. Mintha testi és lelki jólétünk vagy nyomorúságunk minden felelőssége csak mamára tartozott volna eddig. Most helyet kellett cserélnünk. Át kellett vennem nemcsak a felületes gondoskodást, hanem a mélyről jövő aggodalmat a két gyerekért: mi lesz velük?

Apróhirdetéseket böngészttem, hátha akad valami különmunka számomra. Így kerültem egy fiatal ügyvédhez, aki készülő könyvét diktálta írógépbe esténként.

Az ügyvéd a Lovag-utcában lakott édesanyjával, egy kedves, finom, öreg dámával. Amikor először állítottam be hozzájuk, az ügyvéd így mutatott be anyjának:

— Ez a fiatal hölgy nem táncol, nem jár zsúrokra és írógépen zongorázik.

A „fiatal hölgy“ zavarában pukkedlit csinált és megbotlott a szőnyeg szélében. Majdhogy hanyatt nem vágódott. Az öreg asszony elmosolyodott és kiment. Nemsokára egy tálcán teát és teaszüteményeket hozott.

Megterített egy kis asztalt, kitöltötte a teát és hellyel kínálta. Amint a széket magam alá húztam, meglöktem az asztalkát, a tea kilötyögött. Úgy éreztem, mulatnak ügyetlenségemen és zavaromban megettem az egész tál süteményt. De lehet, hogy éhes voltam. Ők is ezt gondolhatták, mert másnap már nagy darab kenyereket készített az öreg hölgy a teám mellé. Most azonban alig mertem hozzányúlni és csak oda-odasandítva nyeltem az üres teát. Tea után az öreg hölgy elbúcsúzott, de előbb odakészítette a szendvices tányért az írógép mellé. Kezdődött a munka.

Egyszer csak félbeszakította a diktálást az ügyvéd és rám szólt:

— Miért nem eszik?

— Köszönöm, nem vagyok éhes — feleltem fülig pirulva.

— De magának muszáj sokat enni, nagyon sovány.

— Tetszik gondolni? — kérdeztem egészen megzavarodva és mohón enni kezdtem. A fiatalember rágyujtott és kíváncsian szemlélt, mint egy furcsa kis állatkát. Aztán kétségbeejtő kérdéseket adott fel:

— Mi a maga édesapja? Hányan vannak testvérek? Ki tartja el magukat? Hol laknak? Hogyan laknak?

Kínos volt ez a kutazkodás, szegényes körülményeink kitergetése a puha szőnyegekkel, földig omló függönyökkel bélelt meleg szobában. Körülnéztem a falakat beborító képeken, a vitrin csecsebecséin, a szekrény polcain sorakozó könyveken és hallgattam. De a kérdések tovább peregtek. Attiláról kezdtem beszélni, aki verseket ír. Ez is érdekelte. Hány éves a gyerek? Jár-e iskolába? Hogyan tanul? Megigértette,

hogy elhozom a verseit. Éjfél felé, amikor indultam haza, kezembe nyomott egy kis játéktigrist, hogy azt vigyem el a kis „versfaragónak“.

Attilának úgy mondtam mindezt el, hogy egy „nagyon előkelő úr“ érdeklődik a versei iránt. A gyerekek fölfigyelt. De őt is mintha inkább csak annak a „nagyon előkelő úrnak“ a körülményei érdekelték volna. El kellett mesélnem, hogyan néznek ki a szobák, milyen képek lógnak ott a falakon, mekkora nagy az íróasztal és hány könyv lehet abban az óriási könyvszekrényben. Szinte hitte is, nem is, hogy van olyan lakás is, ahol négy szobában két ember lakik, azonkívül még előszoba is van, meg fürdőszoba és cseledszoba. Mama bizonygatta: De igen, így laknak az urak. Takarított ő már olyan lakásokat, ahol nemcsak a gyerekeknek volt külön szobájuk, hanem a vendégeknek is, amit az urak szalonnak hívnak.

Összeszedte a verseit és maga vitte el a Lovag utcába. De ez csak ürügy volt, ez a versekkel teleírt füzet. Jögcím, amely felhatalmazza őt arra, hogy átléphesse az ajtót, melynek küszöbén túl egy ismeretlen, idegen világ titkait akarta kifürkészni.

Az ügyvéd nem volt otthon. Az öreg hölgy kikérdezgette, miért jött, mit akar. A versekről makacsul hallgatott, azt meg nem merte megmondani, hogy a lakást szeretné látni. De kapóra jött: a háziasszony mindjárt elküldte valahová egy csomagért. Amikor visszatért, leültette a konyhában, teát főzött és megkent neki egy nagy darab kenyeret lekvárral. Uzsonna után megajándékozta egy vaskos könyvvel, villamospénzzel és útnak eresztette.

Csodás történetek voltak ebben a könyvben vízimadarokról és víziemberekről. Attila egy szuszra vé-

gigolvasta, majd újból előlről kezdte. Ez volt az első könyv, amelyben faluvégen lakó, nádasok közt tekerő „célszörű szögényembörökkel“ találkozott. Megszerette Tógyert, a szárcsák és halak barátját, aki maga is inkább riadt és rejtőzködő vadmadár volt, vagy a Tisza vizében tovasikló hal, mint ember. Erről a Tógyerről verset is írt.

Tógyernek tulajdonítható, hogy már a tavasz elején mindennapos vendége lett a dunai ingyenuszodának: úszni akart megtanulni.

Közben többször felkereste a lovagutcai öreg nénit, aki mindig talált számára valami gyönyörű olvasmányt. Innen hozta haza „Sándor Mátyást“ és a „Nyomorultak“-at.

Victor Hugó könyvén összemarakodtunk. Belekezdtem az első kötetbe és ha otthon voltam, a nagyobb és erősebb jogán elvettem tőle, hogy tovább olvassam. Attila kétségbeesve követelte vissza. A könyv az övé, őt illeti az elsőbbség.

— Eredj a Vokurka Vilihez, neki biztosan van új Sherlock Holmes. Olvasd azt.

Attila felhorkant. Hogy ő, vagy a barátja olyan vacakokat olvasna! Kirángatta kezemből a könyvet.

— Na megállj — fenyegettem meg. — Nem kapsz több könyvet a Lovag-utcában!

Mama nem szólt a torzsalkodásba, de Attila segítségére sietett.

— Gyere fiacskám, olvassál föl nekem.

Attila az ágyhoz vitte a kis sámlit, leült és fennhangon olvasni kezdett. Komolyan, szépen folyt a szó szájából, világosan, értelmesen, bensőségesen adott tovább, ami a betük mögött meglevenedett.

Mama hálásan és odaadón figyelt. Aggodalom-

mal, részvétellel hallgatta a hányott-esett emberek sorát és elsírta magát, amikor reménytelen bukdácsolásuk belemarkolt a szívébe. Ő tudta köztünk legjobban, mit jelen szegényembernek, örömből kitaszítottnak lenni.

Tavaszkodott, amikor az utolsó oldalakat gépetem a Lovag-utcában.

Az ügyvéd váratlanul bejelentette, hogy eljön hozzánk vasárnap ebédre. Megrökönyödtem. Az elmúlt hetek folyamán kényelmetlen kérdéseire olyan válaszokat adtam, amelyek nagyon messze jártak az igazságtól. Isten tudja, miért, még egy zongorát is hazudtam neki. Gyámoltalanul próbáltam kitérni a fordított meghívás elől. De ő mintha csak megint mulatott volna rajtam. Pénzt nyomott a kezembe: ebből főzzünk ebédet. Legyünk az ő vendégei — nálunk.

Mama cseppet sem lepődött meg, amikor megmondtam, hogy vasárnap vendégünk lesz ebédre. Ki tudja, miket gondolt magában, miben reménykedett, mintha a jósors jelezte volna érkezését. Összeszedte maradék erejét, felkelt ágyából és elment bevásárolni. Nem is a közeli piacra, hanem a vásárcsarnokba. Finom ebédet főzött és valahonnan egy abroszt is kerített. Szépen megterítette a szobában az asztalt — két személyre.

A gyerekek lent lesték az utcán az ügyvédet. Amikor a konflisba fogott sovány gebe megállt a ház előtt, hanyatt-homlok rohantak fel a harmadik emeletre, jelezni, megjött a vendég. Csak ő lehet, ki más érkezne konflison a Ferenc-tér 11 számú ház elé. Mama kipirultan emelgette a fődőket a tűzhelyen ro-

tyodó edényekről, izgatottan szimatolta az inycsiklandó párákat. Aztán sürgetett:

— Tedd le a kötényedet! Nem, ne tedd le! Mosd meg a kezedet. Jaj, milyen kócos a hajad! Mégis tedd le azt a kötenyt! Úgye mondtam, hogy kérjél a Vokurka Annustól egy blúzt. Eredj gyorsan, biztosan ad kölcsön!

Perdültem egyet, hogy rohanjak bluzt kölcsönkérni, amikor elszőrnyedt:

— Jézusom! Lyukas a harisnyád!

Közben Attila, hóna alatt egy könyvvel, rohangászott hol a lépcsőházhoz, hol a konyhába. A meleg tavaszi napnak kitárt ajtók mögül az asszonyok kikidugták a fejüket — ugyan mi a csuda történik Józseféknál? Amikor Vokurka Annus bluzában siettem vissza, Kádinger néni kijött és megállított:

— Mutasd csak magad? Nagyon csinos vagy — mondta és sietett vissza fazekai közé.

Aztán a házmesterné az udvar közepére állt, onnan leste az ajtónk után kérdezősködő urat.

Mosolyogva állottuk körül az ügyvédet a konyhában. Az kezét fogott mamával. Látszott rajta, nem tudja hirtelen, hogyan köszönjön. Elég lesz-e egy egyszerű jónapot, vagy se. Végül azt mondta: Kiszti-hand. Ez olyan furcsa középút volt a jónapot és a kezétsókolom között.

Most mintha ő lett volna zavarban.

Mama szívélyesen betessékelte a szobába, aztán kisietett és már hozta is a levest. Vendégünk feszengett:

— Hát a mamája és a testvérei nem ebédelnek? — kérdezte a két tányér láttán.

— Dehogyanem — feleltem. — Csak hát nincs több egyforma tányérunk. Meg kés és villa . .

Éppen olyan ügyetlenül mozgott, olyan zavartan evett, mint én náluk. Most rajtam volt a sor, hogy megmosolyogjam.

Amikor mama betálalta az ebédet, ők is nekiültek az evésnek a konyhában. A két gyerek hangos jókedve behallatszott. Ugyan minek örültek olyan nagyon? Az ügyvéd szótlanul evett, szinte azt hittem, megbánta, hogy eljött. Ebéd után rágyújtott és kezdett körülnézni. Talán összevetette magában, amit tőlem hallott és amit most látott. A két egymás mellett álló ágy majdnem betöltötte az egész szobát. Egy szekrény éppen hogy elfért a sarokban, az asztal meg a székek foglalták el a többi helyet.

Ebédjük végeztével mama és a gyerekek is bejöttek. Attila kezében szorongatta verses füzetét és leste az alkalmas pillanatot, amikor megmutathatja. De vendégünk az órájára nézett és sietve búcsuzkodott. Biztos, hogy kényelmetlenül és rosszul érezte magát. Megkérdezte, vele tartok-e egy feketére valamelyik kávéházba; aztán, amíg fejemre tettem kalapomat, hosszan rázogatta mama kezét, végül kezecsókolt és nekiiramodott a folyosónak. Minden ajtóból kíváncsi szemek meredtek a hátába.

A fényes, elegáns kávéházba fellélegzett. De azért még érződött a hangján valami különös nyomottság, amikor megszólalt:

— Mi a baja a mamájának?

— Rákja van.

— Van orvosa?

— Igen.

— Mit mond?

- Meg fog halni.
- Mi lesz magukkal?

Erre nem lehetett felelni semmit. Hallgattam. Aztán elváltunk. Az ügyvéd beült egy konflisba a körúton és elindult a Terézváros felé, szívében azzal az elhatározással, hogy törődni fog egy pár étellel, ott a Ferencvárosban.

Törődött is, de a maga módján, a maga elképzelése szerint. Pár nap múlva a házban lakók elképedésére markos emberek egy bérelt pianinót cipeltek fel hozzánk a harmadik emeletre. Sivalkoddunk a meglepetéstől és az örömtől. Rögtön felfordítottuk az egész szobát, ide-oda tologattuk a bútorokat, hogy helyet csináljunk neki. Aztán egy csomó kottát kaptunk, amivel nem tudtunk mit kezdeni. Azért nyúztuk a hangszer, nappal a gyerekek, este én. Kitártuk az ablakot, hogy mindenki hallhassa a zenebonát. Azután egy sovány kisasszony állított be azzal, hogy ő fog zongoraleckét adni nekünk a doktor úr utasítására.

Német és francia könyveket kaptunk garmadával, persze, egy kukkot sem értettünk belőlük. Attila iszonyúan boldog volt, a könyvek nem kellett senki-nek, birtokába vehette őket.

Néha jött egy levelezőlap az ügyvédtől, meghívott a kávéházba. Kérdezősködött, tudunk-e már zongorázni. Óh, hogyne. A házmesterné a pokolba kíván bennünket. Már az egész ház a **Vidám földművest**, meg a **Szűz imáját fújja**. Meg volt elégedve. Ilyenkor elszontyolodva gondoltam arra, mennyivel jobban kelene mindnyájunknak egy-egy pár cipő, mint a zongorából sivalkodó szűz imája. De azt, ami elemi szükséglet, kenyér és ruha, nem illik kérni.

1918 június 15-én végezte Attila a polgári iskola második osztályát. Német nyelvből elégségest, szabadkézi rajzból elégtelent kapott. 543 órát mulasztott az iskolaév alatt, majdnem négy hónapot. Ebből pár hetet a kórházban töltött, a többit a boltok előtt ácsorgó sorokban.

Nem sok megértéssel és elnézéssel megáldott ember lehetett Attila rajztanára, hogy az osztályozásnál nem vette figyelembe a gyerekekkel történt balesetet. Május elején történt a szerencsétlenség. A szép meleg napon kint futkároztak, kergetőztek a gyerekek a folyosón, ahány csak volt a harmadik emeleten. Vokurka Vili, a Kádinger gyerekek és a többiek. Mama a kis sámlin ült az ajtó előtt. Attila ott rohant el mellette és így került közel a rácshoz, amibe beleakadt a jobbkarja . . . A futás lendületében nem tudott megállni, nagyot reccsent és eltört a csontja. Mama lefordult a kis sámliról. A gyerekek mind ordítottak ijedtükben, csak Attila hallgatott. Mint mesélte később, észre sem vette az első percben, mi történt vele, csak azt látta, hogy mama ott fekszik ájultan a földön, talán meg is halt. Még a szívdobogása is elállt a rémüllettől.

Kádingerné kirohant a konyhájából. Hagyta, hogy kifusson a levese, lekozmásodjon a főzeléke, ebéd nélkül maradjon mind a kilenc gyereke és rohant a nagy kamasszal az üllőiúti klinikára. A jó Kádinger néni talán még ma is emlegeti, mint ahogy akkoriban mesélgette, hogyan viselkedett Attila, amíg az orvosok összeillesztették törött csontját, gipszbe fektették és felkötötték karját. Csurgott a verejték Attila arcáról, a kintől, de jajszó és sziszenés nélkül tűrt minden torturát. Mindenkinek elmondta a gyerek bátor viselke-

dését, legendát csinált belőle. A Ferenc-tér minden házában tudták kicsik és nagyok, milyen hős volt Attila. Nem is feküdt kórházban a törött karjával, még az iskolába is eljárt.

Vizsga után pártfogónk keresztülvitte a Károly király gyermeknyaraltatási akciónál, hogy a két gyereket is levigyék a tenger mellé, Abbaziába. Én kétheti nyári szabadságomat keresztanyámnál töltöttem, Felsőgallán. Ide írta meg anyánk, hogyan indultak a gyerekek a messzi útra:

„Édes Jocókám, éppen most kaptam meg a lapot mejben panaszkodol hogy a gyerekek nem irnak, tudod fiam az utolsó napok izgalmai nagyon elfoglalták őket! Épen most jötem haza a vasutrol mert az Attila vonata ma 22 én fél 3 órakor indult ki a keleti pája udvarról: borzasztó nagy volt az öröm, már reggel 9 órakor elmentünk hazulról, a Taterzába vártunk még vége lesz a komédiának mertt itt ujbol meg letek vizsgálva azután eni kaptak ámbár Attila az örömtől nem regelizett. Etuska már irt az utrol egy lapott bizonyára neked is: most már egyedül vagyok. Én már egészen jól érzem magamat a gyerekek edig ellátták a háztartást ugy hogy egész nap pihenhettem a világért sem jőj haza a klinikán azt mondták hogy csak hat hónap mulva jöjjek ismét bemutatni magamat igen boldog vagyok hogy jól érzed magadat az Attila keze is javul 3 hétig volt sinbe most hogy elment kiveték, az orvos csak ugy kötözte föl neki de ő ezt a kötést is leszede félt hogy akkor nem fogják elvini ha fel lesz kötve azért agódom hogy meg fogja erőltetni és ujból rossz lesz néki . . .“

Négy vagy hat gondtalan, boldog hetet töltöttek

Abbaziában, ezer meg ezer szegény pesti gyerek rövid-lejáratú paradicsomában.

Attilát egy tengerparti villában helyezték el a főrencevárosi srácok egyik csoportjával. Még Voloscában is hírhedt volt ez a villa. A srácok remek mulatságokkal szórakoztak, pazar stiklikkel ejtették kétségbe a felügyelő tanárokat.

Az összes kilincsekre villanydrótot szereltek, aki be akart nyitni, azt jól megrázta az áram. Aztán bekapcsolták a villanyvezetékbe az ágyak sodronyait. Megközelíthetetlené tették a házat. Az esőcsatornán közlekedtek, a padláson keresztül, visszafelé pedig egymás vállára állva másztak be az ablakon. A legutolsót úgy húzták fel maguk után. Ahány hosszúlábú pókot leltek, mind összefogdosták és betelepítették a házba. A pókok végül is úgy elszaporodtak, hogy a fiúknak kint kellett aludniuk a kertben.

Senki annyi vidám mókát nem tudott, mint a srácok. Színházat rendeztek, előadták a „Molnár és gyermeké“-t. Bizonyára csak azért, hogy az összes lepedőket hatalmukba kerítsék és éjjel is kísértetet játszhasanak a villa erkélyén. Csak aki „valamit tudott“, annak volt tekintélye előttük. Persze, Attila is „tudott valamit“, ő írta az előadások tréfás verseit. De ez nem imponált a fiúknak. Az volt a hős, aki verhetetlen volt a kötélhúzásban, aki a legtöbb gombócot tudta megenni, vagy lélegzetkihagyásig ugrált féllábon. Attila is szeretett volna „imponálni“. Elhíresztelte magáról, hogy ő milyen kitűnő úszó. Ez ugyan nem derült ki az Angolinában, ahol éppen úgy ugrabugrált a vízben, mint a többi gyerek. A srácok szaván akarták fogni. Ahányan befértek, annyian másztak bele egy vízi-batárba és jó messzire beveztek az öbölbe. Ott meg-

fogták Attila kezét-lábát, meghimbálták és belehajították a hullámokba. Még a visszaemlékezés is szorongó érzéssel töltötte el Attilát, ha elmondta, milyen halál-félelemmel küszködött a síma, közömbös vízzel, amíg, mint a vízbedobott kutya el nem vergődött a csónakig.

Ősszel kitört a forradalom. Az egész ház zsongott, zsibongott. A gyerekek az utcákon rohangásztak. Az Üllői-úton felkapaszkodtak egy katonákkal zsúfolt teherautóra. Valahol lövöldöztek, ott is jelen voltak. Etus lelkendezve mutogatta, hogy keresztüllőtték a szoknyáját: mama elájult.

Az ügyvéd többször felugrott hozzánk. Hozott egy kis kockacukrot, lisztet, vagy egyéb ennivalót.

Aztán jött a spanyoljárvány, mindnyájan betegek lettünk.

Aztán jött a kegyetlen tél, aranyért sem lehetett tüzelőt kapni. Attila megint a kiserdőbe járt fáért.

Aztán jött a kommün.

Az ügyvéd felrohant értem, elvitt a Vígszínházba, ahol a „Pygmalion“-t játszották. Előadás végén azt kérdezte tőlem, tudom-e, miért néztük meg „ezt“ a darabot. Nem tudtam. Akkor magyarázni kezdett: ő is vesz majd magának egy pár fehér keztyűt, mint a darab végén a főszereplő úr. Ezt csak értem? Nem értettem. Ennyi értelmetlenség után kénytelen volt világosan s egyszerűen megmondani: elvesz feleségül. Nincs többé társadalmi előítélet. Nem kell többé családjára, baráti körére, társadalmi állásra tekintettel lennie, most bátran követheti szíve régi vágýát.

Megilletődötten és megszeppenten hallgattam. Mama boldogan sírta el magát, amikor elmondtam neki, hogy mi történt.

— Tudtam. Én már akkor tudtam, amikor először járt nálunk — hajtogatta.

Egy hét múlva átadtam mamának párszáz korona „kékpénzt“ és búcsúzkodtam. Estére férjemmel együtt elhagytuk az országot.

Az itthagyott pénz semmit sem ért, mitsem lehetett érte kapni. Attila „üzletbe fektette“ a pénz egy részét, megint bélyegeket vásárolt és adott el. A különböző szériákat szépen felragasztotta egy-egy rajzpapírra és vitte az utcai bélyegbörzére. Aztán minden héten egyszer leutazott Szabadszállásra és élelmiszereket vásárolt. Csirkét, tojást, lisztet, szalonnát hordott haza. Ezekben a napokban, mintha mindenki utazott volna, zsúfoltak voltak a vonatok. Attila Szabadszállástól Pestig a vagón lépcsőjén lógott csomagjaival, vagy a vonattetőn hasalt keresztbe. De gyalog is szívest-örömet megtette volna az utat, hogy mamának csirkét hozhasson. Talán még erőre kap, ha eszik egy kis csirkebecsináltat...

De mama már semmit nem tudott enni. Még a tejet sem, amit, talán az egész városban, egyedül Attila tudott valahol felhajszolni. A két gyerek elvitte mamát a klinikára, de nem vették fel. Hogy felvidítsák, örömet szerezzenek neki — és talán a maguk vágyait is kiéljék — beültették egy konflisba és kocsikáztak egy kicsit vele az Üllői-úton. Aztán megálltak a ház előtt, kiszálltak a rozzant batárból és felvitték a harmadik emeletre.

Mama készülődött a halálra. Kádinger néni naponta többször belátogatott hozzá. Felrázta a párnát feje alatt és kamillateát főzött neki. Mama folyton azt hajtogatta előtte: Isten sok szenvedést és megpróbáltatást mért rá, de nem zúgolódik, mert meg is jutal-

mazta a gyerekeiben. Csak azt szeretné még megérni, hogy engem is lásson mégegyszer. Ne maradjon Attila és Etus magára...

A két gyerek mindent megtett, ami csak kitelt tőlük, a hosszan haldoklóért, akinek már csak egy kívánsága volt, érezni a nap melegét, egy kis zöldet látni maga körül. Ölben vitték le a ferenctéri padra. A messzi utcákból ide jöttek hozzá a szegény asszonyok és elbeszélgettek vele. Itt üldögélt alkonyatig. Erről a padról lesett az Üllői-út felé, hogy egyszer csak arrafelől sietek haza. Amikor ősszel visszaérkeztem, itt találkoztunk a Ferenc-tér sarkában, az ócska padon.

Sürgettem, hogy menjünk fel. Ki akartam teregetni a messzi útról hozott ajándékokat. Elszorult a szívem, amikor felállt. Összetöpörödött, a vállamig sem ért. Kedves arca ezernyi ráncával mosolygott rám, sírt és nevetett örömeiben. Behunyta a szemét és megingott:

— Jaj, kedveském, — rebegette — nem tudok ám én a magam lábán járni.

Úgy vittem föl a harmadik emeletre. Könnyű volt, mint egy gyerek. Körülnéztem a kis szobában, amelyet Etus épp olyan tisztán tartott, mint valaha mama. Aztán kibontottam a csomagot, vállára terítettem a mesziről hozott, hosszú rojtos selyemkendőt. Etusnak is átadtam az ajándékot. Attila boldogan sertepertélt körülöttünk:

— Hát nekem mit hoztál?

— Ezt ni! — lobogtattam meg előtte a bársonyos, bőrerős, cifragombos tiroli nadrágot. A legelső új nadrágot, amit életében kapott.

Ilyen önfeledt örömben még nem láttam fürödni

Attilát, mint most, amikor ezt a „vadonatúj“ nadrágot ürgette-forgatta kezében.

— Jaj, csak kicsi ne legyen — mondta mama aggodva. — Úgy nő ez a fiú, mintha mindig csurgó alatt állna.

Attila pillanatok alatt nadrágot cserélt.

— Na, most gyerünk a lépcsőház elé — rendelkeztem izgatottan az örömtől. — Hozzatok a mamának egy széket.

A napsütötte fal tövében leültettük mamát, Attila és Etus jobbról-balra melléje állt. Kiváncsian lesték, most mi következik. A Vokurka és Kádinger gyerekek körénk sereglettek, miközben a kis csoportra szegeztem fényképezőgépet. Mindhárman ragyogó szemmel néztek a lencsébe.

Ez volt az utolsó napunk, amit örömben töltöttünk egymás mellett. Anyánk többé nem kelt fel betegágyából. Kínjai, fájdalmai elviselhetetlenné fajultak. Férjem egyik orvosbarátja felvette a Telepi-utcai kórházba, itt legalább éjjel-nappal jótékony injekciókkal enyhítették szenvedéseit.

Utolsó napjaiban már beszélni sem tudott. Nem volt rajta egy dekányi hús sem, bőre ráfeszült csontjaira. Csak csillogó szeme élt még elfeketedett arcában, az utolsó érzékszerve, amivel még figyelhetett, símogathatott bennünket.

A fiát már nem látta többé. Attila megint Szabadszálláson járt és nem tudott vikszejönni: szénhiány miatt beszüntették egyidőre a vonatközlekedést.

1919 december 27-én este 10 órakor spanyolfalat állítottak mama ágya köré. Az ápolónő időnkint letette kézimunkáját és benézett a spanyolfal mögé. Jött az

inspekciós orvos, injekciót adott a halldoklónak és szótlan kérdésemre így felelt:

— Maradjon még, asszonyom. Már nem tart sokáig. Majd adok egy igazolványt, amivel a portás kiengedi a kapun.

Nem tartott sokáig... Tizenegy órakor már a Lovag-utcában voltam.

Etus és Attila nappal nálunk voltak, este elmentek „haza“ aludni a Ferenc-térre, az elhagyatott lakásba, ahol reggelenként senki nem rakott tüzet, nem készített meleg reggelit nekik. Attila innen ment iskolába, Etus pedig sietett hozzánk.

A kedves öreg hölgy, aki lekváros kenyeret kent Attilának, teát főzött neki és könyvekkel ajándékozta meg, még külföldről való hazatérésünk előtt elköltözött a Lovag-utcából. Elvitte néhány darab bútorát, elvitt egy-két emléket a vitrin csecsebecséiből és soha többé nem lépte át a küszöböt.

Az egyik szoba így üresen maradt. Az egész lakásban egyetlen fekvőhely volt, a divány. Volt ugyan még egy rézágy is, az azonban az albérlő szobájában állott. Amikor beköltöztem új otthonomba, már ott lakott egy fiatal tisztviselő az udvari szobában. Ágy-nemű sem volt, csak éppen egy személynek való, egy párna, egy kispárna, meg egy takaró és egy váltás huzat. A diványon fölfedeztem három rozszant matracot a terítő alatt, ezeket leraktam este a parkettre, erre ágyaztam magamnak. Fejem alá csak a kispárna jutott és a divány terítőjével takaróztam. A cselédszobában is állott egy rozoga vaságy, de az olyan siralmas állapotban volt a benne áporodó szutykos ágy-

neművel együtt, hogy el sem tudtuk képzelni, akad-
jon valaki, aki belefeküdjék. Ilyen körülmények kö-
zött a gyerekek csak a Ferenc-téren aludhattak.

Reggelenként M. ideadta a napi kosztpénzt, aztán
elment. Etussal nekiláttunk a takarításnak. Az egész
lakáson látszott, hogy hónapok óta senki sem gon-
dozta. Piszkosak voltak az ablakok és vastag por le-
pett mindent. Az üres szobába, a csupasz falak közé
be se nyitottunk. Ott igyekeztünk rendet teremteni,
ahol lakhattunk. Valójában semmire se mentünk igye-
kezetünkkel. A söprű, amit találtunk, már régen a
esutkájáig kopott, a partvison nem volt, csak néhány
szál szőr, a padlókeféből itt-ott meredezett egy kis
sörte. A hamut kézzel kotortuk ki a kályhából s tér-
den csúszva töröltük fel a padlót. Az éléskamra pol-
cain üres befőttes és paradicsomos üvegek sorakoztak.
Egy zacskóban lisztet találtunk, amit ki kellett dobni,
mert molyos volt. A pénz, amit bevásárlásra kaptam,
nem igen volt több, mint amennyivel mama szokott el-
indulni a henteshez, vagy a fűszereshez. De ha még
olyan sok is lett volna, mit kezdtünk volna vele?
Nem tudtunk egyebet főzni, csak bablevest, krumpli-
levest, paprikáskrumplit és hasonló ételeket.

Már az első ebéd elkészítése kétségbeejtett ben-
nünket. Óriási lábasokat találtunk a konyhaszekrény-
bne, de ezek mind lyukasak voltak. A gáz ki volt
kapcsolva. A régen használt tűzhelyben a fa csak seny-
vedt, nem akart lángra kapni. Vastag füst tódult ki a
nyílásokon, marta a szemünket. Hol én, hol Etus tér-
delt a konok tűzhely ajtaja elé, teli tüdővel fújtuk a
füstölgő fadarabokat. Egymást okoltuk tehetetlensé-
günkben és összevesztünk.

Még seholse tartottunk, amikor M. hazajött.

— Hát te hogyan nézel ki? — kérdezte elképedve.

A fejem be volt kötve, úgy, ahogy takarítottam. Arcom, kezem csupa korom.

— Hát hogy néztek ki, amikor órák óta kotlok a tűzhely előtt és mégsem akar begyulladni. Nem is hiszem, hogy nem tapasztotta be valaki, mielőtt elment innen...

M. nem válaszolt, csak később jegyezte meg:

— Azt hiszem, az Etus egyedül is meg tudja főzni az ebédet. Szeretném, ha tiszta és csinos volnál, amikor hazajövök.

Látzólag türelmesen várt az ebédre még egy jó órahosszat. Közben Attila is megérkezett.

Tányért, evőeszközt mindössze két személyre valót találtunk. Mi bent ültünk a terített asztal mellett, a gyerekek kint, a konyhában ettek fakanállal a lábasokból. Ebéd után Attila sietett a kórházba a mamához. Mi előbb elmosogattuk a szennyes edényt Etussal s azután mi is rohantunk utána.

Látogatási idő leteltével felmentünk a Ferenc-térre. A ruháskosarakat telepakoltuk és átvittük a Lovag-utcába. Lassankint mindent odahordogattunk, amire szükség volt. Azután felmondottam az albérlőnek, elhoztuk az ágyneműt is és a két gyerek beköltözött az udvari szobába.

Attól kezdve, hogy négyen ültük körül az asztalt ebédnél, férjem szótlán sietséggel evett, majd fogta az ujságját és bement a szobájába. Attila és Etus mindent megkíséreltek az összebarátkozásra, azonban a hűvös, majdnem barátságtalan magatartás visszahúzódnál kényszerítette őket. Lépten-nyomon észre kellett vennünk, hogy jelenlétük terhére van M.-nek.

A két gyerek hamarosan érezte, hogy nem talál-

tak otthonra nálunk. Etus, a vidám, örök gyerek, túltette magát a dolgokon. Két kis barátnőt szerzett a házban, azokkal töltötte idejét. Volt egy babája s a tizenhatéves süldőlány ezt a babát dédelgette, szeretgette. Tudomásul vette azt is, hogy doktor úrnak kell szólítani a sógorát. Bent a szobában önfeledten el tudott játszadozni. Attila azonban komoran nézett szembe a dolgokkal. Talán arról is gondolkozott, mennyiben múlik rajtam mindaz, ami körülöttünk és velünk történik. Míg mama élt, hozzá szaladtunk. Hiszen még a férjem is, ha volt ideje, kikocogott egy konflison a kórházba. Körülálltuk mama ágyát. Szegény mama, kínjai és a morfiuminjekciók bódulatában mosolyogva nézett ránk és búcsuzkodásnál hálás bizalommal szorongatta M. kezét.

1919 novemberében vittük anyánkat a kórházba. December közepén Attila leutazott Szabadszállásra, hogy ott lisztet, zsírt, tojást vásároljon, amit Pesten ezeitőben alig, vagy csak nehezen lehetett beszerezni. Nem szívesen indult útnak. Mindennél fontosabb volt előtte, hogy iskola után Kispestről elhozza a félliter tejet mama számára s azt még a látogatási idő alatt bevigye a kórházba. Az ápolónő hiába mondta, fölösleges a fáradozása, anyánk gyomra már a tejet sem fogadja be.

Karácsony előtt szénhiány miatt beszüntették a vonatközlekedést, Attila nem tudott hazajönni. Imre bátyánk viskójában leste az idő múlását. A hóval fődött messzi határban egybefolytak a napok. Tán azt sem tudta, mikor volt karácsony.

Egy reggel elindult a fagyos, szeles ég alatt a hosszú országúton, be a faluba, az állomásra, meg-

tudni, mikor megy vonat. Már esteledett és még mindig nem tért vissza. Imre bácsi és ángyika keresésére indultak. Felszerelték magukat puskával, kapával, ásóval, úgy mentek elébe, hátha farkasokkal kell szembeszállniok, vagy a hóból kell Attilát kiásni valahol.

Attila félig megfagyva vergődött az országúton a sötétben.

Imre bácsi egypárszor elsütötte a puskát. A lövés zajára Attila megállt. A hangot körülhordozta a szél, aztán elenyészett. A gyerek fülelt, melyik irányba induljon. Szorongva jött rá, hogy amióta megállt, nem tud többé tájékozódni, merre van előre, merre hátra. Aztán arra gondolt, hátha farkasokra lövöldözött valaki. Vaktában nekiindult, tovább. Mesélte később, hogy amint egyre fáradtabban, egyre álmosabban küzdött a beláthatatlan úttal, azon vette észre magát, hogy belül hangtalanul, szüntelen ismétléssel egyre énekli a „Megfagyott gyermek“ dalát:

*Ily késő éjszaka ki jár
Ott künn a temetőn...*

Amikor ez tudatára jutott, beledöbbsent a gondolat, bizonyosan meghalt a mama. De nem érzett semmi megindultságot. Csak álmos volt és gépiesen ismételte magában az eszébe jutott verset.

Egyszerre hangokat hallott valamerről. Ángyika két tenyeréből tölcseért csinált szája elé, úgy kiáltozta szakadatlanul:

— Hóha! Attila! Hóha!

Futni próbált a hang irányába, de pár lépés után belesüppedt az útmenti árok havába. Sehogysem tudott belőle kikecmeregni.

— Eszembe se jutott, hogy én is kiabáljak — tűnődött el egyszer visszaemlékezve erre az estére. — Olyan fáradt és álmos voltam, hogy talán nem is akartam továbbmenni.

Angyika akadt rá az elerőtlenedett, meggémbereedett gyerekekre. Első dolga az volt, hogy egy kis „szíverősítőt” töltsön bele pálinkás butykosából. Aztán Imre bácsi is odaérkezett. Becsavarta Attilát a subájába és úgy vitte haza, a vállára vetve, mint egy zsákot.

Sokszor gondoltunk arra, talán akkor este halt meg a mama, amikor ő ott bukdácsolt a havas országúton. Nem lehetetlen. Mint mondtam, Imre bátyánk viskójában egybefolytak a napok.

Vízkereszt táján este érkezett meg Attila Szabadszállásról.

Mi Etussal már kisírtuk magunkat. Szíkkadt szemmel néztük, amint a batyu kendőjének csomóját bogozgatta. A gyásztól elnyűtten, fáradtan ültünk a konyhában. Miközben gondolatban azon bibelődtem, hogyan mondjam meg, milyen szavakkal közöljem vele, hogy mama nincs többé, már ki is mondtam:

— Mama meghalt.

Szinte észre sem vettem, hogy kimondtam. Járt tovább a malom a fejemben: most sírni fog, mi is felzokogunk, összeborulunk és összezsúkolózunk. De csak ültünk tovább, magunk elé meredve Etus is, én is. Attila keze reszketni kezdett. Remegve babrált tovább a kendő csomóján, míg ki nem oldotta egészen. Aztán leült ő is egy viaszosvászonral leterített konyhaszékre.

*„Még csak biztató szavakat
sem szóltunk, nem néztünk egymásra,
mint munka után ki leül.
Csak ültünk ott, mi három árva,
ki-ki magában, egyedül.“*

Férjem kijött értünk:

— Gyertek vacsorázni — mondta csöndesen.

De nekünk nem kellett az étel. Akkor beteretelt bennünket a szobájába. Odagurított három karosszéket a kályha köré, aztán magunkra hagyott bennünket. Azt hittük, már lefeküdt, amikor egyszer csak harisnyában, lábujjhegyen járva, benyitott az ajtón:

— Adjatok gyorsan egy kis kenyérbelet — mondta ságva. Csodálkozva bámultunk rá.

— Siessetek, mert elröpül — suttogta újra és lábujjhegyen lépegetve kisietett. Elképedve néztünk utána, amint a sötét ebédlőn keresztül tipegve eltűnt a hálószoza ajtaja mögött. Gyorsan levágtam egy darab kenyeret, amikor a hálósobából éktelen rikácsolás hangzott ki. Berontottunk az ajtón. M. a nyitott ablaknál állt és egy nagy madár csapkodó szárnyait igyekezett lefogni. A madár vadul vagdalkozott a csőrével és ijesztő hangon rikoltozott. Amikor végül is sikerült rabul ejtenie az állatot, átment vele a másik szoba meleg sarkába.

Kis fehér tyúk tátogott ijedten a két tenyere között. M. aztán elmondta, hogy miért művelte ezeket a különös dolgokat, miután észrevette, hogy az ablakpárkányon egy csirke alszik, szárnyát feje alá dugva.

Olyan elképesztő és különös volt ezen az estén a kis tyúk megjelenése, mintha egyenesen az égből röpített volna éppen a mi ablakunkra. Mindhármunkat babonás érzések, furcsa gondolatok töltöttek el. Bá-

multuk a madarat, amely egyszer csak elszabadult M. kezei közül és riadtan röpködött a szobában. Aztán rászállt Attila fejére s ott, mint aki meglegelte azt a helyet, ahol biztonságban érezheti magát, leült és rögtön szárnya alá dugta a fejét megint.

Attila megmerevítette a nyakát, úgy ült az alvó csirkével a fején. Mamára gondoltunk és a mama tyúkjára. Mintha ezt a furcsa úton, módon érkezett madarat ő küldte volna, hogy fehér tollaival beborítsa a fia fejét, akit nem láthatott, nem simogathatott meg, mikor elment közülünk.

Szelíd kis jószág volt ez a csirke, láthatólag jól érezte magát a konyhánkban. Attila sokat pepecselt vele. Ha nyár van, bizonyára szívesen vitte volna „legeltetni“. A vízvezeték alatt álló csempe csészébe friss vizet töltögetett és a tenyeréből etette. Aztán egyszer csak a kis tyúk megbetegedett, lesóványkodott, borzas lett a tolla. A viciné azt tanácsolta, vágjuk le, mielőtt megdöglik. Ráhagytam. A vízvezeték szélén megköszörülte a kést, elvágta a tyúk nyakát, aztán forró vízben megkoppasztotta.

Magának bajlódott vele, mert ő vitte el az egészet.

Először készültünk vendégül látni férjem barátait vacsora utáni feketére. Vacsora alatt M. közölte kívánságait: Attila ne mutatkozzék a vendégek előtt, maradjon a szobájában. Etus pedig kössön fehér kötenyt, tegyen bóbitát a fejére s engedje be a vendégeket: ő lesz a szobalány. Összenéztünk Attilával, Etussal.

— Hogy képzeled azt, hogy a testvéremet úgy fogom szerepeltetni, mint a ház cselédjét? — kérdeztem magamból kikelve.

— Nem kell senkinek sem tudni, hogy a testvéred -- felelte. — Szükség van valakire, aki felszolgál. Egy-

általán nem tudom belátni, miért esne ez nehezére Etusnak? A munka nem szégyen.

Oh, mi nagyon jól tudtuk, hogy a munka nem szégyen. De ezt a tervet szégyenteljesnek találtam. Szó szót követett, összevesztünk. Berobogtam a gyerekekkel az udvari szobába:

— Szedjétek össze a holmitokat! Csomagolunk és elmegyünk!

Etus szaladt és hozta a ruháskosarat a kamrából. Belehajigáltuk a szekrényből a ruhákat. Körülnéztem, mit vigyünk még magunkkal. És gondolkoztam, hova vigyük?

Attila nézte, amint dühöm keserves sírásba olvad. Kezemet tördelve fordultam hozzá:

— Mondd, Attila, hát hová menjünk?

Leültem melléje a kis kanapéra és arcomat két tenyerembe szorítva, zokogtam. Csengettek. Attila megszólalt:

— Eredj, mosd meg a szemedet. Itt vannak a vendégek. Nem kell mindenkinek látni, hogy bőgtél.

A feketét magam szolgáltam fel, aztán leültem az idegen emberek közé. Férjem mindent elkövetett, hogy ne vegyék észre barátságtalan magatartásomat. Kedves volt és sokat beszélt. Éreztem, hogy állandóan rajtam a szeme, kutazkodik, mi megy most végbe bennem. Egyszerre csak odajött hozzám, megsimogatott. Éreztem az ujja hegyéből is felém áradó szeretetét és ez végleg kétségbeejtett. Ellentétes érzések kavargtak bennem. Eszembe jutott, mennyi jót tett velünk eddig és nem értettem semmit. Sírva fakadtam.

Vendégeink elhallgattak. M. zavartan igyekezett magyarázni:

— Szegény kicsi asszony, ideges. Nemrégén vesztette el az anyját...

A vendégek megkönnyebbülten sóhajtottak föl. — Óh, ez borzasztó! Mi baja volt? Ki volt az orvosa? Melyik szanatóriumban ápolták?

Amikor magunkra maradtunk, bementem a gyerekekhez. Etus fejére húzta a paplant, úgy aludt a babájával. Letérdeltem a rövid kis kanapé elé, ahol Attila feküdt összehúzódkodva. Összedugtuk a fejünket:

— Hát te még nem alszol? — kérdeztem.

— Gondolkozom — felelte.

— Ugyan miről?

— Ángyika jutott az eszembe.

— És?

— Tudod, egyszer kijött a tanyára egy nagy, vastag ember. Olyan furcsa kocsin érkezett, aminek a négy sarkából hosszú rúd állt ki és arra csíkos vászon volt kifeszítve. Volt egy szöges botja és ezzel a bottal bökött ide meg oda. Mutogatott vele. És közben egészen kiveresedett a képe, úgy kiabált. Arra már nem emlékszem, hogy mit ordibált, de Imre bácsi egészen ijedten állt előtte és csak forgatta a kalapját a kezében. Amikor aztán már egészen Imre bácsi orra alatt hadonászott a bottal, ángyika kirentott a pitvarból és elkezdett kádenciázni. Pergett a nyelve, de úgy, hogy gyönyörűség volt hallgatni. Imre bácsi rémülten nézte ángyikát, aki majd bekapta a nagy darab embert, annak meg tátva maradt a szája. Hogy miket mondott annak ángyika! Olyanokat, hogy: elkotródjon innen a nemzetes úr és csak akkor tölje ide a képes felét, ha böcsülettel áll szóba a paraszttal! Még hogy harmadába se adi ki a krumplit, amit mink kapáltunk, merhogy ezt a viskót lakjuk! Amit nem győzők tapasztani, hogy össze ne düjjék, ha megfújja a szél! Hát mit gondol a nemzetes úr! A nemzetes úr tán rózsabokorban jött a világra, nem pedig az anyja kínjával, mint a kódis pa-

raszt!... A vastag ember iszkolt ám a kocsi fele és csak onnan szólt le: Az ántiját a nyelvednek, Mester Mari! Még hegyesebb, mint jánykorodban... Aztán elrobozott. Imre bácsi most elkezdte csóváltatni a fejét: Híjnye, Mari — mondta — most aztán betetted az ajtót. Be, de alaposan!

— Ha én hordanám a kend nadrágját, tán nekem is abba ment volna a bátorságom — nyelvelt Ángyika tovább. — Node sebaj! Lesz krumplink a télen...

Attila elhallgatott.

— Aztán miért jutott ez az eszedbe? — kérdeztem.

— Tudod, ángyikának igaza volt. Egyformán jötünk a világra mind. És most azon gondolkozom, miért van mégis olyan sok különbség az emberek között.

— Hát vannak gazdag emberek és szegény emberek. Azért.

— Nem a pénzre gondolok. Azt mindenki szerezhet talán. Más az, amit nem értek.

Hallgattunk egy ideig. Aztán szájon csókoltuk egymást és leoltottam a villanyt. Csendesen nyitottam be a másik szobába, hogy fel ne keltsem az alvókat. Már elszenderedtem, amikor a divány felől mélyről jövő, párnába fojtott zokogást hallok. Úristen! Hát ebben a házban mindenki szenved!

Most odatérdepeltem a divány elé.

— Miért sírsz? — kérdeztem.

— Menj kicsim, aludj.

— Megbántottalak? Ne haragudj...

— Dehogy. Igazad volt.

— Dehát miért? Édesanyád...

Felcsuklott:

— Ne kérdezz. A harctéren megforgatták bennem a szuronyt. Erről szoktam álmodni. Rosszak az idegeim.

— Miért nem mondd meg az igazat? Sokkal jobb volna. Mindent el lehetne rendezni. Már úgys sokszor gondoltam arra, hogy felkeresem az édesanyádat és megkérem, ne tartson haragot. Tudom, hogy ez fáj.

Megrázta a vállamat:

— Nagyon kérek, eszedbe ne jusson ezt megtenni. Ha szeretsz, hallgatsz rám. Soha eszedbe ne jusson megtenni!

Férjem mindent elkövetett, hogy belőlem dámát faragjon, a két gyerekről pedig olyan módon gondoskodjék, hogy ne kelljen ott maradniok. Az árvaszék őt nevezte ki a kiskorúak gyámjává, kötelességének érezte, hogy törődjön velük.

Gondoskodása minden apróságra kiterjedő figyelemről tanuskodott. Fogkeféket vásárolt, Attilának harisnyát, meg nadrágtartót. Elvitte a fiút egy szabóhoz és régi ruhájából öltönyt varratott neki. Még egy karórával is megajándékozta. És mégis ragaszkodott hozzá, hogy a gyerekek doktor úrnak szólítsák. Engem, talán abban a hitben, hogy ferencvárosi eredetemre így senki sem jön majd rá, elnevezett Lucienek. Új nevemmel élkesítve ragyogtam, mint egy talmi kövekkel kirakott, hamis ékszer. Zongorázni tanultam. Francia és német leckeórát vettünk Etussal együtt. A kényelem, a viszonylagos jólét, a tanulás öröme kárpótolt bennünket sok mindenért, amiben a két gyereknek hiánya volt. Sokszor fellázadtam, de már nemcsak a tehetetlenség, hanem a gondtalan élet is elsorvasztotta bennem az erőt és csak sajnálni tudtam férjemet is, magunkat is. Ezer mentséget találtam számára. Tudtam, hogy férjem, aki gyöngéd szeretettel csüggött anyján és családján, miattunk vesztette el őket. Éreztem, ezért idegenkedik attól, hogy testvéreim foglalják el azok

helyét. De azt is tudtam, hogy nagyon szeret és hittem, hogy mindez majd megváltozik.

A gyerekek is, akikbe annyi megértést ültetett el rossz sorsunk, szerették őt. Talán jobban szerették, mint hozzátartozói, akik a „szeretet nevében“ szenvedtek érte és hátat fordítottak neki — miattunk. És noha bántó, megszégyenítő intézkedéseit is éreztük, tudtuk, hogy jó ember, hiszen ennek annyi jelét adta. Ha ki tud szabadulni abból az érzelmi présből, amibe beleszorult, bizonyára felszabadultak volna benne nagyszerű emberi értékei.

Tavaszi elején férjem, aki még házasságkötésünk előtt lemondott az egyik fővárosi bankban viselt kitűnő állásáról és most a kezdő ügyvéd minden gondjával küszködött a megélhetésért, bejelentette, abba a helyzetbe jutottunk, hogy felfogadhatok egy bejárónőt, aki főz és elvégzi a takarítást. Gáspár nénire, a közműves özvegyére gondoltam. Talán ő vállalkozik a munkára.

Gáspár néniből öreg nénike lett, de jól emlékezett azokra az időkre, amikor nála laktunk. Megsíratta mamát, és szívből örült, hogy az Úristen így felvitte a dolgunkat. Szívesen vállalkozott arra, hogy minden nap eljön és dolgozik nálunk. Még elbeszélgettünk erről, arról, régi ismerősökről, aztán kezét fogtunk:

— Kezét csókolom, Gáspár néni — köszöntem el tőle.

Másnap reggel beállított a jó néni és nekikezdett a munkának. Etussal együtt kezére jártunk és segítőtünk neki mindenben. Este telepakoltuk a kosarát ennivalóval, úgy bocsátottuk útnak. Másnap Gáspár néni pontosan megjelent megint, de mintha megváltozott volna a viselkedése. Elhárította a segítséget.

— Ne tessék segíteni, majd elvégezem magam —

mondta s nekilátott a munkának. Most is ott sündörög tünk körülötte, de nem igen tudtuk szóra bírni. Kerülte, hogy a nevemen szólítson, ha valami kellett, így mondta: „tessék ideadni“, „tessék megmondani“. Harmadnap este aztán, amikor indult hazafelé, megállt a könyhaajtóban és zavartan így szólt:

— Ne tessék haragudni, nagyságos asszony, de nem jövök többet. Nem való már ilyen öregasszonynak az ilyen munka. Meg aztán messze is van.

Reszketett a hangja, amint beszélt. Csodálkozva néztünk rá.

— Dehát majd segítünk mindenben, úgy könnyebb lesz elvégezni. És kap Gáspár néni villamospénzt is. Tudom én, hogy messze lakik.

— Ne tessék haragudni, nagyságos asszony. Nem jövök — mondta majdnem sírva. Aztán köszönt: „Kezitsókolom“. És elkapta a kezemet, hogy megcsókolja. Azzal elsietett.

Egymásra bánészkodtunk. Ugyan mi ütött a Gáspár nénibe. Azt mondta, hogy nagyságos asszony. És majdnem sírt. Első nap, meg amikor felkerestem, még tegezett és úgy mondta, Jolánka.

Megint magunk dolgoztunk, főztünk. Férjem, aki nem tudott semmiről semmit, rámszólt:

— Megint milyen hagymaszagod van! Mondtam már, szeretném, ha tiszta, jószagú és csinos volnál, amikor hazajövök.

Most kiutaztam a Gubacsi-útra, Kis Lajosékhoz, hátha ők tudnak valakit, aki elvállalja a főzést és takarítást. Arra gondolni sem mertem, hogy bentlakó segítséget fogadjak, amíg a cselédszoba bútorát ki nem cseréljük. Szégyeltem volna azt az ágyat.

Kisné örömmel fogadott. Leültünk a csöpp kis szobában és sokáig elbeszélgettünk. Elmondta, hogy öt

gyereke született azóta, hogy nem láttuk egymást. A legkisebb pólyás. Férje tüdőbajos, éppen betegálmányban van. A táppénz, amit kap, alig elegendő arra, hogy az egész családnak tejet és kenyeret vegyen belőle. Másra meg éppen nem jut semmi. Amikor meghaltotta, mi járatban vagyok, maga ajánlkozott, hogy eljön hozzánk. Ő is mosni, vasalni jár, mint régebben mama, de a mosást még nem bírja, gyenge a szüléstől, háromhetes csak a gyerek. Szinte örült a kínálkozó munkának.

Körülnéztem a szobában, ahol otthont és menedéket találtunk annyi évvel ezelőtt mamával. Ott a szoba sarkában állott egy nagy üveg, tele orosz hallal és hagymával. Milyen szemérmetlenül lopkodtam a halakat abban a hitben, hogy nem veszik észre. Pedig észre kellett, hogy vegyék, a leheletemről, jutott eszembe most, olyan erős szaga volt az ecetes hagymának. És a szoba milyen kicsire zsugorodott az idők folyamán, akkor sokkal nagyobbak láttam.

A kis pólyás elkezdett sírni az ágy sarkában. Kisné felvette és megszoptatta. Amint elnéztem Kisnét, a sovány mellére tapadó csecsemővel, hirtelen felmértem, micsoda utat tettünk meg, amíg anyánk melléről elérkeztünk a Lovag-utcaig. Elérkeztünk odáig, hogy külön szobánk, külön ágyunk van. A W. C. nincs kint a folyosó végén. Nyakig merülhetünk a fürdőkád meleg vizébe és friss, ropogós kifli kínálkozik reggel a kávé mellett, meleg ebéd és bőséges vacsora a terített asztalon. Itt, ebben a csepp szobában, hirtelen mélységes, hálás érzés töltött el férjem iránt, aki mindezt előteremti számunkra. Attila és Etus számára is. Még akkor is, ha lelkünkben hiányt szenvedünk mellette.

Mielőtt elbúcsúztam Kisnétől, megajándékoztam egy tízkoronás papírpénzzel. Ő is úgy nézett a pénzre,

mint mi arra, amit B. tiszteletes úr hagyott az asztalunkon, legnagyobb nyomorúságunk közepette.

Kis néni másnap kora reggel beállított. Letette a kis pólyást, aztán dolgozni kezdet. Égett a keze alatt a munka. Délutánra már ragyogott minden a tisztaságtól. Este kellemes érzésekkel terpeszkedtünk el a nagy karosszékekben, ki-ki egy könyvvel a kezében. Jól éreztük magunkat.

Kisné magatartása, ha lassabban is, éppúgy megváltozott, mint Gáspár nénié. Amikor megkértem, ne szólítson nagyságos asszonynak, egyszerűen azt felelte, hogy az lehetetlen. Ha nem engedem meg, akkor inkább nem jön többet. Mikor megkérdeztem, miért, akkor csak annyit felelt: Mert ez így van. Később már Etust nem szólította a nevén, hanem kisasszonynak hívta. Legtovább Attila mellett tartott ki a régi, egyenjogosító barátsággal. De hónapok múltán, amikor eljött nagymosáskor, már úgy kérdezősködött utána:

— Mit ír az úrfi az intézetből? Hogy érzi ott magát?

Attila észrevétlenül kimaradt az iskolából. Férjem nem is bánta. Azt mondotta, semmi értelme annak, hogy egy fiú polgáriba járjon. Legjobb esetben tintakuli lehet belőle, aki örökké odaragad az íróasztalához, aktákat másol és annyit keres, hogy éppen éhen nem hal belőle. Tanuljon valami mesterséget. De milyen mesterséget kezdjen tanulni egy tizennégy-tizenöt éves fiú, akinek a nővére nagyságos asszony s a sógora ügyvéd? — kérdeztem méltatlankodva.

— Ugyan! — tért ki férjem a kihívás elől, ami minduntalan ugyanabba a kátyuba vitt bennünket. — Ha kedve van a fiúnak és esze is van hozzá, akkor a mestersége mellett tanulhat is.

És ilyenkor fesorolta az összes létező és nem létező

nagyembereket, akik nappal munkások voltak, éjjel tanultak, de mindenképpen a maguk erejéből lettek nagyemberek. A vita behallatszott Attilához, a másik szobába, akit senki nem kérdezett meg, mi szeretne lenni, mihez volna kedve. Etus sorsáról már félig-meddig döntöttünk. Ő házilány marad. Aztán egyszer majd férjhez megy. Miatta nem is aggódtam, tudtam, addig nem lesz vele semmi baj, amíg velünk marad. De Attila sorsa aggasztott. A gyerek szótlán volt, komoly, majdnem szomorú. Már nem beszélgetett el velem. Magába zárkózott teljesen. Csak akkor közeledett hozzám, ha magam is szótlánul, fázósan kuporogtam egy sarokban. Odahozott egy párnát a diványról, arra ült a lábam mellett. Fejét az ölembe fektette és lassan simogatta a térdemet. Ilyenkor nagyon árvának éreztük magunkat az egyre szépülő, egyre kényelmesebb lakásban. Ha senki sem volt otthon, összetoltunk két fotelt egymással szembe, szorosan. Úgy nézett ki ez az alkotmány, mint egy bárka. Beültünk az összetolt székekbe, térdünket állunk alá húztuk és gondolatainkon ringatóztunk, mint hajó a vizen. Ilyenkor megint Istentől bölcselkedtünk, emberekről, a világról, mint valamikor a gátuccai hátsó lépcsőházban. Olyan püngrücs játék volt ez. Komoly és mélyértelmű játék. Attila lélekben növekedvén, így igyekezett átlátni a bűn és az erény emberközi korlátain, ilyen percekben ültette el magában a hitet, hogy a világ végül mégis olyanná lesz, amilyennel egész életében, jóvátehetetlenül adósa maradt.

M. egy napon bejelentette, hogy Attilát felvették a szaléziánusok iskolájába, Nyergesújfalun. Kitérő örömmel fogadtuk a hírt: hát mégis csak tovább fog tanulni Attila. Megkezdtük az előkészületeket elutazásához. Ingeket, kigatyákat varrtunk. zsebkendőt vásárol-

tunk, ne állítson be úgy a papok közé, mint egy ágról-szakadt.

Elutazása előtti napon M. fölvitte Attilát Giesswein Sándor prelátushoz, hogy átvegye tőle ajánló-sorait és megköszönje közbenjárását.

Attila komorabb volt, mint valaha, amikor haza-jött a látogatás után. A prelátustól tudta meg, hogy az internátusba csak azokat az ifjakat veszik föl, akik később belépnek a szaléziánusok rendjébe. A kegyes úr a délután folyamán kiforgatta a fiú lelkének minden redőjét, vallatta, érez-e magában hivatást Isten szolgálatára. Délután négytől hétig tartott a köztük lefolyt beszélgetés. Izgatottan faggattam Attilát, mondjon el mindent szóról-szóra, de alig lehetett valamit kiszedni belőle. Tépelődve ült egy sarokban, mialatt becsomagtuk holmiját az utazókosárba.

Amikor magunkra maradtunk, M. elmondta, amit Giesswein prelátus közölt vele Attiláról. Az öreg úr meglepetéssel tapasztalta, milyen érett eszű, okos, milyen gondolkodó a gyerek korához képest. Minden kíváló tulajdonságát kihámozta belőle és örült, hogy ilyen nagyszerű tanítványt kapnak a rend paptanárai. Közben pillanatokra, elkomorodott: kár, hogy a gyerek görög-keleti vallású. Dehát ezen lehet segíteni. Majd áttér a római katolikus hitre.

Már nem örültem, hogy Attila elutazik. Folyton magam előtt láttam, amint összeráncolta síma, fiatal homlokát s úgy nézte viháncolásunkat. Az a gondolatom támadt, talán azt hiszi szegényke, annak örülünk, hogy elmegy közülünk. Bementem hozzá, megint oda-térdeztem a rövid kanapé mellé:

— Alszol, Attila?

— Nem alszom.

— Te, ha nem akarsz elmenni, nem muszáj ám!

— De elmegyek. Nem akarok itt maradni.

Erre nem tudtam mit felelni. Etus vidáman forgolódott ágyában:

— Gyerekek, úgy-e, püspök is lehet Attilából?

— Miért ne lehetne — feleltem komolyan.

— Van annál nagyobb is? — nevetett Etus a boldog elképzeléstől.

— Mit tudom én.

— De én tudom ám. Van hercegprimás is, meg pápa is — ült fel Etus az ágyban.

— Ugyan, minek örülsz, te bolond — szoltam rá.
— Látod, hogy Attila nem örül.

— Hát persze, hogy nem — kuncogott Etus. — Mert meg van illetődve. És a papok különben sem szoktak nevetni.

Jókedve gáttalanul buzogott belőle. Kiszállt ágyából, keresztbe fektette kezét a mellén. Angyalt játszott. Olyan kedvesen csinálta, hogy bennünket is megnevetetett. Pillanatok múlva Attila is benne volt a profán játékban és olyan litániát mondott végig, hogy hangos jókedvünk odaacsalta M.-et is.

Szétrebbentünk.

Másnap Attila elutazott Nyergesújfalura.

Lestük a postát, mit ír majd magáról, ottani körülményeiről, dolgairól. Nem írt egy sort sem, ellenben két hét múlva maga állított be. Faggattuk, mi történt vele, miért jött vissza? Semmi magyarázatot nem adott. Később is csak annyit mondott erről: Mit tudhat egy buta kölyök arról, hogy papnak való-e vagy sem. Istennel való dolgunk sokkal komolyabb... A mezőn, egy fa árnyékában, vagy akár az utcán sokkal hamarabb tetten érem Istent magamban, mint a hajnali miséken, hideg falak árnyékában. Az a jó orvos, aki nem szenved együtt a beteggel. És a papokról is azt hiszem.

Egy öreg bácsi, a „Sztriny úr“, járogatott fel hozzánk. Sztriny valamikor az Atlantica hajózási vállalat valamelyik hajóján volt kormányos. Férjem, aki egyedül végezte az ügyvédi iroda gyér teendőit, őt lóttattatott iktatóba, bélyegért. Inkább csak azért, hogy keressen valamit az öreg. Az öreg eleinte csak ebéd után állított be, később már a leves tálalásánál megjelent. M. barátságosan hívta, tartson velünk. Sztriny úr kicsit szabadkozott, aztán leült az asztalhoz.

— Etus, hozzon hamar egy tányért Sztriny úrnak — adta ki a parancsot M.

Ettől kezdve az öreg velünk ebédelt. Tudtam, hogy őra pontossággal beállít, mégsem készítettem neki terítéket az asztalra. Mindennap megismétlődött a parancs:

— Etus, hozzon hamar egy tányért Sztriny úrnak.

M. és Sztriny élénk beszélgetésbe merültek az asztalnál. Az öreg látszólag nem vette észre, milyen mogorván nézek rá, mennyire nem szívelem jelenlétét. M. próbálkozott, hogy én is beleszóljak a társalgásba, de nem erőltette. Az asztal körül ülő gyerekekhez csak néha szólt, ilyesmit:

— Attila, hozd be a cimetet a konyhából. Etus, miért nincs fogvájó az asztalon?

Ma már tudom, nem azért gyűlöltem a szegény öreget, mert éhes volt. Nem azért haragudtam rá, mert ott aludt a fotelben. Azt nem bírtam elviselni, amit M. vele szemben tanúsított magatartása nyilvánvalóvá tett, örül, hogy egy idegen ül asztalunknál, akivel szívesen törődik. Nekem van egy Attilám és egy Etusom, neki van egy Sztrinyje.

Ez a Sztriny vetette föl azt a tervet, hogy Attila menjen hajósinasnak. Fogalmam sem volt arról, mit jelent hajósinasnak lenni, de mindenáron elleneztem. Talán azért, mert tőle származott a gondolat.

Etus lelkendezett.

— Jaj, de nagyszerű! Úgy-e, Sztriny bácsi, a hajósinasból lesz a hajóskapitány!

Az öreg ráhagyta. De kormányosnak lenni sem utolsó dolog, kezdte százszor hallott mondókáját. Ebben a mesében irtózatos viharok tomboltak, a hullámok dióhéjként dobálták a hajót, amelynek kormányánál rendíthetetlen nyugalommal állott Sztriny. Ennek a hajónak a sorsa Isten, meg az ő kezében volt. Tudtuk, hogy a Dunán élte le életét, ő is tudta, hogy tudjuk, de azért mégis mesélt tovább. Kedvet akart csinálni Attilának a hajósélethez.

Sztriny nagyobb viharokat keltett a ház falai között, mint amilyeneket az Óceánon megérhetett volna valaha is. Mindenki magyarázott, agitált, vagy ellenkezett, végül mindnyájan összevesztünk. Csak éppen Attilát nem kérdezte senki, ő mit szól hozzá. Akar-e hajósinas lenni?

Hiába veszekedtem, sírtam, Attila megkezdte inaszkodását az Atlantica „Vihar“ nevű vontatóhajóján. Az asztalunknál ülő idegen beleszólhatott a sorsába, én nem.

Szombaton este jött haza Attila, hogy vasárnapi szabadságát eltöltse. Megsoványodott. Nem is volt csoda. Sztriny nem mondta, hogy az inasnak nem adnak kosztot. Nem vitt magával se ételt, se pénzt. Első hete azzal telt el, hogy felsikálta a hajó fedélzetét. Azonkívül kimosta a matrózok szennyesét, meg rezei puccolt és trógeroskodott. A tenyere fel volt törve, ujjai kisebesedtek. Vasárnap a kis udvari szobában nagyon csendesesen elsorolta, mivel töltötte napjait, aztán egész délután aludt, mint aki nagyon fáradt. Nem sok idővel ezelőtt mindez a Ferencvárosban természetes

lett volna, de itt, ahol mi gondtalan kényelemben élünk, égbekiáltó igazságtalanságnak tűnt fel előttem.

Mielőtt visszament volna a hajóra, kért egy kis lábast, meg zsírt és egyéb dolgokat, amit megfőzhet magának. A kimustrált hajó valahol lent Csepel alatt himbálózott a Dunán, elég messze lakott helyektől, nem lehetett eljárni onnan bevásárolni. Különösen a hajó inasának nem. A matrózok maguk főztek, Attilának is magának kellett főznie ebédjét, vacsoráját. Késébeesve kérdeztem tőle:

— Hát te tudsz főzni?

— Majd megtanulok, ha muszáj — felelte egykedvűen.

Vasárnap lévén, semmit nem tudtunk bevásárolni. A kamrában csak liszt, zsír, meg bab volt abból csomagoltunk össze neki. Még ő figyelmeztetett bennünket, hogy a sóról elfeledkeztünk.

Ezentúl csak szombat esténként láttuk Attilát. Mindig soványabb lett és sápadtabb. Az eddig tömzsi, vastag „kálvinista“ nyaka megnyúlt.

Mogorva és szótlan volt. Hallgatása azt sejtette, ő sem tud beletörődni a dologba. Könnyörgtem M.-nek, csináljon valamit. Csak annyi változás történt, hogy Attilát áthelyezték egy másik vontatógőzösre, a „Tatár“-ra. Itt megint csak sikált. A matrózok durvák voltak és otromba tréfákat űztek vele. Napokon keresztül reggeltől estig meregette egy kötélén lógó vödörrel a Dunából a vizet. A vizes kötél lehorzsolta tenyeréről a bőrt. A kanalat sem tudta megfogni. Vajjal kentem be meztelen húsát és bekötöztem a kezét. Árva szóval sem panaszkodott, de talán éppen ezért éreztem benne a vádat, ezért nőtt bennem nagyra a büntudat.

Este, mikor felkelt a kis kanapéről, ahol délutáni álmát aludta, indulni készült. Nem akartam elengedni.

De ő fogta kendőbe kötött kis lábasát, megnézte, beletettük-e a zsírt és azt mondta:

— Én már úgyis annyi halával tartozom a doktor úrnak, hogy eltart benneteket. Azt hiszed, én nem tudom, hogy nincs neki pénze? Nem kívánhatom, hogy rólam is gondoskodjon, azért, mert a gyámom. És nem akarok itt lenni, mert tudom, hogy nem szeret engem. . .

És elment. Nagyon megdöbbenettek a szavai. Eddig annyi mentséget találtam M. viselkedésére, hiszen hozzám jó volt, nagyon jó. De én nemcsak én voltam, hanem Attila is, Etus is. Úgy éreztem, ezt meg kell magyaráznom M.-nek és ő ezt meg is fogja érteni.

Férjem komolyan végighallgatott, aztán elgondolkozott. Sürgettem, feleljen hát. Miért van az, hogy engem vállal, az enyéimet meg nem.

— Te a feleségem vagy — kezdte. — Majd megtanulsz zongorázni, megtanulsz németül, francául. Senki sem tudja majd rólad, hogy honnan jöttél. Ha módomban volna, a testvéreidet is taníttatnám. Egyelőre azonban még annyit sem tudok előteremteni, hogy szépen öltözködj. De te így is olyan vagy, hogy senki nem hinné, hogy cukrot árultál abban a rémes ferencvárosi moziban. Azt hiszed, nem jártam ott és nem néztem meg? Meg a többi helyet is; ahol rongyosan, kócosan szaladgáltál? . . . Attól tartok, hogy Etus, meg Attila magaviselete elárulja, hogy nem volt gyerekszobátok. Én már nem veszthetek többet miattatok.

Tudtam, hogy mire céloz. A családjára. Ezt még megértettem. De azt már nem, hogy különbséget tesz hármunk között. Nem fért a fejembe, hogy az egyén felemelkedhet, kiválhat osztályából, de azokat, akik hozzátartoznak, akik ugyanolyanok, mint ő, már nem viheti magával. Napokon keresztül tépelődtem, emésztettem magamat. Attila is ezt csinálta a hajón. Etus ön-

feledten játszott a babájával, neki jó volt, nem gondolkozott. Ugy éreztem, én sem tudok megmaradni így tovább ebben a házban. Amikor már elhatároztam magam, hogy elhagyom a lakást, akkor azon kezdtem aggódni, mihez nyúlok, mit csinálok, hogy eltartsam magamat, meg a gyerekeket. Üljünk ki megint mind a hárman a Ferenc-térre batyuval?

M. szintén töprengett magában. Végül is úgy döntött, hogy visszahozza Attilát a hajóról.

Attila megint beköltözött az udvari szobába. Tanult éjjel-nappal. Már említettem, hogy még decemberben kimaradt az iskolából, most magánvizsgára készült. Pár hét alatt, minden segítség, instrukció nélkül készült el a tananyaggal. 1920 július 17-én vizsgázott a Homokutcai polgári iskolában. Tiszta jeles bizonyítványt hozott haza, csak szabadkézi rajzból volt „jó” osztályzata. Az eredmény meglepte férjemet és most már ő is azon volt, hogy Attila tovább tanulhasson. Felvétette a makói Demke-internátusba. A fiú földöntúli boldogságban úszott és még nagyobb erőfeszítéssel feküdt neki a tanulásnak. Most a különbözeti vizsgát kellett letennie, hogy felvegyék a gimnázium ötödik osztályába.

Szeptember elején utazott le Makóra. Kapott egy pár cipőt és egy hosszú gumikabátot, télikabátra nem telt. A gumikabátot azért vette M., mert szerinte azon nem fúj keresztül a szél, nem fog fázni benne. Előbb még megírta kérvényét, melyben a különbözeti vizsgára kért engedélyt:

„... Mint teljesen árva gyermek gyámomnak intézkedése s Mán Rózsa alapítványi hölgy ömértóságának közbenjárása folytán a makói internátusban helyeztettem el, hogy itt a gimnáziumot végezve, majdan hajlamomnak s pártfogóim óhajának megfelelő gazdasági pályára mehessek.

Csatolva keresztlevelemet s polg. iskolai bizonyítványomat, kérésemet azon ígéretem mellett ismétlem meg, hogy úgy Méltóságod jóakarátát, mint pártfogóim jótéteményeit szorgalmammal s jóviseletemmel kiérdemelni lesz egyik legfőbb törekvésem...“

A kérvényt M. fogalmazta. Attila szép, kalligrafikus betűkkel lemásolta. Összeráncolta a homlokát, miközben írt és látszott rajta, elhatározta magában, hogy „pártfogói jótéteményeit szorgalmával és jómagaviseletével kiérdemelni lesz egyik legfőbb törekvése“. Talán azt is eltökélte magában, hogy pártfogói óhajának megfelelő gazdasági pályára megy“, csak engedjék, hogy iskolába járhasson.

Attila elutazott Makóra. Heteken keresztül hiába vártuk-lestük a postát, nem írt. Végre október 7-iki keltezéssel megjött az első levele:

„Kedves Joci!

Megkaptam leveled s mikor olvastam, a szívem majd kiugrott a boldogságtól. Igazán olyan jókor jött az a levél. Itt már azt hittem, hogy a sors üldöz engem. Talán emlékszel, hogy mikor elindultam Pestről, fájt a fejem. Hát útközben is fájt. És ahogy itt Makóra érek, az Internátusba lépek (nagy I-vel írta az internátus szót, áhítattal és tisztelettel) rögtön elered az orrom vére. Ez pénteken este történt. Szombat este kirázott a hideg. Meghőmérőztek 40.2 C, ennyi a lázam. Ott az Internátusban feküdtem szerda délig folyton 40 fokos lázban. Szerda délután behoztak a kórházba. Azóta itt vagyok. A főorvos azt mondta, hogy tüdőcsúcseshurutom van. Köhögök mintegy szünet nélkül. De a főorvos azt mondta, hogy még egy pár napig benn kell maradnom a kórházban. Az Internátussal különben teljesen

rendben vagyunk, illetve vagyok. A kérvényt még szombaton az igazgatóval beadattam, mert hát én már akkor nem tudtam írni. Ugyan most sem tudok, azért írok ilyen rosszul. Ügye megbocsátasz ezért?

Nagyon szépen köszönöm az útmutatásodat engem illetőleg. Írjál csak hosszabb leveleket. Mert most kissé haragos vagyok és te a leveleddel úgy meg tudsz vigasztalni.

Sokszor csókol Attila.“

Most már sűrűn jöttek a levelek a kis diáktól. Majd minden sora az iskolával foglalkozik. Hosszú oldalakon számol be tennivalóiról, a feladott leckékről. Pontosán megírja, mi az időbeosztása az internátusban:

„Különben elmondom az életrendemet:

Reggel 6 óra felkelés

„ $\frac{1}{2}$ 7-től tanulás 8-ig

„ 7 óra reggeli ($\frac{1}{4}$ 8-ig)

„ 7 óra 20 perc indulás az iskolába

„ 8—1-ig iskola (tanulás)

d. u. 1— $\frac{1}{2}$ 2-ig ebéd

„ $\frac{1}{2}$ 2—3-ig szünet (nekem nem!! csak a többieknek és csak ekkor készülhettek a különbözetire)

„ 3— $\frac{1}{2}$ 5 kihallgatás (a külön tanár)

„ $\frac{1}{2}$ 5— $\frac{1}{2}$ 8 készülés másnapra

„ $\frac{1}{2}$ 8—8 vacsora

„ 8—9 tanulás

„ 9-től reggel 6-ig alvás (édesen).

Rémes, el sem hiszed, mennyit magolok. Még egy perc szabad időm sincs. Vasárnap sem. Mert majd elfelejtettem mondani, hogy már van egy tanár, aki elő-

készít — akkor is kapok órákat. Most nem érek rá verseket írni, mert levelet is csak vasárnap szabad. De leckét azt írhatók bőven: pl. magyar órán a tanár azt mondta (mikor kijavították a dolgozatokat) „a következő dolgozat címe: „A vagónlakók“ 7 oldal október 26-ra“. És erről kell írni valamilyen hazafias dolgot.

Éppen most fogalmazom. Ma örült munkát végeztem. 120 szót kikeresni a nagy szótárból, leírni a magyar jelentésekkel együtt — és egy szónak több jelentése van — nem gyerekjáték. Azután fogalmazás a „Vagónlakókról“ = 7 oldal. Már sokkal szebben írok, de most nem tudok, mert görcs van a kezemben és még Ovidiusból be kell vágní 16 sort.

‘Jam luerat poenas frater Nauntpris et nunc
Pastorum gemino sub duce vulgus erat Contrahe
agrestes etc...

Latin van mindennap (nekem kétszer).

A legfontosabbat majdnem elfelejtettem, mellékelem az elszámolást a 300 koronáról. Azt hiszem rendben van.

Nagyon fáj a tenyerem. Isten veled.

1,000.000³ csók mindnyájatoknak Attilától.

U. i. Képzeld csak még a vagónlakókon kívül mit kell írni: Pázmány Péter 4 ünnepi beszédének a tartalmát — a beszéd maga 62 nyomtatott oldal, és Mikes Kelemen törökországi leveleiből 7 = azaz hetet. Rémes ugye? Ez 32 oldal.

Csókol téged. Etust Attila.“

Minden betűjéből, fontoskodásából sugárzik az öröm: mennyi tanulnivalója van. Itt Pesten, polgárista korában ritkán láttam, hogy iskoláskönyveit bujta volna. Csak néha ír olyan levelet, amelyben ne az iskolával, leckéivel, bokros tanulnivalóival fogalkozna

Ezekben a levelekben a megszólítás még Jocó, lassan tér át a Luciere, aminthogy én is lassan szoktam meg ezt a nevet, amivel később aláírtam hozzáintézett soraimat.

Makó, 1921 febr. 20.

Kévdves Lucie,

írtam haza egy német levelet, melyben kérlek, hogy légy szíves, küld el a bélyegeimet. Nem tudom, hogy megkaptad-e, mert választ sem kaptam eddig, pedig tíz napja van már, hogy föladtam.

Itt bajok vannak a kréta körül. T. i. nem tudok rajzolni és maga a rajztanár is azt mondta, hogy menjek át görögre, mert egész biztosan elbukom. Én nagyon szívesen átmegyek, csak ahhoz írásbeli engedély szükséges: azért kérlek, küldj írásbeli engedélyt, hogy átmehetek görögre. Nem kell félni semmit, mert görögül, magánszorgalomból, tanultam annyit, amennyit végeztek, egy osztálytársam jóvoltából.

Azt mondják, hogy a szükség a legnagyobb úr, ergo, én vagyok a legnagyobb úr, mert szükségem volna ruhára, mert több folt nem fér el a kabátomon.

Im itt egész költő leszek, illetőleg nem költő, hanem szónok, mert a latin azt mondja: „Poeta nascitur, orator fit.“ Egy dolgozatot kellett írni: „Beszéd a háború ellen“ és a fiúk az enyémet találták a legjobbnak. Mához egy hétre lesz javítás, akkor az eredményt is megírom. Ugyancsak írtam egy verset (többek között), amit a magyar tanárom nagyon jónak talált, mondván: „Van benne érzés, gondolat és igazán dícséretre szolgál.“ Ő maga adta át az önképzőkörnek, s ott maga a tanárelnök fogja felolvasni 27-én. Az eredményt, illetőleg a bírálatokat szintén el fogom küldeni.

Itt az a költemény:

*Homály borult az erdőre,
A csend susog ki belőle:
Denevér száll, szól a kurvik,
Lassan a hold előbuvik.*

*Idő múlik, felhők jönnek,
Egyenesen az erdőnek.
Ott megállnak, némán várnak:
Aldást adnak a határnak.*

*Majd legyőzi őket a hold:
Tolvaj éjbe fénykérét told.
De lassanként sápad fénye:
Futtatja a nap fölénye.*

*Tülköl a gyár, szól a madár:
„Talpon legyen mindenki már!”
Hol van az éj? A múlté lett:
Újra itt van, él az élet.*

Kérlek, küld el róla te is a bírálatodat.

Mondd, nem-e lehetne a húsvéti csomag helyett pénzt küldeni? (Az ötven koronákon kívül.) Ha lehet, küld inkább a pénzt.

Bocsásd meg, hogy olyan kapkodva írok, de nem találok kifogást, mentegetődzést.

*Csókol Attila, a hírneves költő,
milyet nem szül kettő,
sőt három emberöltő.*

*Attilának tetszik ének, tánc és séta,
Ő az édes szavú, aranyos poéta,
Hozzá sok más költő, csak analfabéta!?*

Vizsga után a nyarat Attila Mezőhegyesen osztálytársánál — a tanítványánál töltötte. Szeptemberben visszament az internátusba. Itt Pesten meglehetősen nehéz körülmények között éltünk akkor. M. elzálogostott két szőnyeget, hogy a beiratási díjat és az internátusért járó pénzt kifizethesse. Attila mit sem tudott ezekről a dolgokról, mégis azon volt, hogy maga te reนต์se elő, amire még ezenfelül szüksége volt. Az a kis zsebpénz, amit eddig kapott, most már el-elmaradt, hiszen sokszor még a villanyszámla kifizetése is gondot okozott férjemnek. Buzdítottam Attilát, legyen szorgalmas, talán elérheti, hogy első legyen az iskolában és így megkapja a tandíjmentességet. Félttem, hogy körülményeink rosszabbodása arra kényszeríti M.-et, hogy gondoskodását beszüntesse. Aggodalmam azonban alaptalan volt, mert férjem mindig azon volt, hogy Attila befejezhesse iskoláit, ha már egyszer így alakultak a dolgok. Attila pontosan beszámolt ebben az esztendőben is az iskoláról, viselt dolgairól és egymásután küldi a verseket:

Makó. 1921 december 2.

Kedves Lucie!

Ajánlott leveledet ma délben kaptam meg, és sietek rá válaszolni. A télikabátot, illetőleg a csomagot olyan régen megkaptam, hogy már a gombok is leszakadtak róla. T. i. a a télikabátról. Én ugyan úgy emlékszem, hogy ezt annakidején köszönetemmel együtt megírtam. Mindenesetre bocsánatot kérek és a csomagot ezennel nyugtázom.

Mi hír van otthon? Hogy tetszettek a verseim? Azóta ötven före növekedtek. És — merem állítani — jók, sokkal jobbak és szebbek, mint az előbbieik.

Eszembe jut, hogy abból a pénzből amit én kere-

sek“, még egy krajcárt sem láttam, mert ha befizettette, akkor az igazgatóságnak fizettetett be s akkor valószínűleg a költségek fedezésére fordították.

Igazán örülök, hogy Etus is tanul és hogy dolgozik, mert így majd jobban tud tájékozódni az Életben, ebben a nagy útvesztőben s mert ez, ha kevesebb is a bizonyosnál, több a bizonytalanságnál. Forrón üdvözlöm őt, de most nem tudok néki írni, majd más alkalommal, vagy, ha hazamegyek, a testvéri csókban érezni fogja, hogy bár nem ír a kis Huncut! — menyire szeretem.

Apropos, tegnapelőtt írtam egy verset, ez a legutóbbi — egyik tanár, aki különben igen művelt és mégis szerény ember, azt mondta rá, hogy ebből az egy versemből látja először azt a szellemet, amely érvényesülni fog. S erre föladott három kötet Adyt, ezek: A magunk szerelme, Új versek s a Halottak éln.

Majd otthon őket áttanulmányozzuk — az enyéimet — jó? Karácsonyra csakis Adyt kérek!

Sokszor forrón ölel, csókol mindnyájatokat

Attila.

E két év alatt Attila egypárszor hazalátogathatott. Szorongó reménykedésem és vágyam, hogy M. külső magatartása idővel megváltozik a két gyerekkel szemben nem teljesült. Vendégek jöttek, akiknek Etust „távoli rokonként“ mutattuk be. Mi is eljárógattunk, de őt soha nem vittük magunkkal. Napirenden voltak emiatt férjem s közöttem a civódások, de minden eredmény nélkül. Még azt sem tudtam kiharcolni, hogy ha moziba megyünk ketten, akkor őt is vigyük magunkkal. Etust nagyon bántotta a megalázó mellőzés, elpanaszolta Attilának hamupipőke sorsát. Magatartása velem szemben is megváltozott, mintha tehettem volna

valamiről. Attila — legalább is úgy éreztem — megértőbb volt. Engem ő nem okolt. Annyi bizonyos, hár-munk közül én szenvedtem legjobban és legmélyebben, én voltam az, aki mindkét részről igyekeztem kiküszö-bölni a surlódásokat és a hiábavaló igyekezetben erőm, kedvem, egészségem örlődött fel. Azután eljött egy olyan idő, amikor úgy éreztem, inkább vállalom az enyéimről való gondoskodást a magam erejéből, de itt hagyom azt a házat, ahol se jóbarát, sem idegen előtt nem vállalhatom, — őket magukat. Elköltöztem hazul-ról Etussal együtt. Attila a hatodik gimnáziumi vizs-gájára készült ekkor. Megírtam neki, hogy elhagytam férjemet, mert már nem bírtam idegekkel ezt a kétszínű életet. Dolgozni fogunk, én is, Etus is. Attila komoly örömmel vette tudomásul a változást. Mindhárman azt hittük, ha nem is könnyen, de mégis fenn tudjuk ma-gunkat tartani és a felszabadulás érzése rózsás színben láttatta előttünk a világot. Győrben dolgoztam, két hó-napon keresztül. De akkor is csak úgy tudtunk megélni Etussal, hogy férjem küldözgetett pénzt számunkra. Pénzt és gyengéd hangú, esdeklő hívásokat. Menjek vissza. Végül is mit tehettünk egyebet, mindketten visszatértünk a Lovag-utcába. Reménykedve, talán most már megváltozik M. magatartása mindannyiunk-kal szemben.

Férjem boldog mosollyal várt bennünket a vo-natnál, amikor megérkeztünk. Túláradó szeretettel vett körül. Minden mozdulata, minden szava elárulta, kész mindenre, csak ránevessek, jól érezzem magam „otthon“. Urrá lett rajtam a felszabadulás érzése és szentül hittem, most már ő is befogada szívébe a gye-rekeket. Összetartozunk, egy család vagyunk.

Két nap alatt még nem derült ki, hogy mindez így van-e? És két nap múlva elutaztunk Bécs mellé. Etust

leküldtük Felsőgallára keresztszüleinkhez a nyárra. Gyorsan levél ment Attilának is, hogy vele mi legyen, amíg távol vagyunk, azonban Attila már gondoskodott a nyaralásáról: beszegődött Kiszomborba kukorica-csösznek. Nem volt elkészülve a fordulatra, meg sokkal komolyabban vette, amit elhatározott magában: eltartja magát.

Elutazásunk előtt még felszaladt Pestre, búcsuzkodni. Talán két, vagy három napot töltött itt, de ez a rövid kis idő elég volt arra, hogy megint felkavarja a lecsitult kedélyeket. M. kétségbeesett makacssággal tartotta azt a „színvonalat“, melyet az első pillanatban beállított. A kis udvari szobában komor hangulatban ült Attila, akit ostromoltam, legyen okos, simulékony, egy kicsit hízelgős, hiszen annyi játékos kedvesség volt benne, azt hittem, csak rajta múlik, hogy levegye lábáról a konok embert, akiről tudtam, hogy szereti a maga módján Attilát. Aztán bementem férjemhez és hízelegtem neki Attila helyett is, majd kapkodva, zsörtölődve ostromoltam, szeresse Attilát. Csodálkozott magaviseletemen és kapkodásomon.

— De drágám, nem is értem, mit akarsz — mondotta. — Nyitott kapukat döngetsz. Mit kívánsz? Boruljunk egymás nyakába?

Nem értettük meg egymást. Attila is kérdéseket adott fel, amikor tovább ostromoltam:

— Hát mit tegyek? És nagyon nagyra becsülöm a gyámomat és nagyon hálás vagyok neki azért, amit eddig tett értem.

Igenis, azt szerettem volna, azt kívántam, hogy egymás nyakába boruljanak és nevetve ütögessék egymást hátba. És akkor is, ha bárki idegen benyit az ajtón.

Attila elutazott Kiszomborba. csösznek. Onnan írta az alábbi levelet Etusnak:

Kiszombor, 1922 aug. 17.

Kedves Tusikám,

én se tudtam elképzelni, hogy mért nem írtok, annál is inkább, mert én küldtem levelet, aztán hogy nem kaptam választ, elküldtem minden megjegyzés nélkül a bizonyítványmásolatot, kívül a borítékra ráírva címemet: Kiszombor, Zöldfa-utca 404-a. Torontál megye. De bizony három-négy hónap óta ez az első levél, amit most Te írtál. A címre vonatkozólag pedig egész bátran megírhatod Lucienak, hogyha akar, hát írjon nekem, én legkevésbé ti előletek bujok el. Apropos, te azt írod, hogy bár egész télen nem írtál, azért nem lett volna szabad rólad megfeledkezniem. mert Te csak szeretsz változatlanul. Hát ugyanezt mondom én is — én is gondoltam Rád annyit és nekem is rosszul esett, hogy nem írtál: íme mindketten egy hibába leledzünk — kölesönös bocsánat stb. stb. Ennél sokkal fontosabb az, hogy Ödön — látod, így írom — tavalyi lapja szerint „igazán elveszett hitem szellemi képességeidben. ha még azt sem tudod elérni, hogy az első eminens légy és tiszta egyes kalkulusod legyen“, mert az osztályunkban most én vagyok a legjobb diák, az első eminens, lévén tiszta egyes kalkulusom. Még tornából is jelesen van, életemben először.

Jaj kis baba! mekkora csacsi vagy! én egyáltalában nem vettem észre, hogy Lucie még csak kemény is lett volna hozzám! Tudom az ő keresztjét! Hogy miért nem írok? Hát Istenem, mert nem érek rá. Másodszor, mert nem tudtam a címeteket, mivel sejtettem, hogy ők valahova elutaztak — a címet bíz nem igen

siettek megírni — és azt is tudtam, hogy a lakásban nem fogsz egyedül maradni, hanem szélnek eresztenék. Hát most honnan az isten csodájából tudjam meg az adresseket, mikor Ti nem írtok? Mi? Aztán meg a levél-írás azt hiszem, jelen esetben nem üzlet, hogy annyit írok Neked, amennyit Te nekem, hanem, ha szükségét érzi és különösen, ha ráér, leül és ír: Kedves Öcsém etc. Ha ti nem tartotok érdemesnek rá, az nem baj, legföljebb egy kissé elkeseredek és egy szép verset írok. Neked is csak most jut eszedbe egy mama-levéllal megörvendeztetni. Ám én férfi vagyok és ilyen „csekélységem“ nem lehet fönnakadnom.

A testvéri kötelékre vonatkozólag azt mondom nagy hittel, hogy az bennem elszakíthatatlan úgy Te irántad, mint Lucie iránt, azzal a különbséggel, hogy Neked Isten, világ előtt öcséd maradok, míg Lucienek csak belül. Emberek előtt soha! Azért ne hidd, hogy őt nem szeretem. Őt talán még nálad is jobban szeretem! Azt is jól tudom, hogy minden hibám dacára Ő is éppen így szeret engem. De Lucienek az idegei talán jobban tönkrementek már, mint az én idegeim a mai napig. Sokat gondolkoztam az életünkön, rajtad is Lucien is. Arra jöttem rá, hogy ő ugyanezt teszi értünk, mint amit mama tett, csak máskép. A mamánál se láttuk, hogy dolgozik és nem eszi meg a vacsoráját, hogy nekünk legyen, Nála se látjuk, hogy az idegeit és lelkét adja értünk. Ha mi meg tudnánk állani a saját lábunkon, akkor ő se lenne Lucie.

Hogy bizonyóságot tegyek arról, hogy mégis szeretlek jobban, mint Te gondolod, megsúgom, hogy a vizsga felé haladó napokban, valami dekadens pillanat hatása alatt, „megettem“ hatvan darab aszpirint, este fél 9-kor, egy óra múlva végigvágódtam a folyosón. Tíz óra-kor gyomormosás, elég kellemetlen valami, istentudja

hány napi fekvés, aztán a színjeles bizonyítvány. Klasszikus, mi? Nem tudom. Nekik megírta-e az igazgató. Erről eszembe jut, hogy nem akarok még gondolni sem arra, hogy visszamenjek az internátusba. Ha kapok nevelői állást Makón, jó, ha nem, úgylis jó, mert akkor valami foglalkozás után nézek és magántanuló leszek.

Valami 1500 koronáért vettem könyveket. Ha parancsolod, küldök belőlük Neked is, legalább a prózákat, mert többnyire verses kötetek. A verselés és költészet terén igazán szép haladást tettem. Meglehet, hogy egy hónapon belül ott leszek a beérkezettek között. Lám, Ti nem írtatok és Magyarország most élő költőinek legnagyobbikától — olvasd csak el! — kaptam levelet. A másolatot mellékelem és hozzá egy-két újabb verset is.

A betegséggel hogy állunk? (Etusnak kiújult a tüdőcsúcshurutja.) Ahogy megkaptam leveledet, rögtön Makóra mentem, meg akartalak látogatni. De az út Galláig meg vissza 1300 koronába kerül és ezalatt — mert dolgozom itt is — elesnék 500 koronától. Így csak meleg szívvel jobbulást kívánok. Keresztmamát és Keresztpapát ölelem, csókolom. Nevemben, írdd meg kézsókom Lucienek és üdvözlétem gyámapámnak. Mihamarabbi választ esedez és sokszor és melegen csókol szerető kis költőöcséd

Attila.

U. i. A verseket másold le magadnak és az eredetit küldd el Lucienek!! A Juhász Gyula levelét is!

Ehhez a levélhez mellékelte Juhász Gyula sorait.

„Kedves Attila öcsém,

levele és új versei nagyon megkaptak és meghatottak. Sok gondom és bajom mellett nem feledem és

azon tünődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni. A Szegedben akartam először, de kilték alólam ezt a lovat azóta. Végre is arra az elhatározásra jutottam, hogy szép, meleg és hosszú fölfedező cikket írok Magáról és poéziséről, valószínűleg a Magyarországra, esetleg a Világba, talán más, olvasott, nagy pesti lapba, rövidesen. Hiszen igaz, maga még ráérne, de a maga sorsa miatt nem érhet rá, úgy-e? Higyje el, hogy ha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne lankadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad és, ha akarja, nem lehet elkallódnia! Durate et vosmet rebus servate secundis! Ez a horáci sor legyen jeliséje és győzni fog! Öleli öreg barátja

Juhász Gyula.“

A hatodikos diák, aki annyit lelkendezett Adyért, Juhász Gyula verseit szerette mégis mindenekfölött. Titokban — még nekünk se árulta el eddig — elküldözte hozzá verseit, végül ezen a nyáron azokat, amelyek pár hónappal később Szépség koldusa címen kötetben meg is jelentek. Erre a levelére és ezekre a versekre kapta Juhász Gyulától az első levelet. A boldog fiú nem bírt magával, szemtől szembe akarta látni a költőt, aki ezeket a sorokat intézte hozzá. Hajnalban útrakelt és pénze nem lévén, gyalog ment Kiszomborból Szegedre, hogy találkozhasson Juhász Gyulával. A drága ember meghatott szeretettel fogadta, egész napját vele töltötte. És máris megszületett a terv, hogy a verseket ki fogják adni. A lelkes, csupaszív, csupa gyöngédség ifjút Juhász Gyula első pillanatban barátjának fogadta. Attila örömeiben nem találta a helyét. Amikor elváltak, lement a Tisza partjára, ott virradt

meg. Hajnalban indult vissza újból gyalog. Cipője fel-törte a lábát, levetette és a vállára akasztotta. Útköz-ben meggondolta magát, elhagyta Kiszombort, tovább ment Makóra. Beszélnie kellett valakivel, el kellett mondania, mi történt. Makó körülbelül harminc kilo-méterre fekszik Szegedtől. A forró augusztusi nap heve is fárasztotta a hosszú úton, levette hát ingét is és azt is a botja végére akasztotta, a cipő mellé. A város szélén betért a villanytelepre egy korty vizet inni.

Itt lakott a makói villanytelep igazgatója, Kesz-ner Zoltán, akinek a fiai Attilával együtt jártak a gim-náziumba. A család a kertben hűsült, amikor Attila be-állított. Megállt előttük és ők csak nézték, nézték a félmeztelen embert akinek a bőre pecsenyevörös volt és hátán égési hólyagok duzadtak porlepetten. Egy-szers csak Kesznerné összecsapta a kezét: Jézusom, hi-szen ez a József Attila!

Attila boldogan nevetett, amint csodálkozva kö-rülállták. Szinte azt hitte, a belőle áradó öröm képesíti el őket és nem siralmas állapota. Beszért, beszért, amíg Kesznerné a háznál található vaj és tejfölféléket elő-hozta és bekente vele irtózatosan összeégett bőrét. Aztán az egyik fia fehér ingét ráadta és meghőmérőzte. Meglehetősen magas láza volt Attilának és fájt, égett a bőre, mintha csalánból feszült volna húsa, de észre sem vette. Indult volna tovább, de nem enged-ték. Elég hosszú ideig tartott, amíg kiheverte a bőre a hosszú kirándulást és ezalatt annyira megszerették Kesznerék, hogy alig akarták azután is elengedni kö-rükből.

Attila állta a szavát és nem ment vissza az inter-nátusba. Elhatározta, hogy többé nem fogad el semmi-féle anyagi segítséget. Nevelői állást kapott és ebből

a jövedelemből próbált megélni. Beiratkozott a hetedik gimnáziumba és készült a versei kiadására.

Amikor megírta terveit, férjem nagyon megharagudott rá. Újból közvetítettem közöttük, egyengettem a kibékülés útját, de mindkettő hajthatatlan maradt. M. nem hitte, hogy Attilát komoly és benső lelkiszükség készletti erőinek kipróbálására és nem értette, mit jelent a fiú önértetének elfogadni annak a segítségét, aki ezt szeretetlenül nyújtja. Bizonyos volt abban, hogy a fiú nem akar tanulni és nincs benne kitartás a komoly munkára. A verseit, amíg nem látta nyomtatásban, nem tartotta többre, mint egy önképzőköri diák verselgetését. Azt, hogy Attila költő, távolról sem hitte még és különben sem tartotta mentségnek, csak kibúvónak a felelősség és köteleességteljesítés alól, Attila másirányú igyekezetét. Az volt az elve, hogy egy diáknak, amíg le nem teszi az érettségit, a tanuláson kívül semmivel sem szabad foglalkoznia és törődnie.

Mi egészen más véleményen voltunk. És nem Juhász Gyula levele kápráztatott el bennünket. És nem apánk álma motoszkált a fejünkben, az ősz öreg ember jóslata, hogy Attilából nagy ember lesz. Ahogy mi rá néztünk, amit tőle reméltünk, az nem külső jelből, vagy belső megérzésből fakadó meggyőződés volt, hanem állapot. És mióta az eszemet tudom, ebben az állapotban éltünk mindig. Az, hogy verset ír, az olyan természetes volt a szemünkben, mint a mozdulatai, a barna, hullámos haja, csillogó, értelmes, lelkes szeme. Ezt akartam elérni mindenáron, hogy M. is így lássa őt és a dolgait.

Attilának már mentegtettem és magyaráztam M. felháborodását. Hívtam haza. Szerettem volna, ha békét kötnek. Attila nyomban válaszolt.

Makó, 1922 okt. 10.

Kedves Lucie

köszönöm, hogy megemlékeztél rólam. Köszönöm, hogy Ödön üzenetét is küldöd, ám én ugyan nem tudok fölmenni Pestre, azon egyszerű oknál fogva, hogy nincsen pénzem. De meg el sem tudom képzelni, hogyan állítanék be hozzá, mert őszintén szólván, nincs bátorságom néki levelet írni. Miért nem írt ő, ha nem haragszik rám? És mit szólna, tudván, hogy éppen csak a ruha miatt megyek? És én hogy néznék a szeme közé? — Te okosabb, higgadtabb vagy nálam, mondd, mit tegyek?

Küldök itt néhány verset is. Már vagy 150 előjegyzőm van. Kérlek, ha akad ott még egy-kettő, a címét is jegyezd föl. Ha lesz időd, úgy írd egy pár sort újra, hidd el, hogy jólesik olvasnom.

Bármily különös, de férjemet nagyon lehangolta Attila visszautasítása. Néha úgy tett, mintha csak véletlenül jutna eszébe és elkérte Attila verseit. A papírlapokkal leült a fotelbe. Odaleselkedtem rá. Érezte, hogy figyelem és tüntetőleg a szája elé emelte tenyerét, nagyot, hangosan ásított. Azután észrevettem, hogy este az ágya mellé készíti a verseket, az újságja alá. Kiteregette az újságot és annak leple alatt olvasta a papírlapokat, mint aki restelli, hogy erőt vesz rajta a gyöngeség. Aztán, anélkül, hogy tudtam volna, életében először levelet írt Attilának. Hogy mit írt neki, nem tudom, nem olvastam, csak Attila válaszát ismerem:

Makó, 1922 nov. 4.

Kedves Gyámom,

bocsánatot kell kérnem, akkor is, ha nem kapnám meg, amiért én olyan rossz, hálátlan vagyok és voltam

és amit talán kevéssé enyhít csak a fiatalos nekifeszülés meg a nembánomság keserősége.

Kedves Gyámom, most már nem kérek semmit, csak ne nagyon haragudjon rám. Ezt a szomorú ridegséget jóvá tenni úgyse tudnám, megpróbálom, ha megengedné, legalább lasankint elfeledtetni. Még nem tudom, hogyan, megpróbálom.

Most már nyakig vagyok az életben és csak úgy fuldoklom a gyönyörűségtől.

Iritz Miksa borkereskedőnél vagyok nevelő. Havonta 5000 és egynéhány korona fizetést kapok. Ebből 5000 koronát fizetek lakásért és ellátásért.

A Parnasszusra is elindultam(!). A Szegedi Színház és Társaság közölte két versem és olyan dícsériádát zengett rólam, hogy szinte belekábultam. Versekért eddig vagy 500 koronát kaptam. Decemberben jelenik meg első verseskönyvem: Szépség koldusa. Juhász Gyula előszavával, Szegeden. A kiadó a tiszta bevétel 50%-át adja nekem, 300 példány. nem sok nyereség lesz a 150 korona. Esetleg el se fogy mind. 5-én meg jelenik öt versem egy antológiában. A szegedi lapok közül vagy négy, a Szeged, a Szegedi Híradó, a Színház és Társaság és a Színházi Ujság kér verseket. Nagyon keveset fizetnek. Még a Színház és Társaság fizet legjobban, szeptemberben adott két versért 200 koronát.

A Segítő Egyesület ad párezer korona ruhasegélyt. Júniusban a tanári kar vett egy vászon nyári ruhát. Még fölöslegem is van, amit nem viselek, igaz, hogy nem is lehet.

Így megvagyok, Kedves Gyámom, tudom, hogy nem ezt érdemelte tőlem, de én se érdemeltem az Élet

től ilyen nagy szomorúságot. Bocsásson meg, én az Életnek megbocsátok. Mást úgyse tehetek.

Szomorú szeretettel köszöntöm

Attila.

E levélváltás után érthetetlen változásokat tapasztaltam mindkettőjük részéről. Attila sokkal kevesebbet, sokkal szűkszavúbban írt. M. pedig majd mindennap megkérdezte, jött-e posta Attilától. Mindennap elolvasta Attila verseit. Azután lelkemre kötötte, hogy Attilát karácsonyra hívjam haza. Ne töltse az ünnepet, idegenek között.

Amikor Attila hazajött, sokat beszélgettek egymással. Hogy mit, nem tudom. De a két ember elgondolkozva és majdnem szomorúan járt-kelt a szobákban. Ha közelebb jutottak is egymáshoz, ha megértették is egymást, ez mintha lehagolóbb lett volna tudatukban és nemcsak bensőséges megbecsülésre, de szomorúságra is okot adott volna. Ezekben a napokban Attila sokszor mesélt két tanárjáról, Tettamanti és Galamb Ödön tanárokról, akikhez gyakran járt. már az internátusból is. Különösen Galamb tanár urat szerette, aki úgy bánt vele és úgy fogadta, mint az édes gyereket. Galamb tanár úréknál látott először bensőséges, szép családi életet, ahol a gyerekek körülülnek az asztalt, a mama megkeni a vajaskenyereket és a papa elbeszélget és eljátszik fiaival. Ez volt az, ami legmélyebben markolt a kamasz szívébe. A derűs, játékosan oktató, melegszívű apa. Galamb tanár úrék családi fényképét éveken keresztül a zsebében hordta, mintha életének, lelkének nagy hiányát, az apa hiányát, ezzel a képpel akarta volna takargatni. A mi asztalunknál is ült egy komoly, felnőtt férfi, aki törődött vele, gondoskodott róla, de ahogyan ezt tette, az ezt a hiányérzetet

még jobban kiszélesítette. Most kerülgették egymást és mégis csak évek múlva jutottak egymás közelébe.

Egyszer, ültek a sötét szobában és férjem hangját hallom:

— Látod, Attila, néha elgondolkozom magamról. Dolgozom és nem érdekel a munkám. Olyasmik jutnak eszembe, mennyivel jobban érezném magam, ha néptanító volnék valahol, egy kis faluban. Nagyon szeretem a gyerekeket és a kutyákat. Volna hat-nyolc gyerekem és egy csomó kutyám. Horáciust olvasnám este és nyesegetném a körtefát a házam előtt. És mégis lelkiismeretesen végzem a feladatomat, bármily nehezemre esik. Ezért nem fogok én soha boldogulni, a gondjaim hozzám ragadnak, mert nem érdekel, amit csinálok. Ha egyedül vagyok, rajzolgatok. Van egy vázlatkönyvem és egy csomó színes ceruzám. De ezt magam előtt is röstellem. Sokszor azt hiszem, te is így vagy a versírással. És ha veled nem is így van ez, mondd, mi rosszabb, a vers és a nyomor, vagy valami úgynevezett polgári pálya, ahol pénzt is lehet keresni. Esetleg stabil gondokkal, de négyszobás lakásban.

Ez a titokban sokszor megújult közlékenység nagy hatással volt Attilára. Ugyanakkor az is, hogy az asztalnál, mindnyájunk jelenlétében, M. soha nem vetette le a magára erőszakolt modort.

Karácsony előtt pár nappal jelent meg az első verseskötet, amiből Attila egy csomó példányt Pestre is hozott magával. Komoly büszkeség töltötte el, amikor áhítattal forgattuk a vékony, zöldtáblás füzetet. M. minden este ezt a könyvet bujta. Amikor Attila visszautazott Makóra, melegen rázogatták egymás kezét. Úgy néztek egymás szemébe, mint akik most már megértik egymást, de amiről soha senki nem fog tudni.

Tizenhét éves volt Attila, amikor megjelent a Szépség koldusa, 1922-ben. Ez a könyv komoly, szép sikert jelentett a fiatal kamasznak. Mert hiszen Attila kamasz volt még most is. Mégis most érte el az első meghasonlás. Mindenki szerette, dédelgette ott Makón is, hiszen senki nem tudott ellenállni kedves, szertetreméltó, szeretetre vágyó egyéniségének. Németh Andor, egyetemi évei alatt legjobb barátja, így ismerte: „Életemek legborzasztóbb szakában ismerkedtem meg vele és sohasem láttam nála tündéribb szegényt. Látni, érzékelni semmiesetre sem lehetett rajta a tüneményes nyomort, melyet költészetével tündérvilággá alakított át. Tizennyolc-húszéves kamasz volt, amikor összeakadtunk és olyan friss szerelemmel beszélt szegénységről, mintha a népmesék kisebbik fiának tartaná magát, akinek csak a varázsigét kell kimondani, hogy megpróbáltatásai véget érjenek. „Szerettem Lucámat, de Lucám nem szeretett, bútoraim árnyak, barátaim nincsenek. Bajom sem lesz többé, lelkemmé lett mindahány, élek mindörökké, gazdátlan és ostobán.“ Hadd bántsam ki az önmaga ellen acsarkodó későbbi tragikus költő mögül a fiatal József Attilát, a keserűségeivel évdőt, a sose szomorút, aki mint a középkori szent, testvérének vállalta a fecskét, a cincért, az elefántot, az ordast, de a kígyót és a gazdagot is. Csodálatos tünemény volt. Sovány, hízelkedő és játékos, mint egy négyhónapos kölyökkutya, bölcs és igénytelen.“

Igen. Csodálatos tünemény volt Attila. Sovány, hízelkedő és játékos. Bölcs és igénytelen. És semmire se vágyott úgy, mint a szeretetre. Amióta anyánk meghalt, szíve minden gyöngédségével, túláradó érzésével felénk fordult. Különösen felém, aki most már a mama gondoskodó, törődő szerepét kellett vállaljam. És M.

felé, akitől makaesul és hiábavalóan várta, hogy törődése és gondoskodása az apa szeretetével árassza el. Szerették a tanárai, pajtásai és barátai, a makói kis lányok boldog pirulással kérték, hogy írjon az emlékönyvükbe. Makó minden házában barátsággal és szeretettel várták, minden ajtó és szív tárva-nyitva állt előtte, csak itt, a Lovag-utcában nem volt otthona. És Attila, akiben mélyen élt az, akit szeretett, keservesen szenvedett attól, hogy aki én hozzám tartozik, mégsem fogadja őt szívébe. Az, hogy M. egyszer-kétszer közel engedte magához, de azután még erőteljesebben távortartotta, fenekestől felforgatta lelkét. Talán, ha apánk köztünk élt volna ezideig és most hagyta volna magára szó és búcsú nélkül, az sem rázkódtatta volna meg ennyire.

A fiú mellett ebben a válságos időszakban nem állott senki sem. Távol volt tőlünk, meg aztán könnyen képzelhette, hogy mi, akik M. mellett élünk, mi sem értjük meg őt. És bizonyosan maga sem tudta volna megmagyarázni, talán magának sem, mi fáj neki. Később, hosszú évek múltán, csak ennyit ír erről az időszakról és magáról: „Nyáron lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen. A gimnázium VI. osztályát színjelesen végeztem, jóllehet, pubertáskori zavarok miatt több ízben öngyilkosságot kíséreltem meg, hiszen valójában sem akkor, sem előzőleg nem állott felvilágosító barátként mellettem senki sem. Már megjelentek első verseim is. Csodagyereknek tartottak, pedig csak árva voltam.“

Nem tudom, meddig nevelősködött Attila Iritzéknél. Hallgatott és ritkán írt levelet. Azt sem tudtuk, hogy otthagya a gimnáziumot s abbahagyta a tanulást. És nem tudtuk azt sem, mi késztette erre.

Ebben az időben már küldözgetett verseket la-

pokhoz, néha beszámolt arról, hogy a „Nyugat“ és a „Világ“ milyen keveset fizet a leközlött versekért. Amikor férjem megtudta, hogy hátat fordított az iskolának, minden anyagi támogatást beszüntetett. Nem tiltotta meg, hogy segítségére legyek Attilának, azonban olyan számontartóan adta a háztartásra a pénzt, hogy abból úgyszólván semmit nem juttathattam az írséget szennvendő fiúnak. Meg volt győződve arról, hogy Attilát a gondok és a nélkülözés „jó útra téríti“. Sorba irogattam a könyörgő és korholó leveleket Makóra, azonban Attila makacs volt. Ha írt is, csak verseiről számolt be. Néha bevetődött Szegedre, ott próbált valami munkát találni, a szegedi lapoknál verseit elhelyezni. Így kalóldott nyomorúságosan és elkeseredetten, amikor dr. Espersit János, makói ügyvéd megismerkedett vele. A magányosan élő Espersit gondjaiba fogadta, magához vette. Ő birta rá Attilát, hogy tovább tanuljon, legalább is addig, amíg leteszi az érettségét. Attila restelt visszamenni az iskolába, úgy döntött, hogy magánúton folytatja a tanulást. És most már arra is eltökélte magát, hogy egyszerre teszi le a vizsgát a hetedik és nyolcadik osztályból. Sietett, hogy minél előbb túl legyen a diákéveken.

Keserű hangulata árad leveléből, melyben bejelenti, hogy tovább tanul, „de csak a mi kedvünkért“.

Makó, 1923 máj. 14.

Kedves Lucie

megbocsáss, hogy csak most válaszolok sok leveledre. Beteg is voltam, pénzem se volt. Különbön vonat alatt is feküdtem azóta, de engem fölszedtek, mert előtem valakit elgázolt. Így megvagyok és most félig-meddig búcsúzom is, mert az élet unott, az emberek

meg gonoszak, buták és rosszakaratúak, minden szép és jószándék hullá lesz az ostobaságuk temetőjében.

A „Világ“ nem küldött sem pénzt, sem verset nem hozott még. Fölmehetnél fél 6 órakor a szerkesztőségbe, hogy Zsolt Bélánál a dolgot megsürgessed, mert egy krajcárom sincs.

Holnap kocsi jön értem Mezőhegyesről, ott leszek szombatig, onnan Szegedre megyek a Juhász-jubi-leumra.

Azt hiszem, 27-én, vagy június 5-én fölolvasást tart rólam Móra Ferenc, a szegedi Dugonics Társaságban.

Ha megleszek, nyáron Szegeden leszek Kormányos Benő ügyvédnél, Takaréktár-u. 6. Kapok egy szobát a fia révén, aki jó barátom. Már meg is beszéltük a dolgot. — Nekem azonban semmi kedvem sincs a tanuláshoz, fásult vagyok már, nem törődöm semmivel. A ti kedvetekért mégis nekimegyek az érettséginek, ami azt hiszem, fog is sikerülni.

Mégegyszer, legalább te ne bánts meg még jobban azzal, hogy haragudnál. Küldök itt két verset is.

Öllelek forrón és csókollak keserűen mindnyájaitokat.
Attila.

U. i. A betegség csak valami búskomor fejfájás volt.

Amikor ezt a levelet megkaptam, azonnyomban utazni akartam Makóra, hogy hazahozzam Attilát. Rettenetes aggodalommal töltött el Attila öngyilkossági kísérlete és a mélabús búcsúzkodás. Férjem nem engedett elmenni. Azt mondta meg kell törni a fiú makacosságát. Majd egyszer meggondolja a dolgot és ő fog visszajönni. Akkor majd kellő szeretettel fogadhatjuk a megtért gyermeket.

Most már nem Attilának, hanem Espersit doktor-nak írtam, kérve, mondja el, írja meg, mi van Attilával? Hetek multával válaszolt Espersit.

Levele megnyugtató volt, tele bátorító szeretettel. „Attilának szeretetre van szüksége — írta. — Attila megéri minnyájunk törődését.“

Leutaztam Makóra. Attila tündéri derűvel fogadott, táncos életöröm sugárzott belőle. Képtelen volt a gondolat is, hogy ő heverészett összeráncolt homlokkal a sínek között, amíg fölengedett mellében a dac és a keserűség és akkor csendesen elsírta magát és kímászott a sínek közül. Éppen akkor tűnt fel a kanyarulatban a tehervonat.

A derék és páratlan ember valóban megható szeretettel vette körül Attilát. Nem tudom, mi fogta meg először a szívét, a fiú vonzó lénye, ami mindenkire hatással volt, vagy a korához képest csodálatraméltó okossága, sugárzó intelligenciája, vagy csak a „költő“. Mert még nem találkoztam emberrel, aki annyira szeretne volna a verseket, mint ez a szorgalmas, szürke makói ügyvéd. Ám Espersit doktor csak kívül volt szürke. Olyan volt az egész ember, mint a háza. Ez a ház Makó egyik sáros kis utcája szegletén állott. A zsupfödél széles eresze alatt apró ablakok sorakoztak a fehérre meszelt vastag falban. Olyan volt, mint a többi kis parasztház: látatlanba el lehetett képzelni, hogy az udvar felől, a tornácról, döngölt földű kis konyhába jut az ember, amelyből jobbra-balra két kis szoba nyílik. Ám amikor az ember belépett a csukott tornácre, csodálkozva nézett körül. A kerekíves ablakok alatt roskadozó könyvespolc húzódott végig. Ami konyha volt valaha, ott is könyv meg könyv sorakozott a falhoz tapadó állványokon. Két kicsi szoba nyílt kétoldalt, az egyik padlótól mennyezetig csupa könyv, a másik

padlótól mennyezetig csupa kép. Alig villant ki egy-egy kis fehér folt a keretek között a falból. Itt egy nagy divány állott a szoba közepén, mellette könyvekkel telerakott alacsony asztalka. Más butor nem is fért volna a csepp szobába. A másik szobában a rengeteg könyv közepette hatalmas íróasztal terpeszkedett, körülrakva szobrokkal. Az íróasztalhoz támasztva nagy fóliánsok álltak, albumok tömve rézkarcokkal, fametszetekkel. A nagy diványon aludt Attila. Espersit hálószobája volt a harmadik szoba. Ezt ő építette a ház egyik oldala mellé és ez a szobácska úgy hatott, mint a ház falához támasztott fecskefészek. Itt állott egy katonás vaságy, egy mosdó és egy szekrény.

Csudálatos volt ez a kis ház belül. És ebben a kis házban, a csodálatos ember meghitt közelségében élt hat hónapig Attila. És itt tűnt ki, hogy a szeretetteljes bánásmód milyen erőket tud kifejteni ebből a remek emberanyagból, ami Attila volt. Három hónap alatt készült el a VII. és VIII. osztály tananyagával és júliusban letette az összevont vizsgát. Az igaz, hogy a hetedikből tiszta jó és a nyolcadikból tiszta elégséges osztályzatot kapott, de ez a teljesítmény mégis páratlan cselekedet volt. Így egy évvel előbb végzett, mint osztálytársai.

Vizsgálata után Attila Makón maradt, most már egy kis nyaralásra. Etust is ott helyeztük el egy családnál a nyári hónapokra, hogy együtt lehessen a két gyerek. „Attila itt a közelemben lakik a Rozi néninél, egy kofánál — írta Etus egyik levelében, — ami azért is a legjobb, mert ennivalóban igazán nem szűkölködik. Ehet gyümölcsöt is. Ne aggódj az Attila miatt, él mintha a vízben, hál Istennek, elég jókedvű. Minden délután lemegyünk a strandra...” Attila is hozzáfűzi a maga mondanivalóit: „Mégvagyonok, jól vagyonok, hanem

villany hiányában dolgozni nem bírok s ez a hiány szomorodik bennem. Már megest szorgalmasan tanulok, de azt hiszem, lekéstem az érettségiről. Ha így van a dolog, akkor beiratkozom rendkívüli hallgatónak és karácsonykor érettségizem. Mászt nem tehetek.“

Szeptemberben Attila és Etus visszajöttek Pestre. Espersit nádfödeles könyvtárából és Rozi néni kunyhójából belecsöppentek a Terézvárosba.

Bridgepartira gyűltek esténként az emberek nálunk. Ezek a bridgepartik sokszor elhúzódtak a hajnali órákig. Etus már régen aludt, míg Attila csak leste-várta, mikor mennek el a vendégek, hogy lefekhessen. A kis kanapét kinőtte, bent aludt az úriszoba diványán.

Leült valamelyik sarokba és tanulni próbált. M. néha odaszólt neki:

— Attila, öntsd ki a hamutartókat. Vagy pedig: Nyisd ki az ablakot, nagyon nagy a füst.

Nem hallott egyebet maga körül, mint ilyesmit: Két káró. Négy pikk. Robber, szlemm.

Amikor elmentek a vendégek, bevitettem az ágy-neműt. Fáradtan, pislogó szemmel nézte, amint megágyaztam neki.

— Szerbusz. Aludj jól! — köszöntem el tőle.

— Szerbusz! — felelte és már aludt is.

M. csodálatosan bírta az éjszakázást. Korán kelt, loholt a dolga után. Attilát azonban reggel nem lehetett felkelteni. Odavittük a reggelijét, megköszönte és aludt tovább. Kitártuk az ablakokat, takarítottunk, meg se moccant. Hangosan vertük a zongorát, meg se hallotta. Süket, mély álomba merült. Sokszor M. már ebédidőre beállított és még mindig aludt. Férjem zsörtölődött és méltatlankodott:

— Mi dolog ez, Attila. Nem szégyelled magad? Mért nem tanulsz? Meg fogsz bukni az érettségin. Naplopó lesz belőled!

Amikor magunkra maradtunk, M. szemrehányásait most már hozzám intézte. Az volt a meggyőződése, elkapatom az öcsémet, gyenge vagyok vele szemben. A fiú lusta, nem lesz belőle semmi.

— Ilyet még életemben nem láttam — hajtogatta — hogy egy erős, egészséges ember délig heverjen az ágyában.

Kárbaveszettnek tekintett minden fáradságot, amit Attila eddig kifejtett és minden pénzt, amit ő a tanulás elősegítésére fordított.

Magam sem értettem Attilát. Tudtam, Makón korán kelt. Espersit már hajnalban talpon volt és Attila első keltegetésére frissen ugrott ki a meleg ágyból. Én is zsörtölődtem, veszekedtem vele, de hasztalan. Attila mélyen és rendíthetetlenül aludt, mintha soha nem kívánná felébredni és tudomásul venni az őt környező világot a Lovag-utcában.

Aztán hagytuk aludni nyugodtan. Ebédidőben kiálltam az erkélyre és amikor M.-et láttam befordulni a sarkon, odasúgtam Attilának: Itt van Ödön! Attila erre kipattant ágyából, rohant a fürdőszobába, mi pedig Etussal összekapkodtuk az ágyneműt és gyorsan bedobáltuk a kis szobába. Ide M. soha nem nyitott be. Mire a leves az asztalra került, Attila már fel is öltözött.

Ezt a cinkosságot csak a béke kedvéért vállaltuk és ezt tudtára is adtuk Attilának. Ő, mint aki nem tehet másként, búsan hallgatta a szemrehányásokat és esdekléseket. Azzal a gondolattal foglalkozott, hogy elköltözik tőlünk. Abbahagyta a tanulást és kereset után nézett.

Könyvügynök lett. A Fővárosi Könyvkiadó Vá-

lalat megbízásából feleket látogatott. Egészen rövid ideig, mert elbocsátották: csak Tolsztojt és Dosztojevszkijt volt hajlandó eladni, minden más könyvről lebeszélte vásárlóit.

Novemberben M. pár hétre elutazott, magunkra maradtunk. Ezalatt a pár hét alatt olyan vidáman és felszabadultan éltünk, mint valaha a Ferencvárosban. Bablevest főztünk, meg paprikáskrumplit, korán kelünk és korán lefeküdtünk. Feneketlen jókedvünkben és szabadságunkban azt sem tudtuk, hogyan örüljünk egymásnak, milyen mókákat eszeljünk ki egymás mulattatására. A ruháskefét este Attila lepedője alá dugtuk. A cipőjét teleraktuk krumplival és összevarrtuk a nadrágja szárát. Viháncoltunk és röhögtünk, mint a kiszabadult csikók. Attila boldog nevetéssel viselte és űzte maga is a gyerekes tréfákat, aztán előszedte könyveit és nekifogott a tanulásnak.

1923 decemberében tette le az érettségit, mint magántanuló, a Werbőczy István főgimnáziumban. Két vagy három hét ideje volt tanulásra a kitűzött vizsganapig, nagyon drukolt, hogy elbukik. Verseskötetét vizsga előtt elküldte a főigazgatónak. Abban reménykedett, hogy a „költőnek“ elnézik a diák készületlenségét. Éppen az ellenkező hatást érte el vele. Maga a főigazgató vizsgáztatta magyar irodalomból és ízekre szedte a fiú tudását és alaposságát. De Attila állta a sarat. Bámulatos emlékezőtehetsége mindent magába ölelt, ami vers, költészet, irodalom. De a főigazgató mégis megfogta „kaján örvendezéssel“. A holt fáradt fiú a vizsga előtti napokban éjjel-nappal tanult. Szinte csak félórákat aludt... Amikor már azt hitte, szerencsésen túl van mindenben, egy kérdésnél megakadt. Sehogysem jutott eszébe Arany János egyik versének a címe.

— Nos, hogyan is állunk ezzel a verssel? — kérdezte a főigazgató és kárörömmel nézett a vergődő diákra. Legalább is Attila így emlékezett rá vissza. Végre diadalmasan kivágta: **Kukoricafosztás.**

— Ügy! — mondta a főigazgató. — Hát nem! Ten-ge-ri-hán-tás! — tagolta hangosan fülébe a vers címét. — Fiatal barátom, addig ne írjon verset, amíg Arany János verseinek még a címét se tudja!

Attila fülig vörösödött. A főigazgató így adta tudtára, hogy megkapta a Szépség koldusát és — nem sokra becsüli. És így kapott Attila, aki a kisujjában hordta a magyar irodalom minden gyöngyszemét, verset, prózát — magyarból elégségest az érettségi bizonyítványába.

Szegényke kimerült volt és elkeseredett. Alig várta, hogy elmúljon karácsony ünnepe, sietett vissza János bátyához. Pedig még M. is őszinte elismeréssel adózott neki azért, amit alig tíz hónap alatt véghezvitt: a két osztály vizsgája és az érettségi. Ezüst cigarettatárcával lepte meg, amibe belevésettük: József Attila.

Makó, 1924. január 29.

Kedves Lucie,

azért nem írtam eddig, mert legelsősorban néked van jogod tőlem levelet várni és kapni, de nem adódott soha olyan alkalom, hogy valamivel kiengeszteljem okolt haragvásodat. Küldök néked egy verset és egy fényképet: sót és kenyeret. Nagy idő volt az a hónap, amióta elváltunk, de nagy idő kell ahhoz is, hogy a vizek „felszálladjanak“, hogy azután bő, meleg csöpekben hulljanak az őket váró földekre. Így találkozunk megint most mi is, akármit mondtál, akármit mondsz és akármit fogsz mondani, mert az eső akkor is lehull, ha a föld nem veszi magába. Nem tudok elég

meleg szavakat találni, nem bírom önmagamot megvetni vagy csak össze is szídni, mert azóta férfibb férfi vagyok és a férfibb férfiaknak az a tulajdonságuk, hogy hallgatnak és tűrnek, akkor is, ha nincs igazuk, mert van erejük és akaratuk elviselni a nem-igazság rongy-ruháját, ha már felvették magukra. Bocsánatot sem kérek, mert a bocsánat vagy adódik, vagy nem adódik és a legyőzöttek különben sem szoktak bocsánatot kérni legyőzőiktől.

Szilveszter éjszaka fölléptem, kerestem 175.000 koronát, ebben ugyan benne van két ott rögtönzött vers árverési díja is. Nyugodtan, szépen elmultak a napok az én szerető János Bácsim mellett. Dolgoztam sokat, tíz egynéhány jó verset és egy egyfelvonásos drámát írtam. Többek között félig már elolvastam Nietzsche Zaratusztráját és mondom, mindenben ellentmondok neki, csak a felsőbbrendű ember jövetelében értek vele egyet. Juhász Gyulát János bácsival meglátogattuk és ő nagyon örült új verseimnek. Kritikát is írtam. A lányok kézzől-kézre adogattak, hogy írjak az emlékkönyvükbe. És még több ilyesféle história történt velem.

Éppen ma beidézték a rendőrségre, ahol megtudtam, hogy az ügyészség Istengyalázásért pörbe fogott a Lázadó Krisztus nyomán. Itt, Makón, viszontláttam azt a kéziratot, amelyet még szeptemberben adtam oda Hajdu Henriknek. Legföljebb egyévi fogház, ami alatt szépen megtanulhatok németül. János bácsi ugyan azt mondja, hogy az ügyész, ha megtudja, mennyi idős vagyok, a vádat elejti, mert dorgálást kaphatok csak. De ő nagyon optimista. Mindenesetre Makón fogom leülni, mert akkor itt az egész városból hoznak be enni-valót és jó dolgom lesz: ismerem az egész kapitányságot, János bácsi is azt mondta, hogy ez nem baj, ő is ült fogházban, államfogházban: az a fontos, hogy ne

lopásért vagy csalásért üljön az ember. És ebben igaza van.

Úgy körülbelül hétfőn, vagy kedden megyek haza.

Kedves Gyámomat üdvözlöm, Etust és téged forrón ölel

Attila.

Rettenetesen megijesztett a hír. Attilát bíróság elé állítják, elítélik! M. elolvasta az inkriminált verset, azután nyugtatgatott. Lehetetlenség, hogy ebből a versből bárki istengyalázást olvashasson, érezhessen ki. Amikor látta, hogy nem lelem nyugalمامat, ellátott útiköltséggel, utazzam Makóra, hozzam magammal Attilát.

Váratlanul érkeztem Espersit doktor lakására. Attila az első percben, amikor meglátott, megijedt. Talán valami nagy baj történt otthon, gondolhatta, ilyen feldultnak még nem látott. Mindketten jót mulattak, amikor megtudták kétségbeesésem okát. Nincs semmi baj, mondotta Espersit, nagyon szép és áhítatos az a vers. Majd meglátjuk, mi lesz. Az sem olyan nagy tragédia, ha lecsukják a fiút. „Teher alatt nő a pálma.“ Attilát mgammal hoztam, mintha csak az nyugtatna meg, addig nem történik semmi baj vele, amíg melettem van.

Pár hét múlva férjem állást szerzett neki a Mauthner-féle bankházban. Itt tisztviselősködött Attila szeptemberig, amikor beiratkozott az egyetemre. Közben, július 10-én a büntető törvényszéken Schadl Ernő dr. tanácsa tárgyalta pörét.

— Nem érzem magam bűnösnek — mondta Attila a bíróság előtt — és az inkriminált verset is ártalmatlannak tartom. A költeménynek a tendenciája az, hogy

a világháború után az emberek elvesztették az önbizalmukat és azt akarta visszaadni az emberiségnek. A Lázadó Krisztus tulajdonképpen felismerhetően metafora, az örök embert jelenti, aki mindig előretör. Nem akartam Istent gyalázni és felfogásom szerint nincs is a versben erre alkalmas gondolat és kifejezés.

Makkay Jenő dr. ügyészégi alelnök tartotta meg ezután a vádbeszédet, majd Vámbéry Rusztem mondott hosszabb védőbeszédet.

— Annyi bizonyos — mondta —, hogy úgy a bíróság, mint a vád és a védelem képviselője igen távol áll attól a gondolattól, mint amiben a fiatal, tizenkilencéves költő él. Ezek a fiatal költők egész más metaforákat használnak és a tizenkilenc esztendőes versíróknak költeményeit rendszerint érthetetlennek találják az öregek. De ez még nem lehet bűne a fiatal íróknak.

A királyi törvényszék hosszas tanácskozás után hozta meg az ítéletet. Bűnösnek mondták ki Attilát az istenkáromlás sajtóvétségében és nyolchónapi fegházra és 200.000 korona pénzbüntetésre ítélték. Az ítélet ellen a vádlott és a védő fellebbezést jelentettek be.

Az ítélet másnap minden újságban olvasható volt. És a hír mellett glosszák jelentek meg a napilapok hasábjain, arról, hogy ebben a kis szerencsétlen országban sohasem volt túlságosan jó dolguk az íróknak. Ez a sorsverte faj legjobb fiainak sem engedte meg azt a fényűzést, hogy egyedül művészetüknek szenteljék életüket és elvonatkozzanak az örökös pártküzdelmek elfajult harcaitól. Talán volt is ennek valami értelme: a magyar irodalom egészségesebb volt a legtöbb európai irodalomnál, nem vonatkozott el az élettől, nem elefántesonttornyok lakóinak magányában kelet-

kezett gondolatait szólaltatta meg, hanem a közösség egészséges, friss, üde kifejezője volt... Már Balassa Bálint, már Zrinyi, már Csokonai és Petőfi... állították, sorakoztatták a tizenkilencéves Attila mellé a legnagyobbakat. A sorokban és a sorok között Attila mellé állt minden tollal élő ember. Addig, amíg dr. Kosutány Ignác egyetemi tanár megsokallotta és már már büntett feldicsérésének érezte a sok kis cikket és vezércikket írt a szegedi **Friss Hírekben** Attila ellen:

Elítéltek

egy tizenkilencéves fiút sajtó útján Isten ellen intézett gyalázó kifejezések miatt. A mindennap történetének olyan eseménye ez, mely mellett egyszerűen szó nélkül el nem mehetünk. Még le sem csilapodott a fülsiketítő láрма, amit a sajtó abból az alkalomból ütött, mert a kormány a sajtóval való visszaélések miatt elérkezettnek látta az időt arra, hogy a visszaélőket egy kis óvatosságra intse.

Az a törvényjavaslat semmit sem tartalmazott, ami az igazi sajtót gátolta volna abban a feladatában, hogy a mindennapi életben felmerülő eseményekről számot adva bíráljon, oktasson, eszméket terjesszen. A mi sajtónk egy része nem így tesz, mert a mai sajtó nem az többé, ami volt. Ma a sajtó üzlet, mely jövedelmet akkor hajt, ha az olvasóközönség idegeit minél több szenzációval izgatja. Nem is valami nehéz munka ez, nem kell hozzá sok munka, tanulás, hozzáértés, csak vakmerő fellépés. Támadni kell mindent, becsmérelni a közéletnek minden kimagaslóbb munkását, le kell járítani mindazt, ami eddig érték és tekintély volt. Ez a munkakör hogyan hozná tűzbe azokat a törtető fiatal óriásokat, kik olykor nem közönséges szellemi te-

hetségeiket párosítva túlzásba vitt életigényekkel mohó élnivágyással és beteges hiúsággal egyszerűen túlteszik magukat azon a hosszadalmas és verejtékes munkán, mely nélkül tehetség ki nem képződik. A 19 éves suhancnak pajkosságával abban látják a költői lélek szabadságát, hogy gyalázó kifejezésekkel illetik azt, kire a siralom völgyében küzdő emberiség az életnek súlya alatt görnyedve, sóhajtvá tekint.

A sajtó pedig ahelyett, hogy a vadul hadonázót lehűtné, azoknak teret enged, sőt ünnepli „a közismert, jeles, fiatal költőt”.

Miután pedig az efféle sajtóközleményeknek a tömeg gondolkozására megvan a maguk hatása, ami az önmaga életét védelmező állam előtt nem közömbös, kérdjük a sajtónak minden munkását, ki saját jövedelmén túl még más iránt is érdeklődik, hogy az ilyen sajtótermékek által okozott erkölcsi kár mi módon eliminálható helyesebben, ha az ilyen írókat a bíróság megbünteteti, vagy ha törvény az ilyen sajtótermékeket **eleve** megakadályozza?

Ha az 1924. évi 15. törvénycikk a robbanószer és robbanóanyag előállításával, tartásával és használatával elkövetett büntett ellen szól, vajjon fölösleges, sőt káros volna a sajtónak megrendszabályozása?

Valóban itt az ideje, hogy gondolkodóba essünk a ma uralkodó társadalom állapota fölött, mely a túlnagy sietség, lázas versengés és pénzhajhászás közben csak idegbetegségekre, féltelenségekre és kriminalitásokra vezet.

Kosutány Ignác dr.,
egyetemi tanár.

Ime az első ember, aki kiállt a porondra „s a hont kivont szablyával óvta ellene“. Szeged minden írástudója megmozdult. Egymást követték a szegedi lapokban a harcias, mérges és gúnyos cikkek a professzor írása nyomában. A végén már nem is Attilát védték, hanem a sajtószabadságot. Közben a per a tábla elé került. A tábla a törvényszék ítéletét megsemmisítette és a nyolchónapi fogházat egy hónapra szállította le. Föllebbezés folytán az ügy a Kúria elé került, amely felmentő ítéletet hozott. Az ítélet indokolása szerint a vers nem istengyalázó és ezért közbotrányokozás esete sem forog fenn.

Attila a szegedi egyetemre iratkozott be bölcsészettani hallgatónak. Hogy miért nem maradt Pesten, mi vonzotta Szegedre, ahol már az egyetemen, mint a példa is mutatta, a tanárok között ellensége is volt, nem tudom. Talán Espersit János közelében akart maradni, akit könnyen és gyorsan felkereshetett, ha vigaszra, bátorításra volt szüksége. Akármilyen lassan dőcögött a vicinális, fél óra alatt Makón lehetett. Aztán ott volt Makón János bácsi lánykája, a hamvasbőrű Caca, meg a kis Gebe Márta. Mindkettőbe szerelmes volt. Itt magányosan bandukolt lyukakkal ékeskedő, télen-nyáron egyaránt hordozott esőköpenyében az értetlen, buta pesti uccákon, csak bandukolt az éjszakákban és hallgatott, figyelt a lelkében fölbuggyanó dalokra. Szegeden barátai voltak, Makón az „apa“ tárt karokkal várta, ha betoppant hozzá, és irult-pirult, ha a két leány bele nevetett a szemébe.

Szegedi tartózkodását azzal kezdte, hogy a beírási díjat odaajándékozta Pesten nyomorgó barátjának, Pintér Ferencnek. Törte a fejét, hogyan, miből teremtesse elő a pénzt. Verseket küldött a lapoknak a szélrózsa

minden irányába. M. közvetítette számára egy szobor-leleplező ünnepély avatóbeszédének elkészítését. A megbízó levelében figyelmeztette Attilát, hogy: „A beszéd előkelő és nagy hallgatóság előtt lesz megtartva, annak nivójára tehát a szónok nagy súlyt helyez“.

Valahogy mégis összeszedte a beiratáshoz szükséges összeget, azonban arra már semmije sem maradt, hogy lakást vegyen ki. És valósággal napokon keresztül nem evett. Egy szóval sem említette nagy nyomorúságát, melyet Pintér Feriért vállalt. Inkább nem írt. Aggódó soraimra végre így válaszolt:

Szeged, 1924 okt. 10.

Kedveseim, este van, itt ülök a lámpás alatt és mint tegnap, tegnapelőtt, most is rátok gondolok. Kár, hogy én most ezt külön ideírom, hiszen nem lehet másképpen, minthogy ti tudtok erről.

Gyöngyöm Lucie, neked tudnod kell, hogy én nagyon nyílt ember vagyok és hogy kell legyen mondani-valóm. Azonban kiszámíthatatlan, hogy milyen hangulatban kapod meg levelemet s ez nagyban determinálja a tollat, mert beszélgetve meglátja az ember, hogy a másik mennyire képes oly dolgokra ügyelni, amit ő el szeretne mondani néki és így kiválogathatja magából azokat a színeket, amelyek nem sértik amannak szívárványhártyáját. Igaz, hogy a levelet máskor is elő lehet venni, dehát korunk még mindig impresszionista és az első benyomás alól még nem tudja kivonni magát.

Ezután, azt hiszem, te sem várod, hogy „Kassák-stílusban“ regélem el, amit kívánsz; hogy fölvettek az egyetemre, dolgozom, Juhász Gyula, Espersit és Réti Ödön szintén. Újabb írásaimra pedig nagyon féltékeny vagyok, úgy hogy nem is küldöm el neked. Nem szeret-

ném, ha te félreértened. Pedig ez könnyen megeshetik, mert te nagyobb részt polgári mentalitású asszony vagy, ez az egyetlen, igen erős hibád. Dehát nem tehetsz róla és ezt én tudom a legjobban. Különben pedig nem hiszem, hogy tévelygek, de nincs kizárva. Mindenesetre fiatal és nagy energiatömegre vall, hogy ennyire lankadatlan megfeszítéssel (ami nem is megfeszítés: fiatal, borzasztóan szorgalmas vagyok!) keresem és keresem igazi magam. Látod, hogy mennyire objektíven ítélem meg helyzetemet — éppen ezért furcsa, hogy mikép lehetek annyira fanatikus, a bolondságig, amennyire vagyok.

Tévedsz, mert nagyon sokat tanulok. Magam se hittem volna, hogy ennyire képes vagyok. A magyar-francia szakot választottam: a két legnehezebb tárgyat: t. i. én nem tudok franciául. Van egy csomó nőhallgató, akik mind tudnak, férfi pedig egyetlen vagyok. Egy héten öt francia óra van, kettő magyarul (A XVIII. század fölvilágosodásának története), három pedig franciául (kettő: A francia nyelv története), hogy fejlődött ki a latinból (és egy: francia stílusgyakorlatok). Képzeld, mennyit kell tanulnom, ha tandíjmentesség miatt kolokválni és egyáltalában, ha tudni akarok. Már pedig akarok.

A tandíj beiratkozással 1,354.000 korona és még tartozom két részletben befizetendő 760.000 koronával. A lakás elég jó, nagyon kedves, drága nénitől vettem ki, mosással és egyebekkel együtt havi 400.000 koronáért. Tanítani nem igen tudok, mert d. u. 2-től egészen 7-ig el vagyok foglalva az előadásokkal, amelyek négy nap reggel nyolckor, két nap kilenckor kezdődnek. Szokatlanul korán kelek, fél 7-kor.

Összesen heti 45 órát vettem föl, amit hallgatni és tanulni, azt hiszem éppen elég. Ezekből ugyan nem

számít 7 óra, a földrajz és a sajtóbüntetőjog, ezeket csak kíváncsiságból hallgatom, komolyabban nem foglalkozom velük. Vettem egy csomó francia könyvet, szótárt stb. Igazság, fölvettem az angolt is! Heti két órában, hogy fogalmam legyen erről is. Ez persze csak kurzus, kezdők számára.

Az egyetlen elsőéves vagyok, akit Bartók professzor felvett a filozófiai szemináriumba! Nagyon szeret a magyar tanár. No, szervusztok. Legközelebb többet. Ölel, csókol mindötöket Attilátok.

A levélhez egy kis cédula volt mellékelve, azzal, hogy az **csak** nekem szól:

„Luciekém, gyerekem, küldj pénzt, mennél többet, mennél előbb, mert hetek óta nincs egy krajcárom se. Tegnap reggel óta ma este ettem csak valamit. A rector három szüreti szünnapot adott, amelyhez még a vasárnap is jön. Táviratozz, ha akarod, hogy fölmenjek. Beszélni szeretnék veled. Tudod, hogy te vagy az egyetlen barátom! Még annál is sokkal több! Táviratozz!”

Amikor másnap megérkezett, elmesélte, hogy elajándékozta a pénzét. Tele van adóssággal, tandíját még nem fizette be. Éhezik. Már eladta a mellényét is, meg a ruháit (egyikért sem volt kár), már csak az az egy öltönye van, amit hord, meg a viharvert gummikabátja. De nem ezért kívánczolt haza, hogy elpanaszolja ínséges gondjait. Most érte az első keserű csalódás. Az ügy talán nem is volt olyan borzasztó, de benne először ingatta meg az emberekbe vetett hitét és bizalmát.

Elküldött tíz verset a miskolci Reggeli Hirlaphoz, mire azt a választ kapta, hogy majd leközlík ezeket is,

az előbb küldött versekkel. A honoráriumot kifizették részére F. L. költőnek, remélik, megkapta. Attila mérhetetlenül elcsodálózott. Ő nem küldött eddig egy sort sem a miskolci lapnak. Honoráriumot meg éppenséggel nem kapott. Írt F. L.-nek, hogyan is áll ez a dolog, azonban levelére nem kapott választ. A dolog furcsának tűnt előtte és megdöbbenett. Nyilvánvaló, hogy F. L. küldte be nevében a verseket, aztán felvette az érte járó pénzeket.

Megtanácskoztuk, mitévő legyen Attila. M. vagy Attila, már nem tudom, írt F. L.-nek, aki meg is jelent nálunk. Nem tagadta, hogy úgy történt minden, ahogyan Attila elképzelte, de a legnagyobb felháborodással utasított vissza minden szemrehányást. Ő tüdőbajos, mondotta, orvosi tanácsra a Tátrában kellett töltenie a nyarat, erre kellett neki a pénz. Attila már kész volt megbocsátani mindent, feledve, hogy ő milyen nyomorúságos napokat élt addig, amíg F. L. a Tátrában kúrálta magát. Azonban M. más véleményen volt. Azt tanácsolta, Attila pörölje be sikkasztásért költő barátját. Attila nem tudta magát erre elhatározni. Felkereste Szakasits Árpádot, tőle kért tanácsot.

Ez fülébe jutott F. L.-nek és a következő levelet intézte Attilához:

„Értesültem, hogy Szakasitsnál és egyebütt pénznek „elsikkasztása” miatt dezavualtál engem.

Amennyiben ez igaz: a leghálátlanabb és legaljasabb csirkefogó vagy, akivel valaha életemben dolgom volt és ez esetben ne várd, hogy bármikor is szóbaállok veled.

1. József Attila 1924 novemberében 10 verset küld a miskolci Reggeli Hirlaphoz, azzal, hogy honoráriumra nem, csak arra reflektál, hogy sajtó alatt lévő könyvére

való tekintettel, miskolci propaganda céljából közölik a verseket.

2. F. L. már 1924 júliusában és szeptemberében elküld összesen 10 József-verset, kieszközli, hogy a versek a lehető legrövidebb idő alatt lejöjjenek, kieszközli a legmagasabb honoráriumot és ezzel — József tudtán kívül — már júliusban megkezdí József érdekében azt a miskolci propagandát, melyet József úrnak csak novemberben jutott eszébe megkezdeni, másrészt **olyan pénzösszeget teremt József számára**, melyet — mint József novemberi ingyen felkínálkozása mutatja — **szubjektív értelemben a semmiből vett ajándéknak vehet** — és aki csetepatézott érte, aki kiverelkedte ezt neki, annak **csak** fenntartás nélkül, **köszönettel és hálaíval** tartozik.

Aki mást tesz: gazemebr!

Technikai mellékkörülmény, hogy a pénzt én vettem fel és — **átmeneti értelemben** — mint baráti kölcsönt, melyet az elemi méltányosság alapján elvárhatam tőled, én is használtam föl. Ha ez sikkasztás: sikkasztó vagyok. Jogodban áll, hogy bepörölj. — Ha azonban a te eljárásod: becsületes eljárás, **az**, amit megérdemeltem — nincs becsületes ember a világon — és én megérdemlem, nem a börtönt — de a kötelet is!“

Attila ezt a pénzt, úgy tudom, soha nem kapta meg. F. L.-nek már régen állása volt, megházasodott, könyveket adott ki, de soha nem jutott eszébe a sokszor írózatos nyomorban szenvedő „barátja“, akitől ilyen módon vett baráti kölcsönt igénybe. Egyszer, évek múltán, Attila a Japán-kávéházban, amikor éppen egy krajcár sem volt a zsebében, dühösen így szólt az asztala mellé telepedő F. L.-nek: Bosszant, hogy tartozol nekem. Kényelmetlen és kínos érzés. Van egy ajánla-

tom. Megengedem, hogy kártyán lekvitteld az adósságot. És F. L. belement a dologba. Leültek kártyázni. Hajnal felé F. L. megszabadult adósságától és gúnyosan köszönt el: Pá, Attila.

Második kötete, a Nem én kiáltok, 1924 karácsonyán jelent meg szintén Szegeden. Lázasan készülődött a nagy eseményre. Lótott-futott, előfizetőket gyűjtött. Pénzért esdekel, hogy lekösse a papirost. Közben kenyéren és vizen él. Kedvesen rimánkodik, gyűjtsünk minél több előfizetőt könyvére:

„Édes Luciekém, mi dolog ez, mi szörnyű dolog, hogy ennyire magamra hagytok. Beteg is voltam, feküdtem egy hétig, közben fölkeltem és összeestem az uccán, de most már úgy érzem magam, mint egy tucat rézfánfütyülő rézangyal. Nagyon vártam válaszodat, jólesett volna. No de — tudom — azért mégse felejtettek el egészen.

Mi van az előfizetésekkel? Isten tudja, mikor felküldtem 50 ívet és még semmi válasz se jött rá. Most sürgősen kellene még négy millió. Hol maradtok? Adtál-e ívet mindenkinek? Nem értem az egész dolgot. Új betűket rendeltünk, kifizettük, egy ív ki van szedve, de nem lehet még nyomni, mert nincs papír: pénz. Kérlek Luciekém, küldj a magadéból, ha tudsz (és ha van) kölcsön 2 millió koronát karácsonyig. Esetleg a decemberi millióval, de lehet azt külön is. És mindenekelőtt az előfizetéseket és az előjegyzéseket... A papírkötéses példányok is a legnehezebb bordázott merített papíron nyomódnak. Erre kell gyorsan a pénz, mert nem akarom még kényszerűségből se becsapni előfizetőimet. Egyik professzorom el van ragadtatva a könyvtől, egy másik is, de ez fékezi magát, mivel ő ír majd kritikát a Napkeletbe. Ügymond: „Inkább egy komoly, megle-

hetős súlyú (ügye szerény!) számbavétel kell magának majd, mint baráti lelkesedés.“

Telefonáld föl az egész várost! Énnekem oly szörnyű itt csöndben ülve írni most nektek, amikor ti talán nem is törödtök vele. Luciekém, ez nagyon fontos nekem, ügye, mindent megtesztek.

Az egyetemen minden a régi, de a könyv miatti gondjaimtól, meg betegségem miatt is, majdnem két hétig nem tanultam. És ti biztos nem csináltok semmit! Pedig a betegágyból is a könyv miatti aggodalom kellett fel és miatta estem össze épp a korzó sarkán. Úgy hoztak haza kocsin. De mindenkől akarok kollokválni. Nyugalomra van szükségem. Verset is régebben írtam.. A Színházi Élet verset s fényképet kért a karácsonyi számba... Előfizetőket, ó, jaj, előfizetőket!... Szervusz. Ölel sokszor mindannyiótokat (de előfizetőket!!).“

Ebben az időben jelent meg Attilának az a verse, amely miatt megint felhorkant ugyanaz a szegedi ujság:

„Az erkölcsi pornográfia versfaragási műveletlenségével, egy az ügyészség által — sajnos — még nem üldözött, erkölcsileg súlyosan kifogásolható négy strófa rímbe szedett mázelmány“ — írta a lap — „melyben valaki hivalkodik, hogy „se istene, se hazája“, hogy „akár embert is öl“ s nem bánja, ha fel is akasztják és úgy teszik a földbe. Nemcsak a megbotránkozás, de a kimondott undor fogja el az embert a sajtószabadsággal való ilyen visszaélés láttára s a legjobb akarattal sem lehet ilyesmiről megjegyzéseinket finoman megírni. Erre már korbácsot kell fogni, nem nekünk, de az államtelkintélynek és az ügyészség útján a társadalmi tisztességet védeni köteles királyi bíróságnak.“

Az egyetem egyik professzora magáévá tette az ujság véleményét. Attila „Születésnapomra“ című versé-

ben megírta a 'dolgát és Curriculum Vitae-jében is megemlékezik róla:

„Nagyon büszkévé tett, hogy Dézsi Lajos professzorom önálló kutatásra érdemesnek nyilvánított. De minden kedvemmel elszegette az, hogy Horger Antal professzor, kinél magyar nyelvészetből kellett volna vizsgáznom, magához hivatott s két tanu előtt — ma is tudom a nevüket, ők már tanárok — kijelentette, hogy belőlem, míg ő megvan, soha nem lesz középiskolai tanár, mert „olyan emberre — úgymond — ki ilyen verseket ír“ s ezzel elélem tárta a Szeged című lap egyik példányát, „nem bízhatjuk a jövő generáció nevelését“. Sokszor emlegetik a sors iróniáját s itt valóban arról van szó: ez a versem, Tiszta szívvel a címe, igen nevezetessé vált, hét cikket írtak róla, Hatvany Lajos az egész háború utáni nemzedék 'dokumentumának' nyilvánította nem egy ízben „a kései korok számára“, Ignotus pedig „lelkében dédelgette, simogatta, dűnnyögte és mormolgatta“ ezt a „gyönyörűszép“ verset, ahogy a Nyugatban írta róla és ezt a verset tette Ars poeticájában az új költészet mintadarabjává.“

Tavasszal jelent meg második kötete „Nem én kiáltok“ címmel.

A könyv megjelenését elismerés és siker követte. Csak éppen pénzt nem hozott. Elérte vele, hogy a szegedi Virágh-cukrászdában a tanév végéig ingyen uzsonnát kapott és a Szeged kiadójának vendége volt hetenként két-háromszor vacsorára. Felébredt benne a művészember hitetlensége, amellyel akkor találkozik, mikor számbaveszi erőit és a vele szembenálló isten- és embertelen mechanizmust.

Felfedezte, hogy szomorú dolog költőnek lenni, mikor sehol és senkinek nem kell az élnivaló élet és azt,

aki prédikálja, komolytalan eszelősnek és lézengő ingyenélőnek tekintik. Ha feljött pár napra közénk, ki-tárulkozott a lelke, sok gondja, gondolata előttem. Kö-telességet érzett a világ jelen összességével szemben és kereste a rejtett, vagy szégyenlett titokzatos összefü-géseket.

Összetöltük a két fotelt, belekuporodtunk és hall-gattam Attilát, amint a szoba esteli sötétségében vitat-kozott önmagával. „Nem hagynak szóhoz jutni? Nem méltányolnak? Talán nincs is tehetségem?” Nagy ham-leti kérdések voltak ezek.

Sokáig beszélt a költészet céljairól és a maga cél-jairól. Tűnődve hallgattam. Csodáltam Attilát és érez-tem, milyen jó ember lesz belőlem a közelében. Másról is azt hittem. És haragudtam Szabó Dezsőre, amikor el-mondta Attila, hogy visszautasította a vele való talál-kozást, amire pedig annyira vágyott. Azt üzente Attilának: nem szereti a csodagyerekeket.

Ha Attila otthon volt, majd mindennaposak voltak az efajta beszélgetések az összetölt két fotelben. Sok-szor nem is beszélt Attila ilyenkor, csak ült ott, mint a saját kilátástalanságának ketrecében. Vagy fel-olvasta új versét. Azokból a versekből, melyeket ebben az időben írt, áradt az egyszerűség és a fájdalom. Amikor ezt az érzésemet közöltem vele, előadást rö-g-tönzött arról, mi a fájdalom fizioológiája és honnan is-mer rá az ember a költő írása közben elfoglalt hely-zetére.

Szerelmes volt. Nem, nem is volt szerelmes, csak szenvedett. Egy festőasszony, majdnem az anyja lehe-tett volna, csavargatta az ujjá köré. Ezt is elmondta egy alkonyaton a vallomások bárkájában. Kért, hogy ismerjem meg. barátkozzak vele. mert olyan okos, tehetséges.

A kérés nem volt szokatlan. Áttila — Fuchs Renéetől kezdve — minden nőt megmutatott, akit szeretett. Azt akarta, én is szeressem, úgy mint ő, én is olyan okosnak, szépnek, gyönyörűnek, kedvesnek lássam azt, akit elültetett a szívében.

A festőasszonyt nem szerettem. Nem akartam elmenni Balogh Viima „irodalmi zsurjára“, ahol találkozhattunk volna. Ha elképzeltem valakit Áttila oldala mellett, friss, fiatal, üde leányt áhítottam számára. Aztán mégis elmentem a kedvéért. Nem lehetett ellenállni kedvességének, ahogyan hízelgősen kérlelt: Gyere el gyöngyöm-bogaram...

A festőasszony hideg volt, kimért és modoros. Úgy ült a fiatalok között, leeresztett, félhosszúra nyírt hajával, mint egy savanyú Mona Lisa. Hozzá írta Áttila ezeket a sorokat:

*Ó asszonyom, te balga, te bolond,
Játszót játszó, ostoba, semmi játék!*

A nyarat Áttila Pesten töltötte, idehúzta a szíve. Ez a „flirt“ teljesen kizöklentette egyensúlyából. Megin kijelentette, hogy nem tanul tovább, hátat fordít az egyetemnek. Ilyen körülmények között úgy állt egymással szemben a két ember, M. és Áttila, mint még soha. Nem tudtam, hogyan simítsam el az összeütközéseket, melyiknek a pártjára álljak. Hiszen a józan ész azt diktálta, Attilának most nincs igaza. De ki tudta volna megérteni őt, amikor most egészen magába zárkózott, azt hívén: már én is ellene vagyok.

Mindig nehezebb volt elviselni ezeket az ütközéseket, ha Áttila otthon volt. Egy napon keményen összeütköztünk egymással. Még soha ilyen jelenet nem volt közöttünk. Indulatosan szemére hánytam, lusta, hálát-

lan, naplopó. Délig alszik. Semmi szándék benne, hogy komoly, munkás életet éljen. Mindnyájunkat csak keserít.

Attila, aki olyan érzékeny volt a tőlünk jött vélt sérelmekkel szemben is, fogta a kalapját és elment. Elment szó nélkül, pénz nélkül. Éjszakára nem jött haza. Másnap sem. Nem tudtam, hol keressem, hol lelem meg.

Ezt az éjszakát végigülte az Andrassy-út egyik padján. Ott írta meg a verset:

*Vidám és jó volt s tán konok,
ha bántották vélt igazában.
Szeretett enni s egyben másban
istenhez is hasonlított.
Egy zsidó orvostól kapott
kabátot és a rokonok
úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.
A görög-keleti vallásban
nyugalmat nem lelt, csak papot —
országos volt a pusztulásban,*

no de hát ne búsuljatok.

Másnap felkereste valamelyik barátját, ott töltött pár napot, majd Márer György újságírónál lakott heteken keresztül.

Férjemet mérhetetlenül bántotta Attila magatartása. De meg kellett érteni azt a szakadékot, amely ilyen reálistan gondolkodó, higgadt ember és Attila között tátongott. Hiszen mindössze az volt a kívánsága, hogy a fiú — akit ő egész értékében elismert — menjen Szegedre, iratkozzék be újból az egyetemre és nézzen házitanítói állás után. Kijelentette, hogy hajlandó továbbra is havi egymillióval hozzájárulni Attila

megélhetéséhez. Az utazást is hajlandó volt finanszírozni. De azt is kijelentette, ragaszkodik, hogy a szegedi egyetemen tanuljon, mert attól tart, itt Pesten nem látogatná az egyetmet, hozzászokna a kávéházi élethez.

A dolgok végre elsímultak. Attila visszajött és megint nyugodt volt, kedves, vidám, játékos. És most már Lucához írta szerelmes verseit, G. lányához. Amikor fölvettem a kérdést, mi volna, ha a bécsi egyetemen folytatná tanulmányait, összevissza csókolt örömeiben.

1925 szeptemberében kísértük ki Attilát a bécsi hajóhoz. Két bőröndöt vitt magával, ezek tele voltak papírlapokkal, újságokkal, versekkel, rengeteg nyakkendővel és keménygallérral. Férjem az évek folyamán ruhatárát csak nyakkendőkkal és gallérokkal frissítette fel, a régieket Attilának adta. Egy-két ruhával is megajándékozta, amiket egy olcsó kis szabó igazított Attilára. Ezek a ruhák fényesek és kopottak voltak, hiszen már férjem is kifordítva viselte őket. A gumikabátot Attila nem akarta magával vinni, ezt már kézbe se lehetett venni. „Egy zsidó orvostól kapott kabátot“, sárgás színű raglánt. Télikabátja nem volt. Hogy mégis legyen valami meleg holmija, rátukmáltuk M. rövid, birkaszőrrel bélelt bekecsét, ami meleg volt ugyan, de erős birkaszag áradt belőle és hullott a bélés szőre. Ezenkívül egy rúd szalámit, egy vekni kenyeret vitt magával, meg harminc schillinget. És azt az ígéretet, hogy azonnal küldünk pénzt beiratásra és egyébekre, amint csak tudunk.

A hajó lassan indult el a vizen. Attila a korláthoz futott, onnan integetett. Etussal pityeregve lobogtattuk zsebkendőnket, M. és az orvos kalapját lengette Attila felé, aki megilletődve bámult felénk, amíg csak látott bennünket.

Az aggodalom, mellyel Attila sorsát kísértem, amíg tőlünk távol élt, hevesességében, megvallhatom, majdnem embertelen volt. Tudtam róla, hogy védtelen és kiszolgáltatott, hiába „kovácsolja képzelt fegyverét“, el-
ejti. Éhség és vak bizalom kísérte végig egész életén és naiv számítás, hogy a szeretet mindenhol, mindenkinben föllelhető. Ezeknek az esztendőknek mohóságában csak hálaadás csendült meg benne: nem volt fegyelmezett és nem tudott védekezni. De óriási erő volt benne játékká stilizálni a nehézségekkel való viaskodást, vibráló villanásokká anyagtalánítani az anyagot. Erre törekedett költészetében, erre kényszerült életében.

Egyelőre élete nehézségei és megpróbáltatásai közepette mohó érdeklődéssel utazott az új, ismeretlen világ elé, minden élmény volt számára. Maga Bécs is. A viszontagságos hónapok nem törték meg cselekvőkészségét, nem tették közönyössé. Itt ismerekedett meg Marx könyveivel, ő aki a nyomort már minden formájában végigélte. Ez utakat tárt fel előtte. Új menekülési lehetőséget a Rendbe.

Bécsben lelt rá legjobb barátjára, Németh Andorra, aki egy novellájában ezt írja Attiláról:

„Ezekben a hetekben akadtam össze Attilával. Ő a Maria am Gestade-templom parókiaépületében lakott. A sekrestyés albérlője volt. A tisztes épület rideg volt, tömjén- és vizeletszagú. Attila az elsőemeleti gang végében aludt valami eselédyszoba-jellegű sötét kamrában. Aludt, mondom, mert mindig ágyban találtam, illetőleg nem ágyban, hanem a diványon, borzasan, álmatlanságtól égő szemekkel, késő délelőtt és sokszor késő délután is. Napokig nem kelt fel. Kecsesajton élt és Hegelt olvasott. Csontosarcú, huszonegyéves parasztfiú volt, tanulni jött Bécsbe. Kifényesedett fekete rubája

— egyetlen ruhadarabja — árván lógott a belső ajtó-táblára vert szögön.“

Attila soha nem lakott a sekrestyénél, de ez a környezet a tartalommal mégis valóság volt. A „világ-hiány“ és a versek:

*Barátommal egy ágyban lakom,
nem is lesz hervadó liliumom,
nincs gépfegyverem, kövem, vagy nyílam,
ölni szeretnék, mint mindannyian.*

Pénzt keveset és ritkán kapott hazulról. Nem volt. Az egyetemi év utolsó négy hónapját egy szörnyű nyomortanyán töltötte, ahol még lepedője sem volt. Abból élt, hogy újságot árult a Rathaus-Keller bejáratánál és a Bécsi Magyar Akadémikusok helyiségeit takarította havi negyven schillingért. Amikor Lábán Antal igazgató tudomást szerzett róla, ebédet adott neki a Collegium Hungaricumban s tanítványokhoz juttatta; Hajdu Zoltánnak, az Angol-Osztrák Bank igazgatójának két fiát tanította. Gondjai és nyomorúsága ellenére vidám és derűs levelekben számol be magáról:

Wien, 1925 okt. 4.

Kedveseim.

még nem akartam írni, azonban Bubi és Luca, meg Kovács Gyurka itt vannak, négy rossz levélírók, levélírási lázba estünk. A láz nagy lehet, dacára, hogy pénztárcánk keveset mutat.

Véglegesen még nem tudtam elhelyezkedni, de ez már csak napok kérdése. Az egyetemen teljes tandíjmentességet kapok, ami azt jelenti, hogy beiratásra 600.000 koronát kell fizetnem csak, ezt azonban barátaim össze- és kölcsönadják. A menza felől is biztosított

tak s lehet, hogy az egyik szocialista diákszövetség révén helyet kapok havi 100.000 koronáért Schönbrunnban, a Schlossban. Mindez eldől még ezen a héten, de már előre mondhatom, hogy az irányzat emelkedő tendenciát mutat és szokásomtól eltérően bízom.

Az Etus küldjön el könyveimből vagy 10—15 példányt, ahányat hoztam, eladtam. Itt szeretnek engem, barátok közé jutottam. Pénzküldemények ellen eleve sem tiltakozom.

Egyébként tanulok, lapot alapítok, a pénzt az egyetemre várom, a versek csapját néha megeresztem, az utóbbi időben sűrűbben s mint egyben írom is: tejet iszok és pipázok, jó híremre jól vigyázok. Politikai elveim revízió alá vettem s maradok, mint voltam, igazán szerető és rossz levélíró, valamint

József Attila.

Wien, 1926 febr. 10.

Kedves Lucie,

a pénzt köszönettel nyugtázom.

Tegnap megmértem magam, 65 kilót nyomok, igaz, télikabátban, de ősszel szintén azzal 61 valék. Orcáim pirosak, annyira, hogy a multkor, amikor kihajoltam az ablakon, az emberek égre hajigálták örömlükben kalapjaikat és elkezdtek kiabálni: Hier ist der Frühling! Hier ist der Frühling!

Ma különben borotválkoztam és haját vágattam és a szabálytalan görbékre vonatkozó fejtegetéseimmel erős lökést adtam a geometriának. Felfedeztem, hogy a geometriában hogy jött létre az abszolút zérus, mint a zérus-értékek limese. „Leider“, hölgy vagy, sőt mi több, szőkehajú, így hát nem is értesz ehhez.

Elhatároztam, hogy levelekben folytatólagosan komoly dolgokat tárgyalok veled, de hát még nem is

válaszoltál. Végeredményben is az általam fölfedezett transznegatív elektronok, mely fölfedezés természettudományi igazolása odahaza kifejtett „A művészet és a negatív universum“-ról szóló elméletemnek, nem olyan érdekes, mint egy bridgeparti.

Csókollak és minden tiltakozásod dacára éljen az esztétikai célokért kitörendő világforradalom és mindenek fölött a pozitív és negatív univerzum összekötő szilárd pontja (ó Archimédes!): József Attila, aki ime egy verset küld néked és a legkedvesebb társalgók egyike suba alatt.

Szervusz, Attila.

Ez „A művészet és a negatív universum“ elmélet már egy év óta folyó **püngrüc**-játék volt. Lehet, hogy komoly és érdekes megfigyeléseket szedett össze Attila ebbe az elméletébe, de sehogyan sem tudtam követni gondolatmenetét. Rengeteget vitatkoztunk egymással szóban és írásban, amíg végre feladta a reménytelen küzdelmet, hogy valaha is megértsem. „Nők nem értenek a filozófiához — mondotta. — Milyen kár, mert veled minden másról lehet okosan beszélni.“ Akkor új játékba kezdtünk, közösen írtunk egy regényt. Attila írta az első fejezetét, aminek a végén az összes szereplőket galád módon a tenger fenekére süllyesztette egy tengeralattjáróval, aminek minden gépe és szerkezete elromlott. Nekem kellett kitálatnom, hogyan kerülnek megint felszínre, hogy vége ne legyen a regénynek. A második fejezet végén a szereplőket az őserdőben a vadak bumerággal verték agyon: ez volt az én bosszúm. Öt, vagy hat fejezetet keresztül válogatott halálnemek és agyafúrt feltámasztások váltakoztak műünkben, amit azzal hagytunk

abba, hogy majd folytatjuk, ha Attila visszajön Bécsből.

Új játékot játszottunk most leveleinkben. Attila Bécsben kezdte írni „szabadverseit“, ilyeneket:

*Egy átlátszó oroszlán él falaim között
letörli orrát aztán becsönget...*

Sehogysen tudtam ezeket „versnek“ érezni és elfogadni. Azzal boszantottam Attilát, hogy „ilyeneket akárki“, még én is tudok írni. És mókás is akartam lenni, hát olyan szabadverseket írtam, amelyekben minden szó ugyanazzal a betűvel kezdődött. Amikor F betűs „versemet“ megkapta Attila, „tanulmányt“ írt róla.

Wien, 1926 márc. 26.

Kedves Luciekém!

A lapomról, melynek megindítását szemeid előtt tervelttem ki, már elmondhatom, hogy legalább is megfogamzott, de mindenesetre néked is rajta kell lenned, hogy az amatőrpéldányokra meg legyen az elegendő számú megrendelő. — Ez különben nekem a lap szerkesztésén, tehát fölfogásom és képességeim nyilvános értékesítésén kívül úgy havi 1—2 milliót is jelent. Nyomtatványokat viszek magammal. — F. L.-től eddig egy garast se kaptam. ellenben a Prágai Magyar Hírlap szerkesztőjétől egy levelet, melyben tegez és kéziratot kér. Azt hiszem, úgy gondolja, hogy én egy nyugalomba vonult alezredes vagyok és nem huszonegyéves! (április 11!) „taknyos kölyök“ jelenleg mindenesetre náthás. Darabod színteréhez ajánlom a következőt: Az egyik asztalon két hurkatöltő, de ezeket

még a függöny felgördölte előtt kiviszik és később sem szerepelnek. Szervusz. Csókol Attila.

Új verseim még gyönyörűbbek!

Bécsben történt Attilával, hogy szállítómunkások segíteni hívták egy költözködéshez. Mialatt cipelte le a bútorokat az első emeletről, Ady-verseket szavalt. A bútorok tulajdonosa, Lesznai Anna meglepetten figyelte és beszédbe elegyedett az Ady-verseket szavaló munkással. Néhány nap múlva elvitte Hatvany Lajos báróhoz s ekkor végre felvirradt Attilának Bécsben. A báró meghívta, lakjon nála, amíg Bécsben tartózkodik. Új barátairól, új munkáiról így számol be:

Luciekém,

eltaláltad, hogy pénzem nincs, azonkívül pedig még azért nem akartam írni, mert itt is kaptam munkát, egyelőre föltételeset. Egy német gyermekujtságot kellene kéthetenként magyarrá fordítanom, számonként 1 egész millióért. Jelenleg éppen a könyvtárban ülök, várom a nagy Kelement, hogy megmondja, mit jelent „Ameisenjungfer“ és „Ameisenlöwe“. Épp most kaptam meg, hogy az előbbi hangyalesőt, az utóbbi annak a lárváját jelenti. Eme pillanatban elhatároztam, hogy a docensek mind hülyék, a szegény fordítóknak nehézséget csinálnak ostoba szójátékaikkal.

Nagyon szeretném tudni, hogy milyen munka vár rám odahaza? Csak nem vita-gyorsírási tudományomat akarja igénybe venni Ödön, mert akkor nem válhatom.

Még nem költöztem ki Hatvanyhoz, nála is munka vár, még pedig Ady levelezését kellene sajtó alá rendeznem. Azonkívül a Collegium Hungaricum igaz-

gatója is munkát akar adni, még pedig egy magyar irodalomtörténeti lexikon szerkesztésénél. Ez mind pénzt jelent, közülük fontos a fordítás, amely még nem egészen biztos, éppen most viszem föl az első próba-füzet fordítását. Addig föl is függesztem a levél-írást.

Este.

No, most már igazán hazafelé kell gravitálnom. T. i. a fordítási munka nem csak az én — természetesen kiváló — teljesítményemtől függ, hanem attól, hogy megrendelik-e Magyarországon? A Corvin-áruházat szemelték ki erre a célra, ahol is ingyen osztogatnák. Ha az otthoni munka tényleg oly fényes eredményekkel terheli meg középkorban misztikus csomagomat, akkor érzékeny búcsút veszek itteni babámtól és karjaid közé vitorlázom, azaz (a XX. században élünk!) motorozok, illetőleg gőzösözök.

Tisztelt Asszonyom!

B. levelére válaszolva ki kell jelentenünk, hogy rendelésének közelebbi meghatározása után haladéktalanul és szolidan eleget teszünk. Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna, Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi — mint első világirodalmi — nem kozmopolita! — kvalitásokkal rendelkező proletár-lirikust, aki hivatva van mielőbbi nagyobb pénzküldeményedet kézhez venni. Fentemlített urak — különös tekintettel a „Die Weltliteratur, wie sie ist und wie sie sein soll“-ra — közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja, tehát velünk összeköttetésben fog állani, mit is bátorkodunk nagytekintetű lábaid előtt zöld ágakhoz hasonlóan szertehinteni.

Most még azt nem tudom, hogy mit csináljak

Hatvany meghívásával? Nem kellemetlen a császári vadaskert kellős közepén, Erzsébet királyné, a Kaiserin Elisabeth lakosztályában, mely is Hermes-villának neveztetik a laikus burzsoázia által — pár hetet, esetleg csak egyet eltölteni. Mindenesetre már holnap megkezdem a búcsúlátogatásokat, mert ha mindennap másut ebédelek, akkor is eltart egy hétig. Közérzetem olyan jó, hogy az már nem is illik egy lírikushoz, rettenetesen húzom, félek, hogy a hajón két jegyet kell majd váltanom. Ezért is szerezzetek egy szabadjegyet. És bár fényes anyagi viszonyaim mellett olvasok, nem ártana, ha a küldendő összeg zsenialitásomhoz méltó lenne, mert szeretnék már egyszer villamosra ülni.

Csókol kellemes Öcséd.

Hirsch Albertné, a báró nővére nagyon megszerette Attilát, meghívta a nyárra hatvani kastélyába. „Kedves József Attila, mint Bécsben megbeszéltük, szívesen látom itt magát első magyar statiora. Itt nincs társaság, nincs kávéház. Laci szerint itt el kell pusztulni a portól és az unalomtól. Én a nyárra ígérek magának jó kosztot, szép kvartélyt, nagy kertet, békés csendet, írónak biztosított elismerést, az embernek jóindulatot...”

Attila elbámul a gyönyörű dolgokon, amit a gazdagság s a jólét összehordott a hatvani kastély pompás termeiben. „Itt talán még szebb, mint volt a bécsi Lainzban — írja. — Gyönyörű park, a szobám olyan, amilyent még nem is láttam, saját külön íróasztallal. Egyelőre csak úszni, lovagolni és kocsikázni lehet, a vadászat — míg a tilalom tart — csupán különböző udvarlásokat jelent.”

Megérkezése után inas csomagolja ki bőröndjét, aki méltán elesodálkozott, hogy abból több tucat

ócska nyakkendőt és keménygallért kell a pompás szekrényben elhelyeznie. Elkérte Attila ruháját, az „utiruhát“, hogy kikéfélje és kivasalja. „Mit gondolsz, miben megyek le akkor vacsorázni“ — kérdezte Attila nevetve. Aztán az inas a pizsamáját kereste, hogy oda-készítse az ágyára. Végül, amikor látta, hogy az ifjú vendég ezzel sem rendelkezik, tapintatosan elvonult.

A ház asszonya barátságának minden jelével elhalmozta Attilát. A vendégek egy része azonban alig vett tudomást róla, vagy pedig úgy néztek rá, mint valami csodabogárra. Az is kínos volt neki, hogy a sült csirke s az asztalra kerülő egyéb szárnyasok hú-sából mindenki olyan szakértelemmel preparálta ki a csontokat, mintha valamelyik híres sebészprofesszornál tanultak volna késsel-villával bántani.

Hertha, a kastélyban élő fiatal nevelőnő látta, hogy a sovány fiatalember majdnem mindig éhesen kel föl a dúsan terített asztal mellől. Egyszer csak kar-fogta Attilát és bizalmasan azt tanácsolta neki, hogy vitesse föl az ebédet, vagy vacsoráját a szobá-jába. Ő is csak akkor tud jóízűen enni, ha egymagában falatozik. Majd megsúgja neki, mikor kerül szárnyas az asztalra, akkor mentse ki magát, hogy fáj a feje, vagy éppen verset ír és fönn a szobájában fogja ma-rokra a csont két végét és rágja le róla jóétvággyal a húst. „Sie sind doch so mager, Attila, sie müssen auch die Knochen zerkauen. Warum denn nicht, mit solchen Zähnen...“

A szőke Hertha, a derék kis pajtás felvarrta a gombjait, kivasalta a nyakkendőit. De mindenekelőtt meg akarta hízlalni, Attila, akit a nők anyás gondoskodása mindig mélységesen meghatott, elhatározta, hogy elveszi Herthát feleségül. Titokban eljegyezték egymást. Hertha megajándékozta fényképével, Attila

pedig gyűrű híjján nekiadta cigarettatárcáját, belevésett kezevonásával. Boldogan írta meg, hogy menyasszonya van. Szőke és osztrák, és Herthának hívják. Ha elvégezte az egyetemet, „rögtön“ feleségül veszi. És milyen szerencse, hogy Bécsben élhetett, írhat verset Herthának német nyelven. „Olvasd csak milyen szépen tudok én németül is verset írni“:

*Das glas schimmert im gras. Das glas ist
an das die tautropfen dringen.
Wenn ein klein kind gläser anschaut,
so fangen sie an
um still zu klingen.*

*Ein glas wächst am herzen der quellen
das weiss kein glaser selbst kein leser.
Die mädchen und die jungen männer
verwechseln immer ihre gläser.*

*Die vielen gläser hinterm himmel
bemerkte einst ein vogel
durstig und ohne lied.
Ich möchte dir, ich möchte nur so leuchten,
wie das glas
das auf meinem tische allein blieb.*

Hirsch Albertné, a hatvani kastély urnője rendkívül sokra becsülte az ifjú költőt. Azt tanácsolta, menjen Párisba, iratkozzon be a Sorbonnera.

Páris, Ady Párisa! Attila eddig álmában sem mert arra gondolni, hogy ő valaha oda eljuthat. Hirschné megígérte, hogy mindent megtesz, ami tőle telik, hogy ez a terv megvalósuljon. Levelet írt Feller Leónak és pártfogását kérte Attila számára. Azon-

ban ő maga sem túlságosan bizott az eredményben, mert így írja ezt meg Attilának: „Nem remélek semmit, ha sikerül, annál jobb.“ Végül szeptember 10-én értesíti Attilát, hogy a zsidó hitközség fogja támogatni: „Zsidó diáknak szánt pénzt fognak magára „pazarolni“, akit pedig hazája oly szívesen melengetne Szegeден“. Azután még ellátta utiköltséggel Attilát, aki szeptember közepén nyakkendőivel, keménygallérjaival, könyveivel, birkabőrrel bélelt bekecsével és egy keménykalappal elindult Párisba.

Útját Bécsben pár napra megszakította, hogy felkeresse barátait. Lázás, izgalmas napokat élt, tele van a szíve túlradó hálával, boldogsággal. Verset ír és repülőpóstával küldi haza:

ISTEN

*Láttam Uram, a hegyeidet
S olyan kicsike vagyok én.
Szeretnék nagy lenni, Hozzád hasonló,
Hogy küszöbödre ülhessek Uram,
Oda tenném a szívemet,
De apró szívem hogy tetszene néked?
Roppant hegyeid dobogásában
Elvész az ő gyöngé dadogása
S ágyam alatt hál meg a bánat:
Mért nem tudom hát sokkal szebben?
Mint a hegyek és mint a füvek
Szívükben szép zöld tüzek égnék
Hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálnak, ha
esteledik
S te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
Ott állsz az útjuk végén —
Meg nem zavarlak, én Uram.
Elnézel kis virágaink fölött.*

„Lucie, ime új verseimből. Az aláhúzott négy sort különös figyelemmel olvasd. Nem hiszem, hogy valaha ember ilyen szépen és ennyire ki tudta volna mondani Istent. Itt, ebben a versben megfogtam és fölemeltem az egész mindenséget.’

Páris az első hetekben csalódást és kiábrándulást keltett Attilában. Ehhez bizonyára az is hozzájárult, hogy már az első napokban elfogyott az a pár frankja, amit magával vitt és az ígért segítségek elmaradtak. Négy hétig egy sort sem írt még a címét sem tudtuk. Első levele csupa keserűség, egyetlen panaszos szó nélkül is.

Ezekben az esztendőekben, amikor mindenki vett-eladott s mindenből és mindenben pénzt kerestek Pesten az emberek, igen szűkös körülmények között élünk. Az első napokban alig tudtunk valami kevéssel Attila segítségére sietni. Meg más bajaink is voltak. Etus, a ház hamupipőkéje, huszonhárom éves lett. A nagylány fellázadt. Nem bírta tovább elviselni a háttérbe szorítást. Legszívesebben nekiment volna a világnak. De mihez kezdett volna? Nem tudott se gyorsítani, se könyvelni, se varrni, se főzni. Az elmúlt esztendők alatt egyszer se vittük magunkkal, még a moziba se. Ruháit tőlem örökölte. Nem volt társasága, nem járt kirándulásokra és a „doktor úr“ olybá vette, mint aki a ház berendezéséhez tartozik. Úgy érezhette magát, mint én mama mellett, amikor a gyerekek öcsödön voltak. Minden törődésem a távollevő Attilának szólt. Az ő bánatait, aki ott élt közvetlen közelségben, talán éppen ezért, észre sem vettem. Dacos lett, kemény és balkezes. Minden feladatát rosszul végezte, bárhogy igyekezett. Mint aki így próbálja végre észrevéttetni életét, boldogtalanságát, egyedülvalóság-

gát azokkal, akik figyelmességeit, meleg, szeretetre vágyó kis lelkét nem vették észre. Újból kezdődött a közvetítés. Férjem felé a szemrehányások, sírások, húgom felé a dolgok elkendőzése.

Attilának megírtam, hogy összeharagudtunk Etussal és hogy ez az állapot mennyire kibírhatatlan mindnyájunk számára. Ettől kezdve minden levele fölé odairta: Békülj ki Etussal! Ezt megszívlelni annál nehezebb volt, mert hisz nem is egymással volt nekünk bajunk, hanem olyan dolgokkal, amiket szóval ki sem tudtunk fejezni. Attila jobban tudta, hogy mirág bennünket és miért rágjuk egymást. Sokszor tanácsolta, utazzam el, dolgozzak valamit. Ha mást nem, írjak. Regényt, verset, akármit. De ezt is úgy tanácsolta, hogy értettem belőle, ne égessek föl magam mögött minden hídat. Ha kitesszük lábunkat a Lovagutcából, gond és nyomorúság leselkedik ránk. És nemcsak minket féltett, hanem azt a komoly, gondterhelt embert is, aki minden mozdulatával, tetteivel, bármily szemérmesen takargatta is, elárulta, hogy elrontott életének egyetlen öröme és vigasza még mindig én vagyok.

Sok gondja, baja között ott Párisban Attila velünk is bízódott. Ő maga nyomoráról soha nem panaszkodott. Ha néha kifakadt, akkor sem személyes bajairól szikrázott a szó fogai között. Az első hetek után, amikor már nyakig belemerült a tanulásba és barátok vették körül, csupa derű, csupa édes bárdolatlan csiny, játékos kedv fickándozott benne. Déry Tibor írja róla:

„Idézzük egy percre vézna alakját a párisi diákesztendőekben, életének bizonyára legboldogabb idejében, amikor hol negyedmagával lakott egy szűk manzárdszobában, hol egy osztrák költővel aludt egy

ágban (az egyik a lepedő alatt, a másik felette), hol egy erkélyes szobában élt, kenyéren és mustáron s gyerekkorának nyers nyomora után telitüdővel élvezte a könnyű szegénységet, hars fehér fogakkal rózta a párisi utcákat. Három órakor éjjel felkeltette lakótársát, felöltöztek s lementek billiárdozni a sarki kávéházba. Ha pénzhez jutott, háromnegyedkiló főtt marhahúst vett s az utcán megette. Hetvenkedésből úgy tanult meg franciául, hogy az „a” betűnél kezdte s bevágta a szótárt, de egy félév múlva még nem tudott kenyeret kérni, mert nem jutott el még a „p” betűig. Túlbő keménykalapjában, kecskeszőrrel bélelt, de rongyos kabátban, soványan mint egy kis magyar Chaplin, felkerekedett s elindult a folyóiratok szerkesztőségeibe. Az egyik közölte egy szürrealista mondatszerkezetű versét, melynek első két sora:

*nous avouns des pots et des choux ronds
nous vivons sales et nous mourons.*

S mert az élet különböző korszakai benső felépítésükben lényegileg azonosak, s főmondanivalóikat egyre megismétlik, már itt Párisban jelentkezett, ha kezdetleges formában is, az a tétel, mely lezárta életét: a Hotel du Vaticanban öngyilkossági kísérletet követett el.“

Páris, 1926 okt. 15.

Kedves Lucie,

mielőtt nekierednék az elhatározott — azaz schatztolt — négy oldalnak, sorban összes kérdéseidre felelek.

1. A Diogenest együtt küldöm ezzel a levéllel.

2. Fellnertől 100 (száz, azaz egyszáz, egyetlen-száz) frankot kaptam.

3. Sehogy. (Ez az anyagiakra vonatkozik.) Az általad küldött 500 ezer, egy darabban zsebemben van. Házbért csak 22-én fizetek.

4. A Népszavától még semmit sem kaptam.

5. Jó lesz shillingben, dollárban és koronában is, azahogy legjobb koronában, különben odahaza nektek is meg kell a váltságdíjat fizetni.

6. Bécsben 8 napig voltam. Az Abgangzeugniss 15 shillingbe került.

7. A pálinkát a fiúk megkapták.

8. Igen, van szükségem, még pedig valakire, aki rendben tartja az idegeimet.

9. Napi kiadásaim? Minimálisan 20 frank, tehát 12, egy hete azonban 5 is megteszi. Tej, sajt, kenyér és költemények. Tetszés szerint variálható. Amint azt az időben több kb. hasonló nagyságú elődöm tévé. Különösen, mert felfedeztem azt a dohányfajtát, melyet pipából sem lehet szívni. Így eltart 50 gramm majd egy hétig. És olcsó.

Az elmaradt utóirathoz: ha csomagot küldsz, nem veszem át, nem én, ha nem bableves van benne, csipetkével és kolbászszeletkével. Erről jut az eszembe, hogy már nem érzem úgy a gyomromat, mintha lebegne, hanem mintha korcsolyázna, nyolcasokban. Furcsa lehet, mi?

Franciául már olyan kitűnően beszélek, hogy már csak ritkán tévesztik össze mondókámat a lappföldiek csatakiáltásával. A Faquet irodalomtörténetéből tanulok, de még nehezen megy. Ezzel ellentétben, nagyszé-
rűen, majdnem perfekt tudok vitatkozni német kollégáimmal. Jövőre Londonba megyek, hogy jól tudjak franciául. Az előbbi azonban mégsem vicc, mert tény-

leg legalább két idegen nyelv szellemét kell ismerni, hogy az ember az egyiket tökéletesen fölfogja. Bécsben még azt mondtam, hogy **schon nicht**, itt már ez a fogalom a **nicht mehr** formájában jelentkezik. A magyar-francia szótár első 40 oldalát tudom kívülről, pedig csak négy napja tanulom. Közben próbálok olvasgatni szürrealista verseket és klasszikusokat egvaránt, hogy a szótárból tanult szavak valamilyen kapcsolatban álljanak össze előttem. Valamely olvasmány után a szótárból szavakat kikeresni fölösleges erő- és főleg időpocsékolás, mert úgyis csak meg kell tanulni. Így azonban napi 10 oldallal egy hónap multán kívülről tudom a szótárt és ha közben a felét elfelejtem, akkor is tudok úgy kb. 18.000 szót. Ez napi 600. illetve 1200 szó, míg a multkor félnapnál tovább, jóval tovább tartott míg 360-at kikerestem és azt még azután meg is kell tanulni. Ha a szótárral végeztem, **újra kezdem** — közben a nyelvtant is böngészem, úgy hogy 2 hónap mulva már tényleg tudok annyit franciául, amennyit általában tudnak az idegenek. És akkor már nem 18.000 szóról van szó, mert az elfelejtetteket átismételem úgy hogy egyhatodnál többet (tekintettel az állandóan — beszéd és olvasás közben — szükséges használatra) el nem felejthetek, tehát legalább 30.000 szót tudok. A nyelv szerkezetét már teljesen ismerem s ha megvan a szókincsen, jöhetnek a speciálisan francia kifejezések. Most, hogy a német nyelv után vagyok, bár szókincesem nagyon hiányos, a tapasztalatokon okulva kell, hogy könnyebben menjen. Megjegyzem, hogy a Feri nem tud franciául. a nyelvtant ismerem úgy, mint ő, sőt szóbőségem is van már akkora mint az övé, de mert én azt tudom, hogy mit jelent az **átváltoztathatóság** (commnabilité) ő pedig azt, hogy appeler, vagy pomme, melyeket én is tudok a tanuláson kívül)

tehát meg tudja mondani a patronnak, hogy csináltassa meg mennél hamarabb az elrepedt mosdót, mert a víz rácsöpög a parkettre — úgy tűnik föl, mintha többet, sokkal többet tudna, míg én az álm főnévről tudott őt kifejezésemet (még) nem tudom fölhasználni sem a péknél, sem a mosodában.

Ennyi elég a nyelvtanulásról, mert még azt hiszed, hogy szegény Attila bizonyosan sohasem alszik, amit erélyesen kétségbe kell, hogy vonjak. Dacára neuraszténiámnak, ha már elaludtam, határtalanul alszom, de az elalvás nehezen megy. Nagyon sokszor ébren vagyok még az ágyban, amikor besüt a nap, tehát reggel 7 órakor, ilyenkor aztán felkelek, mert különben elvész a nap. Így jöttem rá, hogy mozdulatlan fekvésnél alvás nélkül is kipihenheti magát az ember.

Csak azt csodálom, hogy erre még nem jött rá senki. Természetesen ezt nem lehet a végtelenségig folytatni, de két éjjelen át lehet, hanem akkor minden érzést le kell tompítani s nem szabad megengedni, hogy az agy mást, mint tiszta logikai munkát végezzen, bizonyos fokú intenzitással. Megjegyzem, az agy akkor is dolgozik, ha nincs ébren az ember, tehát itt csak erőtöbblet használódik fel, amennyi a gondolatok társulásának fékentartásához szükséges. Általában a gondolkodás nem egyéb, minthogy engedjük felmerülni a képzeteket s a nekünk nem megfelelőket félredobván, a megmaradtak létét kihangsúlyozzuk bizonyos irányban: tehát a gondolkodás tulajdonképpen gondolatolás, aminthogy állattenyésztés is csak úgy lehetséges, ha mennél inkább kipusztítunk egyéb állatfajtákat arról a környékről. Azonban a pihentető, de ébrentartó gondolkozást ábrándozásnak is nevezhetnők (bár komoly értékek is megfordulhatnak benne, sőt mindenkor kell felhasználható eredménye legyen, bár ez attól

függ. kiről van szó). S amit az előbb említettem, a gondolatok társulásának fékentartása alatt azt értem, hogy csupán az elmosódó képzeteket veti félre s ezt a munkát nem egy bizonyos ítéleti vagy képzeletkonstrukció létrehozásának, mint célnak az érdekében végzi, tehát csak fizikai értelemben végez munkát, alig több erő felhasználásával, mint az alvás idején tenné. Vagy így is mondhatom, hogy: az agy lélegzik. Nem fú vittorlákra és szélmalmokra, csak a tükörrre lehel. És itt van a zseni elásva; a gondolkodás mikéntjének eme felismerésével lehetne talán megmagyarázni, hogy a zseni miben nagyobb intenzitású a nem-zseninél. Például valószínű, hogy a költőzseninél a fogalmak nem csupán fogalmak, hanem olyan dolgok, melyek az ő számára szimpatikusak vagy antipatikusak. Így aztán ő a képzeteket ebből a szempontból hagyja létrejönni és társulni, ami által előáll az újnál is újabb gondolat, mert hiszen más az ilyen gondolatot nem engedné létrejönni, vagy ha létre is jött, mint használhatatlant eldobja és elfelejti, mert ez csak önmagáért való. Ady különösen kedvelte a **nagy és bús** fogalmakat és amikor nagy bús Istenről ír (nem tudom pontosan így írta-e, de bizonyos, hogy Adys) az olvasó bús szemet mereszt, hogy ő ilyet nem tud. Pedig ha eszébe is jutott volna, nem engedi meg az ilyen fogalomtársulást, mert mi az, hogy nagy bús Isten? Az Isten mindenható és kész. Azonban a művészetek egyre jobban felszabadítják az új asszociációs lehetőségek érzékelhetőségét s ezért van az, hogy ma már az irodalom tele van diletánsokkal, kontárokkal. Sőt nemcsak az irodalom, hanem a filozófia is. Mert még magam is azt mondtam legutóbb valakinek, alkinek versében három jó sort találtam (melyeket azonban már saját versemből kirosálnék), hogy valószínűleg tehetséges. Azóta öt levelet

kaptam tőle, tele versekkel és mindegyikben van 2—3 jó sor. De 15 rossz. S a vidéki lap szerkesztője, aki előtt úgy látszik, tekintély lehetek, lehozott tőle két verset eddig. Dilettáns tulajdonképpen az, aki kapiskál valamit, de nincs elég intelligenciája annak belátására, hogy amit ő kapiskál, azt már kortársaival egyetemben mind tudniok kéne következetesen végig vinni gondolkodásuk területén, nehogy az újonnan felismert dolgokat kikopott közhelyekkel párosítsuk, ami által, de nemcsak ezáltal, a stílustalanság áll elő az annyira óhajtott alkotás helyett.

No végre a dollárokat, de a korona is jólesztől eljutottam a stílustalanságig. Ha érdekel, figyelmeztess legközelebbi leveledben s akkor éppily hosszan, de azonnal fogok válaszolni. Különben is szeretném hallani megjegyzéseidet, kíváncsi vagyok, hogy te miket gondolsz eme dolgokról, ha már eléjük állít valaki.

Négy új és szép versem van, melyektől azonban tudom, megrémülnél, így csak egyet küldök. Azt hiszem, ez neked is tetszeni fog. Amit írtál a galambokról, akik a megfajtott keresztretjvényeket hozták, tetszett. Mert ez jó. Küldhetsz verseket is.

Nézz körül, hogy egy lapra, melynek főszerkesztője leszek, hány előfizető akad a környéken. Nem sokára rendezünk egy József Attila estét, majd küldök akkor egy plakátot a szíved fölé.

Szervusz, csókollak mindötöket, az Etussal békülj ki, nekem meg küldj fatányérost. Liebmannt külön üdvözlöm. Mondd meg neki, hogy a hyperolt rossz lenyelni és a domoponnak semmi hatása sincs a gégekattarrusra s hogy jól van, én nem bánom, de ha a hexaltól elvisz az ördög, kézírataim kiadási jogát Ödönre hagyom.“

Párizs, a csomag napján.

Békülj ki az Etussal!

Kedves Lucie,

leveléd nagy derűtséget keltett szívemben az istenek között. Annyira, hogy az 1 dollárt 10-nek néztem. Mit gondolsz kérlek, mit mondanak erről az írástudók, akarom mondani pszichoanalitikusok? Ne törd rajta szép szőke fejedet, úgy sem fogod kitalálni. Legalább a nagynéni írna! De csak én írok. Verset. Az meg a kutyának se kell.

Az összes számár anyaszívek belédköltöztek. Ki a fene, azaz modern költő hord jäger-inget? A szalámi remek, igen okosan használok fényűző és nőhódító céljaimra: a bunda alatt hordom a küldött 97 példány Pesti Naplóba beburkolva s így már nemcsak hogy a tejesasszony, hanem ismeretlen északi szerelmeim is csak a legritkább esetben tévesztenek össze sétapálcámmal. És a lakkeipő! Képzeld, a Sándor Kálmán azt mondja, hogy a Duvalnál nem vesznek föl mosogatni, ha szmokingban jelentkezek. Látod, milyen helyzetbe sodortál? Add vissza az asztalterítőt, amit adtam és örök harag. És én nem is bántottalak téged. Biztosan komoly fenyegetésnek vetted, hogy a stílustalanságról akarok írni neked.

A franc már kijutott a föld gravitációs vonzerejéből és most az űrben lebeg. Én meg nézem. Én nem lebegek. Én le vagyok sujtva. Nekem portugál szardiániát küldenek Pestről. De csak tovább ezen az úton. Jövőre az Északi sarokról fogsz kókuszdiót küldeni Afrikába. Esetleg a Szaharából fürdővizet a Mississippihez.

De azért szerettelek volna összeesőkolni.

Alapjában véve semmire sincs szükségem, a következőkön kívül:

1. Még havi 10 dollára;
2. régi szeretőmre;
3. a Carte d'identitére és
4. még havi 300 francra, ha a 10 dollárról nem lehet szó.

De ez ne búsítson téged, ezzel csak legközelebb megírandó négy versem témáját akartam jelezni.

Van egy tanítványom, heti 30 franc, de csak december elejéig. Ezzel szemben itt van a Kassai Napló szerkesztőjének levele, aki úgy látszik, lapjának helyzetén sürgősen és olcsón javítani akar. Ez ismét heti 20 franc. Még pedig 20 hétre, illetve azt hiszem, továbbra is. A Népszavától még mindig nem kaptam semmit, Fellnertől sem a már említett egyszeri 100 francon kívül. Ha megint 100 francot küld, írok egy levelet, melyben megköszönöm szépen azzal, hogy az egészség kölcsönnek tekintem, melyet megfizetek alkalomadtán, többet azonban ne küldjön, mert nincs rá tovább szükségem. Mégis csak disznóság, hogy jótékonyság címen 100 franc-kal akarják az én szememet kitűrültni. Hiszen nem is tudom, milven összegben lehetne kifejezhető számukra az az érték, hogy József Attila **sohasem** lehet antiszemita. Erről ugyan szó sincs, de disznóság, hogy ily olcsón akarnak egy ember életéből egy lehetőséget megvásárolni. Ha nem volnának a zsidók között olyan emberek, mint Ödön, Liebmann, Fényes Samu, Gáspár Endre, úgyis antiszemita lennék, de így még akkor se, ha erkölcsi lehetőségem megvolna rá. Részemről nem üzlet, hogy a pénzt elfogadom tőlük, hisz odaát tárt karokkal melengetnének mint a bécsi Collegium Hungaricum példája (bár akikről ezzel szó van, külön is becsületes és derék emberek) bizonyítja.

Az egyetemre már beiratkoztam, a tandíjat is befizettem. Hogy mennyi, az ne érdekeljen. Van egy tan-

folyam, melyen francia szakra képezik ki az embert és egy esztendő múlva, júliusban van a vizsga; siker esetén a Sorbonne rektora által kiállított oklevelet kap az ember, mely feljogosítja, hogy a földkerekség bármely részén hivatalos minőségben taníthassa a francia nyelvet. Én nem tudom, fölvegyem-e rendes tanulmányaim mellé ezt a tanfolyamot is, mert bár az egész körülbelül 250 frankba kerül, nem bízom magamban, hogy ott tökéletesen megtanulom a nyelvet júliusig. Külön kell vizsgáznai a szótárból, Franciaország történelméből, földrajzból és azokból a tárgyakból, amelyeket úgyis meg kell tanulnom. Alki ezt az oklevelet megkapja, úgy tekintik, mintha baccalaureatusa volna és félév alatt megkaphatja az állampolgárságot. Nem is szólva arról, hogy odahaza mit jelent a Sorbonne nyelvtanári diplomája. Ha akarod, fölveszem, de akkor sürgősen küldj 250 frankot és ha esetleg megbuknék, ne tégy szemrehányást. Ez nekem úgyis napi 16 órai munkát jelentene minimálisan.

Ignotus levelét küldöm itt mellékelve, ha akarod, megveheted a Nyugat október 1-iki számát, sejtelmensincs, hogy mit írt rólam. Nagy rosszat nem, az bizonyos. Most küldtem néhány verset a Nyugatnak, de azt hiszem, kilátástalan, hogy tőlem megjelenjék valami a Nyugatban, előző viszonyunk folytán. Ha megveszed a Nyugatot, küldd el, kíváncsi vagyok rá.

Komoly dolgokról, illetve elmélkedéseim további eredményéről nem merek írni, a multkor is megjegyzés nélkül hagytad s most a szegény elmebeteg egyetemi hallgató barátod kénytelen arra szoritkozni, hogy megjegyezze, miszerint a gyomrában működő megőrült dugóhúzó Archimedes-i csavar névre hallgat a fizikában. De hogy a gyomorban, illetve a hasban mire hall-

gat, vagy hallgat-e egyáltalán a jó szóra, azt még én sem tudom, pedig szalámim javát már megettem.

Rékordlevelet akartam írni, de képtelen vagyok, mert nincs egy szál cigarettám se s így be kell érned a csekély négy oldallal. Mindenesetre ez az egész csak bevezetés volt ahhoz a levélhez, melyet dohányi kéjben legközelebb küldeni fogok neked. Különben is dühös lennél, ha csak kétórás, esetleg háromórás eltéréssel is sejtenéd, hogy mennyi idő van. Verset és levelet írni azonban csak éjszaka lehet.

Ha nélkülözni tudjátok, hát a november-december hónapokra szánt összeget már most küldjétek el, akár milyen kevés is legyen az — én minden összegből ki tudok jönni —, hogy a lakást, mielőtt emelnék, januárig kifizessem és ebédjegyeket vegyek. Zsebpénz majd csak csurran-csöppen, ettől ne félts. Csomagot ne küldj, anélkül is csókokollak. Az átvételkor is 13 frankot kellett fizetnem — 30 ezer korona, számítsd ki, mibe került. Karácsonyra se küldj semmit, ha valami kell, kérek. Ellenben egy becsületes nyakkendő elkelne már, mind a 120 nyakkendőm rémes, egyiket se lehet kézbe venni.

Az Etusnak legközelebb írok, most üdvözlöm, csókolom. Mondd meg neki, hogy a mellékelt cigaretta-papírba csomagoljon három cigarettavéget és huj-huj kiáltással rám gondolva dobja ki az ablakon.

Szervusztok A.

Páris, 1926 december 19.

Luciekém,

aggódásra nincs ok, legalább is miattam. A föladatokat megkaptam. Az első pénzküldeményre nem válaszolhattam, annyira nyomott hangulatban voltam magam is, amihez talán hozzájárult az is, hogy itt hihe-

tetlenül rettenetes ködök voltak és vannak. úgy hogy az uccák déli 1 órakor is teljesen ki voltak világítva, de még így is pokoli sötétség honolt városszerte.

Azt írod, hogy velem szeretnél pár hetet eltölteni. Hát én is. Azonban én nem vagyok egyenértékű sem a nappal, sem a friss tavaszi levegővel s amit ezek jelentenek, a pihentető, nyugtató: egészségedre feltétlenül szükséges étellel. Tehát ahogy téged ismerlek, Cannesben, Biaritzban ugyanannyi pénzből ki tudnál jönni, mint itt Párizsban. Azonban a dolognak van egy sokkal egyszerűbb és egészségesebb megoldása, ha valamivel törődsz, foglalkozol a magátólértetődő teendőkön kívül. Valami olyan dologgal, amely vagy nagyobb lelki vagy nagyobb fizikai emóciókat vált ki — tehát tanuld meg a villanyszerelést, hordj zsákot, vagy végezz kutatásokat tudományos területen, még pedig olyan dologban, amelyhez nem kell külön hatalmas betanult anyagkészlet, mert a tanulás a legingerlekenyebb állapotba hozza a magunkfajta embereket. Az úszás azonos a zsákhordással, csak hogy nem fizetnek érte, bár a testi emóció mindkettőnél rokon. Avagy írd meg az emlékirataidat, még pedig kíméletlenül megírni mindent, előbb elsőszemélyben, ez feltétlenül szükséges, aztán átteheted harmadikba, vagy ha teljesen eredeti akarsz lenni külsőleg is, hát másodikba — így még senki nem írt prózában. Vagy tanuld meg a metrumokat és írd verset. Figyelmeztetlek, hogy parnasszista szonettet nem nehéz írni, ahhoz nem lírai hév kell, hanem csupán ízlés és gondosság. Vedd elő a könyvemet és próbálj olyan szonetteket írni, nem líraiakat, hanem leírókat (ez különben szintén líra, de rejtett), mint a *Sacrilegium*, vagy inkább a *Tanulmányfej* című versem. De ha ehhez, vagy bármihez fogsz, komolyan kell csinálni, tehát félnapig is elgondolkozothatsz, hogy mit

hogyan fejezz ki. És semmi szimbolizmus! Mindent teljesen racionálisan; és analitikusan meg kell vizsgálni minden szót és minden sort külön-külön. Én hajlandó vagyok az első verseket megokolással kijavítani, hogy mindenütt lásd, mi a hiba. Amikor már tökéletesen meg tudod mondani tizennégy sorban, hogy egy kocsi áll, parasztszekér a ház előtt, akkor eljuthatunk a tulajdonképpeni költészethez, tehát tényleges, csak költői nyelven elmondható érzések kifejezéséhez. Biztosítalak, hogy a harmadik versnél, ha komolyan csinálod, ha nem is leszel zseni — különben ki tudja! — de gyógyuló, tehát produktivitás felé haladó ember leszel. Nem úgy igaz, hogy aki beteg az nem dolgozik, hanem: aki nem dolgozik, az beteg. Aki beteg, abban azért még lehet produktivitás, de akiben nincs produktivitás, az nem egészséges. Benned azonban kell legyen produktivitás (nem gazdasági, hanem filozófiai értelemben véve a szót, amikor a produktivitás azt jelenti, hogy tények konstruálása, illetve kikényszerítése), te pedig, jól tudom, elég sokszor kényszerítsz ki tényeket. Esetleg, bár ez a nehezebbek közül való, fordíts németből; a próza különben nem is nehéz. Én magam újév után és Apollinaire után nekikezdek egy kötet Jean Cocteaunak.

Vendégeimre való tekintettel be kell fejeznem elmegátlásaimat. Mostantól kezdve szabályos időközökben hosszú leveleket kapsz. Szeretném tudni, hogy mi érdekel a ma sokszor említett és egyáltalában nem precízen meghatározott „minden“-ből. Szervusz. Csókollak mindnyájatokat. A karácsonyfára akasszátok föl új kötetem kiadásának tervét.

Vettünk felesbe egy petróleumkályhát, főzünk s néha pirosra sütjük a szoba levegőjét.

Attila.

Luciekém,

rengeteg közbejött dolog miatt nem írtam. Először is azért, mert egy táncosnő vőlegénye a számár, a szemem előtt agyonlőtte magát — minthogy a nő kacérkodott velem s én montparnassei szokás szerint a kávéházban vállán mertem tartani karomat. Sőt majdnem letartóztattak az ügyből kifolyólag, mert csupán mi hárman voltunk az uccán, a fiú, a nő, meg én — szerencsére azonban pont a lövés előtt lépett ki a kávéház ajtaján egyik német barátom. Gyanussá az tette a dolgot, hogy a nő görcsöket kapva, mamája után kiáltozott s kényszerített, hogy hazavigyem, mielőtt még a helyszínen kihallgattak volna. Azután kihallgatások a rendőrségen, kétszer is, ami majdnem két napot vett igénybe — utána rendezni a nő ügyeit, hogy a magyar ujságokba bele ne kerüljön — legalább riport alakjában ne — a dolog: t. i. a fiú magyar volt, a nő is az, nem szólva rólam s azonkívül a nőnek, mint megtudtam, már volt egy hasonló, de rémesebb esete Budapesten.

Ezután jött pedig az a soirée — mely másfél órája, hogy befejeződött — szép és nagy sikerrel, különösen ami engem illet. — Azt hiszem, hogy körülbelül két héten belül egy berlini, rólam szóló német cikket prezentálhatok számodra.

A Hont Feri egy József Attila-estét akar rendezni velem felesbe (tényleg, mint ma este kiderült, sokan ismernek itt). Még nem fogtunk komolyan hozzá, csak tapogatóztunk, de máris kedvező kilátásokkal találkozunk. Tehát csak arra kérek, hogy előlegezd számomra az áprilisi 800 frankot. A műsor a következő volna:

Hont Feri szavalja Juhász Gyula hozzám írt versét,
Egy-egy cikk Ignotustól és Móra Ferenctől rólam,
József A. dalok franciául egy furcsa nevű zeneszerző-
tól,

En. Francia verseim.

Rexi Méra tánca két versemre.

Hont Feri szavalatai

és még egy csomó szám.

Magát az előadást április 9-ikére tervezzük. Ez természetesen jelentene számomra nemcsak egy csomó magyar, de egy csomó francia cikket is. Il faut le considérer.

Rettenetes, hogy mennyibe kerülnek a társadalmi kapcsolatok. A L'Esprit Nouveau szerkesztőségi konferenciáján képviselem Magyarországot. Az este kap-
tam meghívást Claude Séverac-hoz és Marcel Sauvage-
hoz. Metro. Kávéház — ülni. Gyomorbaj, azaz hogy
diéta. (Szám íze elviselhetetlen — a szagát nem ismerem, de mindenesetre állandóan metholt szopogatok.)
Azonban mindezeket nem azért írom, hogy pénzt küldj, ne érts félre. Te mondtad, hogy mindent tudni akarsz rólam. Gyomromat itt meg se vizsgálták; csak felírtak egy csomó drága vacakot táplálkozás céljából. Kérd meg Liebmannt, hogy írjon számomra egy olcsó diétát — az semmi esetre sem árt; akkor se, ha olyan messziről nem is tudja pontosan, mi a bajom. Olyan vagyok mint a terhes asszony, mindent megkívánok, de semmit se tudok enni. És ez az örült dugóhúzó folyton fúrja a gyomromat, néha úgy hétrét görbülök a fájdalomtól, mint egy giliszta. Mindenesetre ennek nézz utána, mert gyomorbajjal nem vagyok hajlandó élni, de alávetem magam akár egy másféléves szigorú kúrának. — Korda Vince fest most különben, a kép gyönyörűnek ígérkezik, de nem én (érzésem szerint), ha-

nem egy megdöbbenően szuggeszív félhülye van a vásznon eddig. S az a rémes, hogy nagyon hasonlít hozzám.

Szervusz Attila.

Páris, 1927 április 5.

Luciekém,

először is nyugta 80 (nyolcvan — quatre-vingts — oktante) pengőről.

Másodszor semmi ujság nincs. Kérdéseimre egyáltalában nem válaszoltál — azonban minthogy génie femelle vagy, ezért nem róhatlak meg.

Kaptam egy csomó Sedobolt, esténként ezzel alszom el és Hertha képével, s azonkívül a fényképével ébredek. Még pedig 9 órakor, mert 9 órai alvás iratott elő. Utána sétálok 1 óra hosszat a Seine partján, aztán hol az egyetemre megyek, hol nem, 1 órakor ebéd és délután 2-től 7-ig unom a franciát.

Az Új Előre c. lap évkönyvében a következő áll rólam: (A magyar forradalmi irodalom története.) ... Talán csak J. A. neve mellett illik egy rövid időre megállani, mint aki — ha kissé félszegen és zavarosan is — néhány versében kifejezést ad a magyar munkásosztály lelkében végbemenő mélyreható változásoknak. — Ezenkívül a mai Magyarország területén csak az epigonok irodalma virágzik. — Ez természetesen bosszant egy kicsit, ez a talán és ez a négy sor.

Mi ujság van tifeleitek? Mikor menjek már haza?

Hát az Etus? Hogy áll a franciával? Kiderül, hogy mire hazamegyek, már majd többet tud nálam. A küldött versekről nem írtál semmit. Nem érdekelnek?

Nem akarsz francia könyveket? Egyelőre, ha más nem érdekel, elküldhetem a következőt: Le jargon de François Villon. Igen kedves és szórakoztató olvas-

mány. Például megtudhatod belőle, hogy az V. balladában az „emboureux“ szó roupieux, carieut, marieux s a VII.-ben joyeux, dieux, mieut stb. rímel, tehát minden valószínűség szerint Villon az emboureux-t embourieux-nek ejtette ki, természetesen kortársainak egy részével együtt... Különben magának Villonnak a könyvét is elküldhetem, a legnagyobb költők egyike, s hogy nemigen olvassák, ez csak hihetetlenül köznapian primitív stílusával magyarázható. Pl:

*Cy gist et dort en ce sollier,
qu? Amour occist de son raillon,
Ung pouvre petit escollier,
qui fut nommé Francois Villon.
Oncques de terre m'eut sillon.
Il donne tout, chason le scet:
Table, tretteaulx, pain, corbillon,
Pour Dieu, dictes-en se verset.*

Szervusztok Attila.

Paris, 6. 25. avril.

Luciem,

megkaptam a küldött 100 pengőt és a csomagot is. Mindeddig nem írtam, mert nem volt időm, t. i. állandóan azon gondolkoztam, hogy mi a fenét csináljak a küldött ruhákkal, itt lévén jóvoltodból már két kék és szintúgy két szürke s hogy miképpen fogok hazautazhatni ennyi teherrel. Legalább küldted volna el a kredencet is, ahová rendben eltehetném őket, ama magasztos pillanatig, míg beléjük nővök; nem is szólva a cipőkről, melyek számára szerény szobámban immár két éjjeliszekrény szükségeltetik s ezeknek hiányában a gondos szemlélő cipőket fedezhet fel a szekrénynek tetején s az ágynak alatta egyaránt. A szalámi-tercina

és a szalonna-szonett nemesveretű stílusa mindezek dacára elragadó.

A Láthatár? Tényleg szimpatikus, azonban nagyon zavaros. Hogy lehet olyan cikket leközoľni, amilyen a Szász Zoltánné? És nem tudom, mi a fenét akarnak azzal a szabadsággal? A „polgári szabadságok” ideje régen elműlt akkor, amikor a kapitalista fejlődés elérte az imperializmus fokát s a gazdasági élet domináns megnyilvánulásává a kiskereskedők szabadversenyéből — a tőke akkumulációja folytán — a bankok és a nagyipar trösztjeinek diktatúrája lett. Ezzel — mint azt a bőrünkön is tapasztalhatjuk — együtt jár úgy az állami, mint a közélet militarizálása is s ha még hozzá számítjuk, hogy ma — a föld teljes felosztása s a kis államoknak a nagyhatalmak által történt elgyarmatosítása folytán — a világháborúk korát éljük — nyilvánvalóvá válik, hogy szó sem lehet „szabadságról”.

Ma a világ frontja a politikusok számára Anglia és Oroszország frontját jelenti, holott ez tévedés, mert a tulajdonképpeni front az imperializmus és a bolsevizmus frontja, melynek a jelzett államok csupán egyik élesen előretolt pozícióját jelzik. Ez a front pedig egyre inkább elmélyűl s az összeütközés mennél tovább tolódik ki, annál inkább növekedik a bolsevizmus ereje, mert az imperializmus erősödésével erősödnek ennek ellentmondásai is. Egyrészt az egyes imperialista államokon belűli — az uralkodó osztály és a proletáriátus közötti — ellentétek, másrészt az egyes imperialista államok közötti ellenkezés s harmadszor az imperializmus és gyarmatainak ellentmondásai. A gyarmatok elsősorban a nyersanyagtelep szerepét játsszák s hogy őket a kapitalizmus a lehető legjobban kiaknázza, tőkével látja el, iparosítja őket, ami által helyi bruzsoáziát

és proletáriátust hoz létre, mely burzsoázia természet-szerűleg önállóságra törekszik s az őt elnyomó imperializmus ellen a harc legmagasabb formájával, tehát háborúval vagy forradalommal felel és mint ilyen, aktív segédcapatává válik a bolsevizmusnak imperializmus elleni harcában.

A mai imperialista kapitalizmushoz képest a demokrata kapitalizmus, illetőleg közkeleti nyelven a kispolgárok számára szimpatikusabban kifejezve: a polgári demokrácia visszafejlődést jelent. Előre nincs más út, az intellektuellek számára, mint vagy az egyik, vagy a másik fronthoz csatlakozni, egyszerűen azért, mert bármilyen „független jószándékú” is legyen, két lövészárk között gépfegyvertűzben szántani nem lehet, ellenben igenis lehet ilyen munkát végezni az egyes frontok mögött. Hogy az imperializmus semmiféle szabadsághoz nem vezet, azt bizonyítani nem is kell. A bolsevizmus pedig egészen másfajta szabadságot ígér, mint amit eddig ismertünk. De különben is oly beteg az egész emberiség, hogy ha ez mást nem is hozna, minthogy tervszerű termeléssel és munkabeosztással fizikailag, tehát testileg feljavítja néhány generáción át az emberiséget, akkor is megéri, hogy az imperializmus által lehetetlenné és elvont fogalomná tett szabadság utáni siránkozás helyett aktív módon résztvegyünk a szabadság tulajdonképpen elvonói ellen való küzdelemben. Pillanatról-pillanatra világosabb, hogy vagy ide, vagy oda csatlakozni kell, mert még a szabadságért, sőt különösen a szabadságért folyó harcot is csak rendezetten lehet megvívni, mert ha nincsenek a szabadság elnyomására szolgáló szervek, akkor tulajdonképpen szabadság van. Még az öreg Mózes megmondta, hogy „törvény ellen törvénnyel harcolj”, szervezet ellen, sőt, ha győzni akarunk biztosan, ak-

kor szervezetlenek ellen is szervezeten kell küzdeni. Ez természetesen a szabadságért kiáltó uraktól önfeláldozást, önkéntes áldozatot kíván, azonban, ha oly hülyék, hogy nem látják be ennek a szükségességét, nyomtalanul elsöpri őket a történelem.

Sajnos, nem pályázhatok arra a bizonyos „Az ifjúság miért hagyta faképnél a szabadságot” című pályázatra, mert mire megkaptam leveleket és a lapot, már lejárt. — Cikkeimet nem hiszem, hogy közölnék. erről különben néhány vers kíséretében írok a szerkesztőnek...

Csóköl Attila.

Legtöbb levelét francia nyelven írta Attila. De írt francia verseket is, amiket később fordított magyarra. Utolsó párisi levelét így kezdi: „Kedves Lucie, je viens de recevoir le 100 P, de nem írhatok franciául, mert nem értenéd meg (hogy mifénének örülök rongyos 100 pengő láttán)”

A 100 pengő „láttán”, amit vizsgadíjra kapott, elhatározta, hogy a nyarat a tengerparton tölti barátaival, egy kis halászfaluban és majd csak Pesten vizsgálzik. Új verseskötete összeállításán dolgozott ezidőben és így szüksége volt még egy pár heti tanulásra, hogy elkészüljön az alapvizsgával. Elküldte a bevezetőül szánt verset:

*„Lucie nénémnek öccse itt,
Batu khán pesti rokona. . .”*

(A nevet később megváltoztatta. „Ha már nem vagy Jolán, akkor inkább a Lidi illik hozzád” — mondotta.) „A te neved lesz az első szövegszó a könyvben; remélem, megvagy elégedve?” — írta a vers után.

Mielőtt felült volna a nizzai vonatra, gyorsan pár

sort vet egy levelezőlapra: „Paris—Marseille—Nice—
Csók—Ölelés—Hallatlan Boldogság—Attila—Zseni—
Pantheon“.

Minden bizonnyal ez a két hónap volt életének legnyugodtabb, legzavartalanabb, legboldogabb időszaka. Öröme határtalan volt, amikor meghallotta, hogy Etus is leutazik és együtt töltik a nyarat. A kis faluban nem volt egyetlen „fürdővendég“ sem. Diákok, festők, finnek, norvégek és egy pár magyar fiú társaságában sütkérezett a tengerpart forró homokjában. Etus félkiló paprikát vitt magával Pestről. Paprikás krumplit, paprikás csirkét, lebbeneslevest főzött. Ezekre az ebédekre meghívták északi barátait. Remekül mulattak, amikor a magyaros kosztól levegő után kapkodtak az idegen fiúk s könnybelábadt a szemük a mérges falatoktól. Ezután a norvégek hívták meg a kis társaságot nemzeti ebédre, majd a finnek. Attila hosszú tréfás francia verseket írt a nyurga északi fiatalemberekről, akik törülközőket és szalvétákat kötöttek maguk elé és hosszú fakanalakkal kavargatták a tejes káposztát, amibe ezüstszíni heringeket aprítottak. Szakállt növesztett és szakállát is megénekelte:

*quelle soit la cause t'indiquant m'interdire
de garder ma barbe qui n'met personne en ire
sauf toi: á l'avance déjá tu t'en occupes
bienque les écossais puissent porter leurs jupes.*

*Eh bien sans prien d'expliquer ta colére,
c'que je laisse croitre c'est ma barbe le plus chére
et si tu la coupais comme un pal'ron de vœu
je le ferai pousser á Szeged de nouveau. . .*

Ezekből a napokból való az alábbi levele:

Cagnes sur mer 1927 jun. X.

Luciekém,

itt vagyok a tengertől néhány lépésnyire, Nizzától 20 percre autobuszon. Az ég? Róla már hallottál rengeteget — igazán csodálatosan kék. Pompásan illik hozzá a bőröm, néha összetévesztem emez utóbbit az itatóssal, olyan piros. Úgy jellemezhető legjobban ez a hely, hogy itt a szívfájdalom szerepét átveszi a bőrfájdalom; tehát számodra is igen alkalmas volna. Petróleummal és gyertyával világítok estelente, a szúnyogok már este tízkor elaltatnak, sőt még a legyek is igen hasznos szerepet töltenek be, az istennek sem hagynának 5½—6-nál tovább aludni. Ami szinte nélkülözhetetlen, mert ½8 után már nem kapni tejet. Az emberek egyszerre franciául, olaszul és provánszi nyelven beszélnek. Háziaim hajnalban elpárolognak, különbejáratú kéjszobám előtt lábujjhegyen suhannak el és mezítláb. A tengerparton már egy csomó színes kaviacsot, gyönyörűeket — néhol áttetszőek, holott az ég s a tenger fénye téveszti össze egymást — gyűjtöttem számodra. Kicsit álmosá teszi az embert, mikor is fú a szél és a lombok zúgnak, a tenger meg zuhog.

Miért nem írsz? Ha kicsit nekidurálsz magad, az mindjárt olyan jól esik neked. Az én mondanivalóim pedig téged talán nem érdekelnek. „Gondolataid nincsenek s én csak dadogni tudok neked.” — Ez pompásan illik rád is, pedig egyik szerelmes versemből való.

Most még valamit. 13—14 éves korodra, ha visszatudsz emlékezni, írd le nekem egy iskolahét érzéseit. Ne azt, hogy milyen érzések támadnak benned, visszaidézve ezeket az eseményeket, hanem akkor miként történtek érzéseid; és részletezve, tehát hétfőn reggel

felkeléskor, reggelinél, az első óra alatt, szünetben stb. Erre szükségem van és azért kérem tőled, mert a nők az ilyen apró és mégis fontossá üledő dolgokat jobban megőrzik s mert nékem sejtelmem sincs semmiről, ami ezt a koromat ilyen viszonylatban illeti. Ez az egyik. A másik hasonló és majdnem idetartozó dolog: írd le, hogy e levél megérkezésének napjáig bezárólag, mit csináltál egy héten át. Egészen aprólékosan és tüzetesen kérem. . .

*Nővérem csak küldi a kenyereket
a lélek vén teknőc hátán lebeg
négy fillérem van mindenem kopott
ne névessetek ki asszonyok.*

Ez még párizsi. Egy másiktól négy sort, amilyent még nem írtak soha:

*Ó bánat ne érij el csak holnap
ma nem voltam csók senkinek
eredj felhő hisz úgylis mennél
ha árnyad nem volna hideg!*

S egy itteniből:

*Örökkön háborog a tenger
örökkön zúgnak aombok
örökkön fájdalmas az ember
örökkön kicsik a dolgok.*

Most tehát joggal kérdezhetem, hogy mi van a pengőkkel? ajánlott levélben, valutában. France, Cagness-sur-mer, Avenue Germaine, Maison Bormida. (Ne félj az Avenuetől, csak két ház van rajta s a másik csak épül.)

Attila.

Megírtam a kért iskoláskori élményeimet. Irásközben eszembe jutott, hogy Attila első polgárista korában egy napon sírva jött haza az iskolából. Bánatosan ült az asztal mellé és eltolta magától a levest. Faggattuk, mi lelte?

— Meghalt a király — mondotta és zokogva könyökölt a tányérok között az asztalra.

Etus megszólalt:

— Jaj, nem is mondtam mamának, hogy meghalt Ferenc József. Holnap nem kell iskolába menni!

Ezt is megírtam Attilának. Hogy milyen bánatosan járt-kelt napokon keresztül, mint aki egy kedves nagybácsit vesztett el, aki többé nem fogja kézen és nem viszi el a cukrászdába.

Attila a felidézett emléken elgondolkozott. Magyarázgatta magának, milyen veszteségérzés foghatta el az öreg király halálakor. Arra az eredményre jutott, hogy a soha nem látott, soha nem ismert apát sirathatta el a kisfiú, amikor a király meghalt.

Augusztusban elkültük a gyerekeknek az uti költséget a hazautazásra. Egy napon Etus váratlanul megérkezett — egyedül. Elmesélte, hogy Attila, amikor megkapták a pénzt, elhatározta, hogy mielőtt vonatra ül, kirándul Nizzába. Felültek a nizzai autobuszra, aztán a sétányok pálmái alatt csatangoltak, megcsodálták a gyönyörű hoteleket, a ragyogó kirakatokat, az elegáns dámákat, a hatalmas autókat, a kikötőben himbálózó yachtokat. Közben alaposan megéheztek, de sehová sem mertek bemenni ebédelni. A ragyogó városban sehol sem találtak egy kis bisztrót, ahol olcsón falatozhattak volna. Ácsorgásuk közben megálltak egy rulettautomatánál s elnézték, hogyan dobálják a gépben az emberek frankjaikat. Attila hirtelen elhatározással beállt a játékosok közé. Izgatottan dobta az automa-

tába az aprópénzeket, addig-addig, míg összenyent 50 frankot. Széles jókedve kerekedett. Belekarolt Etusba.

— Gyere. Bemegyünk valahova és nagyszerű ebédet fogunk enni.

Beültek egy elegáns étterembe. Attila meghökkent, amikor látta, hogy rögtön öt-hat frakkos pincér állja körül asztalukat és lesik a szót szájáról, mit fog rendelni. Valamit kikeresett az étlapon, amiről azt remélte, hogy nem lesz nagyon drága. Amint elhangzott a rendelés, a pincérek sűrögni kezdtek. Az egyik két tányéron szalvétát hozott, a másik egy tányéron jeget, a harmadik egy tányéron paradicsomot, a negyedik egy tányéron egy darabka húst. Aztán az ötödik hozta a számlát, szintén egy tányéron, szalvéta alatt. A számlából kiderült, hogy a fényűzés és a falat hús 100 frankba kerül. Attila elővette nyereségét és a többit az útiköltségből pótolta.

Éhes volt és elkeseredett. Azon gondolkozott, nem volna-e jobb, ha gyalog mennének át Cagnes-sur-merbe, hogy legalább az autobuszköltséget megtakarítsák. De Etusra való tekintettel mégsem vágtak neki gyalog a húszkilométeres útnak. Másnap reggel elhatározta, hogy visszanyeri az eldorbézolt pénzt. Ha tegnap sikerült, biztosan ma is sikerülni fog legalább 50 frankot nyernie. Búcsút vett Etustól és megint beutazott Nizzába.

Késő este lett, még mindig nem jött vissza. Etus nyugtalankodni kezdett. Kiment az országútra, leste az autbuszokat, de Attila csak nem érkezett meg. Kéresztül-kasul járta a kis falut. Nem mert lefeküdni és amikor feljött a hold, lement a tengerpartra. Itt találkozott Attilával, aki magábaroskadva ült a holdfényes tengerparton. Poros volt, fáradt és elkeseredett. Gyalog jött Nizzából. Nemcsak a pesti, hanem a nizza-

cagnesi útiköltséget is elveszítette. Másnap reggel megint át akart menni, szerencsét próbálni, most már az Etus útiköltségével. De Etus volt olyan okos, hogy nem engedte ezt is kockáztatni. Végül is abban állapodtak meg, hogy Etus azonnal Pestre utazik és valahogy elintézi, hogy Attila is minél hamarabb megkapja a visszautazásra való pénzt.

Igy is történt. Amikor Etus hazaérkezett, a pénzt azonnal elküldtük Attilának. Még gondolkoztam azon, hogy ne írjak-e intő figyelmeztetést: óvakodjon attól, hogy ezt is eljátssza, mert akkor jöhet gyalog Pestre. De Etus lebeszélte erről. Meg volt győződve róla, hogy Attila soha többé nem keresi játékban a szerencsáját. Így nem is említettük egy szóval sem levelünkben a dolgot és ez Attilának végtelenül jólesett. Elutazása előtt még egy levelet írt. Nem fogadkozott, nem ígért semmit, de érezni lehetett a sorok mögött, milyen boldog, hogy nem terheltük lelkiismeretét oktalan és fölösleges szemrehányásokkal.

Luciekém,

épp most kaptam meg leveledet. De jól megy József Attilának! Nem tudom, megérdemli-e utólag.

Olyan fekete vagyok, mint egy középafrikai négertörzs. Majd ha elindulok, az Avenue Germainen szedek egy csokor mezei virágot — kaktuszt, pálmát és majomkenyérfát. Egy elegáns cápa már előre üdvözlöt. Itt és most jöttem rá véglegesen, hogy megváltó tehetség vagyok, mert az Úr összetévesztette szakállamat valami vörös, égő csipkebokorral és beléköltözött. Félek, hogy amint civilizált területre lépek, meg kell borotválkoynom, mert az emberek hajlandók szakállamat illetőleg arra az egyszerű és kényelmes álláspontra helyezkedni, hogy nem mosakszom. Pedig oly

nagyszerű, mikor az Ocean hús gyöngyökben csöpög belőle a köldökömre, melynek egész tájéka oly sötétbarna, mintha kormozott szemellenzőt viselne. Az egész taj tele van kenguruval, krokodillal és elefánttal, mint az egy Afrikával kacérkodó nyaralóhelyhez illik is. Csak egy rossz, hogy ne mondjam, csintalan tulajdonságuk van, s ez az, hogy röpködnek. És csípnek.

Szegény Janovics Bandi (az összes ismert családok rokona) tegnap ráragadt egy légyfogóra, alig tudtuk lekaparni e nemes óvóeszköztől. Látod, ilyen veszélyek fenyegetik itt az embert...

Hálából egy pár aforizmát gyártottam számodra, nehogy sirva fakadjak:

A politikától miszem van, tőled pénzem...

Nincs rémesebb az őszinte embernél, ha ostoba...

Az asszonyok akkor is sírnak, ha nem áll jól nekik. A férfi jobban tud vigyázni szépségére...

Én vigyázok a szépségemre. Csókollak, de már befejeztem.

Attila.

Amikor Attila hazaérkezett Franciaországból, férjem átölelte és barátságosan hátbaütögette. Egyszer csak észrevettem, hogy Attila is tegezi őt. Nem tudom, melyikünk örült jobban ennek a most már kifelé is mutató barátságnak, Attila-e, vagy én. „Megtört a jég” és már Etus sem doktorurazta sógorát. Úgy látszott, hogy Attila szeretetre vágyó, a család összetartó lekööttségében biztonságot kereső lelke, melynek szenvedélyei lemondó lirizmusban csengtek ki, míg tompán tehetetlen volt, most már lázas, felszabadító munkába temetkezik. Öntudatlan félelme a magánosságtól egyidőre megszűnt, másokért oly könnyen áldozó, odaadó élete új erőre kapott.

Attila elhozta hozzánk most már barátait. M. ilyenkor bement a szobájába és csak akkor jött elő, amikor

a fiatalemberek már elmentek. A tél folyamán Attila kedvéért hetenkint egyszer összehívtuk kedves embereit. Ezeken a napokon férjem már kora délután elment és csak késő este jött haza. A fürdőszobán keresztül ment a hálószobába, nehogy találkozzon rajtunk kívül valakivel. Egyetlen alkalommal sem mutatkozott vendégeink előtt, hiába kérleltem.

Rengeteg ember gyűlt össze ilyenkor nálunk. Minden sarokban világmegváltó viták folytak. Egy fiatal zongoraművésznő hosszas kérésekre eljátszott egy-két Bach-fugát, vagy Beethoven-szonátát. A drága Simon Jolán különös verseket szavalt, amiket a hallgatók egy része ájtatos figyelemmel hallgatott, míg a többiek görcsös nevetésben fetrengtek a hallottaktól. Orvos barátunk úgy járt-kelt a házban, mint egy kabaréelőadás szünetében, majd leült és polgári öntudattal hallgatta a szellemi mutatóvényszámokat. Ő is mondogatta férjemnek, kár, hogy távortartja magát „irodalmi teadélutánjaimtól“, ahol remekül lehet szórakozni az ifjú boglyasok és zöld titánok társaságában.

Este 8—9 óra tájban szétszéledtek vendégeink, azonban három-négy fiatalember, akikről soha sem tudtam kiesodák, mi a nevük, semmi hajlandóságot nem mutatott a távozásra. Amikor már mindnyájan nagyon éhesek voltunk, betálasztam a vacsorát és összeszedtem ami ennivaló található volt a háznál és asztalhoz ültetjük a fiúkat. Vacsora végeztével visszatelepedtek a fotelokba. Ütünk és üntük egymást. Az volt az érzésem, azt szeretnék, ha magukra hagynánk őket, hogy végre zavartalanul kinyújtózhassanak a kényelmes karosszékekben és nyugodtan alhatnának. Reggel mentek el.

Férjem ingerülten veszekedett, amiért nem hajtottuk ki a fiatalembereket. Az meg teljesen kihozta a sodrából, hogy egy idő múlva kora reggel, amikor kiment az előszobába, már ott ült valaki és várta, hogy

Attila felébredjen. Vagy éppen az Etussal akart beszélni. Ezek a fiatalemberek úgy jöttek-mentek házunkban a nap bármely órájában, úgy üldögéltek a szobákban, mint egy pályaudvar várótermében. Végül is beszüntettük a délutáni összejöveteleket és azontúl Attila házon kívül találkozott barátaival. Egyedül Németh Andor járt továbbra is hozzánk, őt mindannyian nagyon szerettük.

Egyszer-egyszer felhozta magával Attila új barátját, Illyés Gyulát is. A két fiatal költő leült egy sarokban, összedugták a fejüket, mint az összeesküvők. Esténként néha velük mentem az Angol-kávéházba, itt írták verseiket. Emlékszem, milyen játékot találtak ki. Egy papírlapra rímeket írtak fel, szonettformában, a másiknak kellett a rímekhez megírni a verset. Hogy nehezebb legyen a feladat, címet is adtak a megírandó versnek. Attila és Illyés órákon keresztül írták ezeket a szonetteket. Kaján mosollyal rakták egymás elé a hajmeresztő rímeket: szemüveg — Lübeck, balra ment — parlament, kapus — vadhús, dohány — a lány, pilla most — villamost, kimosd — szivarost, hajlék — hajlék (demeure) és ennek tetejébe a címet: Cézár Galliában. Az alanti játékszonett címét és rímeit Illyés írta, ehhez komponálta Attila a verset:

Reggeli ájtatosság

<i>Ó hagyj Uram még így feküdni</i>	<i>hasmánt</i>
<i>csak egy kicsit és jöhet a</i>	<i>fuszekli.</i>
<i>A számtantanár bús szemét te</i>	<i>szedd ki</i>
<i>s torkát szorítsa össze jól a</i>	<i>vaspánt.</i>

<i>Ha jót is mondok, azt mondja</i>	<i>nem áll!</i>
<i>és néki mindig piszkos a</i>	<i>fűzet.</i>
<i>Szünet ha jön, vigyázóval</i>	<i>ület,</i>
<i>miatta szenved itt egész</i>	<i>Revál.</i>

*Hozzád esd a gyerekek fölnyujtott
Add, hogy legyen néhány színes
padomban s ő ne kérddesse:*

*ujja.
skatulya
mi az?*

*Add, hogy a leckét a diák jól
És címez minket és ez a
hogy: Mars a helyedre ostoba*

*fújja.
cím az,
pimasz!*

Attila közben szorgalmasan tanult, látogatta az egyetemi előadásokat. Tanári vizsgát mégsem tett, mert „Horger Antal fenyegetésére gondolva” — azt hitte, úgysem kapna állást. Az volt a vágya, hogy olyan polgári foglalkozásra tegyen szert, amely szoros kapcsolatban áll az irodalommal. Az egyetemi év vége táján ismerkedett meg V. Mártával. Komoly szerelem ébredt benne az okos, kedves lány iránt, aki majdnem egykorú volt vele. Elhatározták, hogy összeházasodnak. Márta édesapja semmi akadályt nem támasztott a tervezett házasság elé, csak az volt a kívánsága, hogy Attila előbb olyan állást szerezzen magának, amiből — az ő segítségével mellett — eltarthassa a feleségét. Minden követ megmozgatott, hogy Attila segítségével legyen egzisztenciája megalapozásában és sikerült is bejuttatnia a Külkereskedelmi Hivatalba francia-magyar levelezőnek. Még mielőtt Attila elfoglalta volna állását, lányát elküldte egy esztendőre Londonba azzal, ha a próbaesztendő után is annyira szeretik egymást, áldását adja rájuk.

Soha ilyen boldognak nem láttam Attilát, mint ebben az időben. Minden gondolata Márta volt, a messze távolban élő menyasszonya. Kora hajnalban talpon volt, friss kedvvel indult hivatalába. Hosszú leveleket írtak egymásnak, a posta nem volt elég gyors számukra, repülőpostával küldték a leveleket. Ex-

presszlevelek, sürgönyök jöttek-mentek. Aztán egyszer csak Márta levelei rövidebbek lettek, ritkábban érkeztek. Attila kétségbeesetten leste a postát és amikor a levelek végleg elmaradtak, nem bírta elviselni a rászakadt valóságot. Búskomor lett, szótalán, kerülte az embereket. Aztán, amikor minden reményét fel kellett adnia, hogy Márta valaha is visszatér hozzá, belebetegedett elviselhetetlennek érzett csalódásába. Egy este bementem a kis szobába, ahol egyedül üldögélt a sötétben. Mellé ültem a kis kanapéra. Szerettem volna szóra bírni, megvigasztalni. Azonban alig kezdtem el, amit mondani akartam, minden átmenet nélkül hangos zokogásban tört ki. Fejét az ölembe ejtette és úgy sírt, olyan hangos zokogással, a könnyek olyan csillapíthatatlan áradásával, hogy nem lehetett többé egy szót sem mondani, csak vele zokogni.

Belebetegedett. A MABI neuraszténia .gravisszal szanatóriumba utalta. Amikor hetek múltán hazajött, megvált hivatalától.

„Ekkor azonban olyan csapások értek, hogy bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki — írja erről később. — Hivatalomtól megváltam, beláttam, hogy nem lehetek teherterítel egy fiatal intézmény nyakán.” Pedig bizonyos, azokat az emlékeket nem bírta elviselni, amelyek hivatalához fűződtek. Nem volt többé értelme számára ennek a munkának, amikor elsüllyedt előle a cél, amelyre szemeit egy esztendőn keresztül függesztette.

Magába fordult és csak verseinek élt. Készülődött új verseskönyve kiadására. Közben húgom férjhezment, férjem pedig, hogy gondterhelt életétől megszabaduljon, állást vállalt Hódmezővásárhelyen, ahova 1928 decemberében leköltöztünk. Attila magára maradt Pesten. Hogyan élte át a telet, nem tu-

dom. Rittkán irt levelet, akkor is csak verseiről számolt be.

1929 február 17-én jelent meg harmadik kötete, a „Nincsen apám, se anyám“ ezer számozott példányban, melyek közül a 901—1000. számú példányok „a költő kezéből köztulajdonba mentek át“, vagyis ingyen osztogatta széjjel őket. Az 1. számú könyvet elküldte nekem, majd rövidesen maga is beállított Vásárhelyre.

Külsején látszott, hogy sokat nyomorgott az elmúlt télen. Sovány volt, arca beesett, nyaka még jobban megnyúlt. A sok éhezéstől megint kiújult gyomorbaja, ami Párisban is sokat kínoztta: nem tudott enni akkor sem, amikor bőségesen terített asztal előtt ült. Tejbegrízt főztünk neki, meg prumplipépet, mint egy kis gyereknek.

Ruhái siralmas állapotban voltak. Ami nem is volt csoda, más viselte őket évekig, csak aztán Attila. Ingeit meg sem lehetett foltoztatni, mert foszladoztak a cérna nyomán. Itt Vásárhelyen kapott négy új inget, két hálóinget, talán az első új fehérneműt életében. Aztán M. megint elvitte egy kis szabóhoz, hogy egyik ruháját ráigazítsa. Attila hagyta, hogy így törődjünk vele. Árvasága azonban tökéletes maradt. Csak néha engedett fel lelki fásultságából és ilyenkor mind nagyobb sikoltással fordult felém a kérdéssel: „Mi lesz velem?“ Érezte segítőkészségünket az élete és tehetsége fölött uralkodó rémületes zavar és sötétség közepe, bár ez elől is elzárkózott és csak utalásra célzásra, töredékre szorítkozott, amikor bánatát ki akartam oldozni belőle.

Sokat csatangoltunk a város határain túl a tavaszi napokban. Kirándulásokat rendeztünk a Tisza mellé

és néztük a vizet, mint gyerekkorunkban a Dunát. Ha meleg nap sütött, fürödtünk úszkáltunk. Aztán lehevedtünk a fűre és bámultuk a kék eget. Ilyenkor nagy nagy nyugalom költözött belénk és estefelé mint a fáradt kapások, szóltanul, egymásba karolva mentünk haza.

Egy napon Makóra készültünk. Hívtuk Attilát, jöjjön velünk, meglátogatjuk Espersit doktort. Attila azonban nem volt hajlandó felkeresni régi barátját. Gyorsan elkészítettem uzsonnakávéját, elébe tettem a veranda asztalkájára, aztán siettem férjem után.

Éjfél tájban érkezünk vissza. Bementem Attila szobájába, hogy elmeséljem néki a makói kirándulás eseményeit. Ágya érintetlen volt. A szobában heverő holmijai, pipája, könyvei, papírjai, bőröndje eltűntek. Amíg odajártunk, Attila szó nélkül és búcsú nélkül elutazott.

Hónapokig nem hallottunk felőle semmit. Még a címét sem tudtam. A nyár végén a Japán-kávéházban találoztunk véletlenül. Mintha közben misem történt volna, nevetve ölelt át, amikor meglátott. Első kérdésem az volt, miért hagyott faképnél bennünket szó nélkül, mire azt a magyarázatot adta, nagyon megharagudott, amiért beletettem a cukrot a uzsonnakávéjába. Holott tudnom kellett volna, hogy nem szereti édesen a kávé.

A huszonnéggyéves ifjú lelkét fenekestől felforgató első szerelmi csalódása egész életére döntő befolyással hatott.

*szerettem egy lányt, de osztálya
elrabolta tőlem. . .*

írta egy papírlap közepére e sorokat. Talán versben akarta feloldani kínját, amelyet a kitaszítottság érzése

keltett benne, de nem folytatta. Soha nem beszélt és nem mondott erről többé semmit, azóta, hogy az ölemben zokogott.

Végeredményben talán ez az élménye fordította egészen a szegények, szenvedők és kitaszítottak felé. Amióta kilépett a Ferencvárosból mindig, mindenütt éreznie kellett, hogy nem ide tartozik. A Lovag-utcában, a hozzá legközelebb állók között érezte először ezt és ez az érzés tovább gyűrűzött benne, mind szélesebben mint filozófiai latolgatás, végül már mint fájo proletári öntudat. Naiv számítás vezette, hogy a világon minden embert megbecsülnek az emberségéért, de csak a költő előtt nyíltak meg a kapuk és szívek, az ember orra előtt becsapták az ajtókat.

Megint Déry Tibor sorait kell idéznem, aki talán a legjobban ismerte és értette Attila sorsának e rejtett rúgóit:

„Amikor én, tíz éve Pesten megismertem, nevető fiatalságának már a végén járt. Huszonkétéves volt ekkor. Humorának még voltak szertelen kitorései, kamaszos gögje olykor még fortyogott, de az élet már nagyjából letompította szögleteit s a világgal szemben kialakult ellenállása mind kerekesebb lett s mind beljebb húzódtott szívébe. Nagy nyomorban élt... Mikor következnek el az a pillanat, amikor az ifjú megbokrosodik a valóság túl magas és méltatlan akadályai előtt, elfordul és a magányba menekül? Mikor az a másik, amidőn nem bírja tovább az egyedüllétet, újra kilép és segítő társakat keres, hogy megváltoztassa a valóságot? A lélek nem az időben fejlődik, hanem egy érdeesebb, szemcsésebb közegben, amely hol hígabb, hol sűrűbb s aszerint kisebb vagy nagyobb nyomással alakítja: az események összeálló, sodródó közegében. Attila lelke gyorsan alakult, öregedett. A baljós események torlódnak s fokozott nyomásuk már a gyerek-

ember lelkében kikattanthatja azt a reakciót, amely máskor csak egy csendes öregkor végén áll be. Hogy a költő fiatal életében mikor következett el az a pillanat, amikor megértette — talán tízéves korában — hogy férfivé lett, s mikor az a másik — talán harmincéves korában, amikor számot vetett az öregséggel, azt nehéz lenne eldönteni. Nem ő maga öregedett, élete öregítette. A léleknek ugyan különös vonzóereje van az alkatához jól illő eseményekre s Attila úgy hívta magára a szegénységet, a mellőzést s az értetlenséget, mint a mágnes a vasat, de az ember ugyanekkor testétől-lelkétől idegen sorscsapásoknak is ki van szolgáltatva, s e kettős bonyolult keringésben, hol önmagától, hol a világtól kéri számon a boldogságot. Barátságunk első éveiben a kort hívta tetemre. Szegény volt s öröme vágyott. Megkereste a szegénységnek rajta kívül fekvő, kikapintható okait, megvizsgálta a társadalmat, rátalált osztályára s benne a maga helyére. Nem volt többé egészen egyedül. Elégedetlensége egy osztály elégedetlenségéhez súrlódott s tüzet fogott. Az gyüttérzés, mint egy légnyomás, magasan önmaga fölé dobta. A külvárosokban csatangolt, maga is éhezve és soványan, mint azok, akikhez beszélt, télvíz idején órákig gyalogolt, mert nem volt pénze vilamosra s nem akart lemaradni egy-egy újpesti vagy rákospalotai szemináriumról, repedt, kültelki kocsmákban próbálta megfogalmazni életét. Olyan emberekkel találkozott, akik még szeretni tudnak. Ismertem egy szabósegédet, aki heti tizennégy pengőből tartotta el családját. Valahányszor meglátogatta Attilát, észrevétlenül egy pengőt hagyott maga után a lakásban, mint a jóságnak egy tündéri ezüst lábnyomát. A fiatal költő ezidőben megírta korunk, de minden bizonynyal a magyar irodalom legszebb proletárverseit.

Mindvégig hű maradt osztályához, később is, amikor egyre fokozódó érdeklődéssel kezdte figyelni önmagát. Mongolvágású szemét — melynek belülső metasztett ráncára oly büszke volt, hogy külön figyelmeztette rá a nőket — a világtól lassan önmaga felé fordította. Mi idézte elő ezt az irányváltozást? Mint gyermekkorában a testét-lelkét szorongató nyomorral, ismét összeütközésbe került a valósággal: ezúttal a politikával. Úgy látta egy időben, hogy saját osztálya cserbenhagyta. Nyilvánvalóan tévedett... Türelmetlenségében gyenge volt és érzékeny a megpróbáltatásoktól, melyek már felmárták bőrét, de megrendítő, hogy mindig a legjobbak esnek áldozatul a politikának s ha már a költő sorsa, hogy félreértsék, vagy legjobb esetben kihasználják, még annyi megbecsülést sem kap, amennyi Minos áldozatainak kijár. Az igazi művész szigorú önmagához, érzékeny és hiú. Attila gyöngéd alakja megingott, mintha tarkón ütötték volna, amikor úgy látta, hogy azok, akikhez szívével, értelmével húzott, akik között meglegelte a sokáig keresett közösséget, épp azok nevében igazságtalanság éri: e kettős tévedést soha nem heverte ki. Mélyebben vágott, mint az a buta értetlenség, mellyel mértékadó írói körök örvendeztették meg.“

1930 nyarán mindhármunk élete fordulóhoz érkezett. Elhagytam férjem házáat, ahol tizenkét esztendőn keresztül többé-kevésbbé gond nélkül éltem, ahol Attila is mindenkor menedéket talált és amit soha nem éreztünk mégsem otthonunknak. Barátságosan elváltam férjemtől és ezt a barátságot én is, Attila is híven ápoltuk M. 1937 februárjában bekövetkezett haláláig. Sokat köszönhattunk neki és tudtuk róla, hogy éppen olyan magányosan maradt osztályában, amiért velünk

szövetkezett, amilyen magányosan maradtunk mi ol-
talmat, kényelmet, muzsikát nyújtó fedele alatt.

Etus hugom is válófélben volt, párhónapos cse-
csemőjével albrétben lakott. Attila az Andrássy-út 6.
szám alatt, a harmadik emeleten bérelt egy kis cseléd-
szobát. Sokszor napokig nem mozdult ki a fűtetlen
szobából, nem kelt ki ágyából: aludt és amíg aludt,
nem érezte a kínzó éhséget. Amikor már ezt az olcsó
kis szobát sem tudta fizetni, elköltözött. Tartozása
fejében otthagyt a könyveit, amiket soha nem tudott ki-
váltani. Barátaínál húzódott meg éjszakánként, vagy
reggelig ült a Japán-kávéházban.

Itt a Japán-kávéházban találkoztunk egymással.
Itt olvasta fel „tárgyi kritikái“ tanulmányát Babits
Mihály verseskötetéről.

Ez a tanulmány a Toll-ban jelent meg, hetekkel
a Baumgarten-díj első kiosztása előtt. A kávéházban
tanyázó fiatal írók és költők fejüket csóválták a vak-
merőségen. Elképedtek annál is inkább, mert Attila
híte megingathatatlan volt, hogy neve ott fog szere-
peln a kítüntetettek és megjutalmazottak között. Ezek
a fiatal emberek már minden sorukat úgy írták hogy a
költő behúnyt szemmel is lássa, betapasztott fülekkel is
hallja hódolatukat, áhítatukat személye és műve iránt.

Mi készítette Attilát arra, hogy ezt a tanulmányt
megírja és **éppen most** írja meg?

A tanulmány címe ez volt: „Az istenek halnak, az
ember él.“ Ez a pamflet végső fokon nem Babits Mi-
hály személyét akarta megbántani. A hányott-esett,
hajléktalan, éhező ember a költőnek kijáró megbecsü-
lést és elismerést akarta érezni, megkapni — **csak-
azértis.** Ő volt az a gyermek, aki bosszút esküdött
és felgyújtotta az apai házat s most idegenség lepi,
mint a kő, s csak annak mellén, aki ellen lázadt,

tudná magát kisírni... Nyomorúságát már nehezen tudta elviselni. Szüksége volt arra, hogy most az egyszer, akkor is elismerjék értékét, megbecsüljék tehetségét, amikor kihívja maga ellen annak haragját, akinek hatalmában áll enyhíteni a lelkét, idegeit mardosó nyomorúságot.

Írásának súlyos következményei később aztán meggyőzték őt tévedéséről. Keserűen bűnhődött azért, ami pedig nem volt más, mint fiatalos hév és a célon túllövő elmejáték, de mindenekfölött a csínytevő gyerek sóvárgása a felnőtt, erős, jóságos apa bocsánata és jutalma után.

Egyéni értékének legtárgyilagosabb tudatában tragikus hatást váltott ki Attilából a Baumgarten-díjjal kapcsolatos mellőztetés. Ugyanakkor eltávolította tőle szerencsés költőtársát — barátját.

Attilát senki sem értette meg. Senki sem tudta — még a nagy költő sem — elnézni a sárba nehezedett ember hetvenkedését, aki nem panaszkodott, nem hízelgett. Senki sem tudta, hogy amikor Toldy Miklós módjára malomkövet emelt bátyja ellen, ezt azért tette, hogy ki ne törjön belőle a mindennel leszámolt ember kétségbeesett sikoltása és könyörgése. Amikor később, megbomlott idegekkel, már nem tudta fegyvelmezni magát, csa akkor kiáltozott a világba: „Jaj, szeressetek szilajon, hessentsétek el nagy bajom...”

Nem Babits Mihály ellen harcolt és nem Ilyés Gyulára irigykedett barátjára és bajtársára, akivel együtt járták a külvárosok sötét utcáit, együtt énekeltek a „Ca ira“-t és éltették a forradalmat. Akinek minden sikerült.

Mindez nem utólagos jóvátétel, Attila dolgainak és személyének szépítése, hanem valóság, amit tőle tudok. Egyszer a Japán-kávéházban elmondotta, hogy egy téli estén, a Széna-téren felszállt a villamosra és a

perronon Babits Minállal találkozott. Mint akit még a visszaemlékezés is láthatólag zavar, beszéd közben megrándult az arca, majd fura, ferde mosollyal ezt a verset olvasta fel:

*„ . S ha már szólok, hát elmesélem, —
villamoson
egy este a Széna-téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.
S míg ottan
egy pillanatig szórakozottan
eltűnődtem, hiszen lehetnének
jóbarátok, együtt mehetnének
a kávéházba s teát kavarva,
szépet, jót, igazat akarva
beszélgethetnének irodalomról,
vagy más ily fontos emberi lomról
és telt szavadra,
mit óvatosan vetnél a latra,
utalván a tapasztalatra,
indulatom messze ragadna,
te — hozzátéve: „Szívedre ne vedd“ —
leintenél, mint öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.“*

Ezek az ő megmásíthatatlan szavai. Hogy ezeknek az értelme mint tárulkozott ki bizalmas beszélgetésekben, fölösleges is megvilágítani. Aki mélyére lát ezeknek a soroknak, az egyesegyedül magára vessen, ha nem tudja megérteni, a reménytelenség és kilátástalan-

ság milyen súlyát hordozta ettől kezdve Attila a lelkében.

Az idézett vers többi sorában is ott tündöklnek fogalmainak és lelkének világossága:

*„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja. nyomja. összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindegyik determinált.
Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk te is meg én is
s még jó, ha az ember harapja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki más.
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, —
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyú karma? . . .“*

Ezt a verset mégis a fiókjában őrizte. Talán azért, mert az emberek értelmetlenségéről mindinkább meggyőződött. Azokat a strófákat sem adta át a nyilvánosságnak, amelyeket Illyés Gyulának írt:

*„ . . Szerencséd volna? Én azt nem hiszem.
Majd előttük mögüle az érdem,
vagy összetörsz s a tél vizeiben
kemény szavakért könnyörögsz majd térden.*

*Nekem sikerült (s ez is szégyenem,
hisz nem egyéb ez ember-árulásnál)
hogy csupán száraz kenyeret egyem
az isten testén való osztozásnál.“*

Ez a vers lett volna Attila válasza arra a nyolc sorra, amit Illyés írt róla, amikor megjelent „Ars poetica” című költeménye:

*„Szolga, — mondhatom én, magamra,
jó légvétel, szabadon.*

*Mint levetett ruhán, nyújtózva
lépek át tüstént láncomon.*

*Vetkőzöm. Nem neked, te kerge
tányérnyaló, aki magad
hősnek szavalva leplezed le,
hogy pribéknék is mily ócska vagy.”*

Amikor Illyésnek ez a verse a Nyugatban megjelent, Attila már súlyos beteg volt. Főbekólintották a régi barát durva szavai. Attila ekkor kozmikus rendszeretéből, ildomos felnőttégségi becsvágyából, melynek megnyilatkozásával egy emberiséget akart okosabb és boldogabb életre nevelni, már belemerült a megszégyenítő folyamatba, mely gondolatait silány téveszmék hinárjába, testét pedig a tehervonat csikorgó kerekei alá szorították. Az, aki szerencsés volt, „akit szerettek, könnyen értettek”, nem vette tudomásul, hogy Attila élete már csak pánik, versei segélykiáltások.

1930 novemberében Attila és húgom a Margit-körúton kibéreltek egy kétszobást lakást és összeköltöztek. A két szoba berendezését M. vállalta. Bútorokat, edényeket, ágyneműt küldött fel Vásárhelyről. Ha néha feljött Pestre, ellátogatott hozzájuk. Ilyenkor meglepte őket hasznos és haszontalan ajándékokkal. Ezek a tárgyak, holmik, amiket olyan örömmel hordott ide, mintha csak az ő valójának elvarázsolt jelképei lettek

volna. A kis rádió nem akart megszólalni, a fényes-szemű, apró kanári néma volt. Néha kitérte a kis csőrét, kiduzzasztotta a nyakát, mint aki vidám, szárnyaló csattogásba kezd, de csak puha pihehangok jöttek a kis torkából, alig hallhatóan, de rögtön abba hagyta. Mintha elnémult volna a csodálkozástól, szíve hangjait hallván. Aztán leugrott a kis lécről és szemelgette a kendermagot. Az egyik sarokban egy gitár állott, amin senki sem játszott. Húgom egyéves kislánya félve és kíváncsian kerülgette ezt a gitárt. Olykor oda-merészkedett hozzá, körülnézett, nem leselkedik-e rá valaki, és ujjával megpendítette az egyik húrt. A mély, zengő hang hallatára rémülten futott anyjához, belekapaszkodott és a szoknyájába fúrta a fejét.

Attila a Teleki-téren vett magának egy íróasztalt. Nagyon büszke volt íróasztalára és a könyveire. Könyvespolcán rengeteg szótár sorakozott egymás mellett; még eszperantó szótára is volt. Finnül tanult most, eredetiben szerette volna olvasni a Kalevalát.

Úgy emlékszem, ebben az időben Hatvany Lajos támogatta egy darabig. Ezzel a pénzzel járult hozzá a kis háztartáshoz.

Az volt a vágya, hogy írásaival keresse meg, amire múlhatatlanul szüksége van. Rengeteget olvasott. Íróasztalán ott sorakoztak Schopenhauer, Du Bos, Taine, Hegel, Freud, Marx, Nietzsche, Stekel, Labriola, Rénier, Kautsky könyvei. Feljegyzéseket készített témáiról, amiket meg akart írni:

„Irodalom és szocializmus

Az appercepció szintézise

A nemzetiség ösztöne

Kik olvasnak és kik nem olvasnak?

A művészet kérdése és a proletárság

Nemzeti irodalom — nemzeti ízlés

Vajda, Reviczky, Ady: a jelen valóság tagadása, s nem a nemzeti klasszicizmus ellenzéke és tagadása.

Termelő erők állapota

Irodalom és társadalom

Társadalomértelmezés

Művészi változó és művészi állandó.

Mit értünk voltaképpen középosztályon? Azonos-e a középosztály a polgársággal? Azonos-e az értelmiséggel?“

És még egy sereg kitűzött feladat. Ezeket a tanulmányokat részben meg is írta, részben befejezetlenek maradtak.

Írásában világos, szabatos és szigorú, talán azért, hogy valami titkot rejtegessen előttünk, amit nem szabad néven nevezni. Feljegyzései között itt-ott elbujtatva pár sor, amit magáról ír: panaszkodni szeretne. Az az érzés bujkál e sorok között, csak akkor ölelik az emberek keblükre a költőt (mint a kisgyereket is), ha panaszködik. Éppen ezért megkeményíti magát.

Mindebből verseiben nem árul el semmit.

Első, fiatalosan hetyke költeményeiben még fölényes derűvel mosolyogta meg nélkülözéseit. Költészetének témája most is a szegénység, de nem a magáé, hanem az objektív szegénység. Most már végkép kialakult társadalomszemlélete. Mikor Párisból hazajött, itthon már az új népiesség költői irányzata diadalmaskodott. Származása, hangja szerint ott lett volna a helye közöttük. De ő nem osztotta sem egyoldalú parasztrajongásaikat, sem elvakult úrgyűlöletüket. Tiszta költő volt, az emberiség költője. Nem volt kultúrsznob, de nem volt álparaszt sem: ember maradt az embertelen ségben.

Szeretett oktatni. Szerette a felelősséget, a kötelességet, a hivatást. A más baját, szenvedését saját fáj-

dalmának érzete és az Igazság egyszerű gondolatától megmámorosodva a szabadság, jólét, tudás, öröm és meglegedettség világává igyekezett átalakítani az örömtelen szolgaságban, nyomorban, ostobaságban tévelygő világunkat: ez a forradalmi eszmény hevítette.

„Népművészetet kívántok? Kezdjétek azon, hogy legyen nép, melynek szelleme szabad. Legyen nép, amelynek van szabadideje, amelyet nem morzsol szét a nyomorúság, a szakadatlan munka. Legyen nép, amely a maga ura és győzedelmes abban a harcban, amelyet érte vívnak!“

Szívvvel-lélekkel bekapcsolódik a munkásmozgalomba. Szemináriumokat tart. Tehetségét, idejét, munkáját magasabb társadalmi és erkölcsi célok szolgálatába állítja. Most még jobban hiszi, mint valaha, hogy a szegények szeretete az összekötő kapocs — a tökéletesebb boldogabb életformára törekvés, az a hit, mely eleven kapcsolatot teremt falu és város, puszta és gyár, tanya és bérház között.

Értelmiségének legbensőbb alapvonása a mindig emésztő tudásvágy, a rendkívül sokoldalú kíváncsiság és a csodálkozás. Van bátorsága megmutatni azokat az érzéseket, amelyeket mindenki tud, vagy sejdit — de „amitől mindenki retteg“.

Ilyen volt a huszonhatéves Attila. És szívettépően, szinte nevetségesen szegény. De a szegénység még nem tudta kétvállra fektetni, nem tudta játékos életkedvét elkomorítani. Pedig nem áltatta magát, nem menekült a szegénység elől. Néha sejteti azzal, aki megérti őt, hogy a rejtélyes halál az ő számára természetes. De a férfi Attila titka még nem a halál, hanem a szerelem.

Egész nap lótot-futott. Napközben nem evett. Még villamosra sem volt pénze, gyalog járt Budáról Újpestre. Rákospalotára, ahol éppen előadást tartott a munká-

soknak. Etus este bablevessel, lebbencslevesel várta, ha ugyan hazavetődött éjfél előtt. Judittal rózta a hideg utcákat.

A munkásmozgalomban ismerte meg Juditot. A fiatalasszony magányosan élt, férje évekkal ezelőtt elhagyta. Kislányát távoli rokonok nevelték. Esernyőket varrt egy gyárban egész nap, este emberek közé vágyott. Munkáselőadásokon verseket adott elő. Szépen, egyszerűen szavalt: szerette a verseket.

Attila, ha találkoztunk, mindig mondott valamit Juditról. Csak pár szót. Csak annyit: nagyon szép a Judit. Vagy azt: egyenes és magas. Majdnem magasabb, mint én.

Együtt csatangoltak a hideg téli estéken, az utcán. Egyiküknek sem volt annyi pénze, hogy beüljenek valahova, egy olcsó büffébe, egy csésze teát inni. Ha nagyon fáztak, bementek a Nyugati pályaudvar várótermébe, ott meleg volt. Ott ültek, amíg el nem men az utolsó vonat is és a várótermet bezárták.

Húgom lakásán találkoztam először Judittal. Amikor becsengettem, karcsú, magas, szőke nő nyitott ajtót: mindjárt tudtam, ő a Judit.

Sem Attila, sem Etus nem volt otthon. Leültünk a szobában. Néztem Juditot. Szép volt. Karcsú és szőke. És hideg.

Rá akartam gyujtani, de nem volt cigarettám. Judit előszedett táskájából pár Mirjamot és felém nyújtotta:

— Parancsol? — kérdezte és a hangjával együtt felhúzta finomvonalú orrát.

Pár mondatot váltottunk egymással, aztán készülődtem. Judit kikísért az előszoba ajtajáig. Ott szembe fordultam vele, megráztam a kezét és elköszöntem:

— Szervusz!

— Jónapot! — mondta Judit és most felvonta a szemöldökét.

Ha készülődtem magamban erre a találkozásra, nem így képzeltem el. Meleg érzésekkel hallgattam Attilát, aki büszkén, boldogan, szemérmesen tárta ki szerelmes szívét. Később barátság keletkezett köztem és Judit között, de ez a barátság erre a hideg alapra épült és ez a hidegség átjárt rajta, mint huzat a házban.

Judit még a tél folyamán odaköltözött a Margit-körútra. Attila minden vágya az volt, hogy Judit a felesége legyen. Hivatalosan, törvényesen. De Judit nem akarta. Talán elvei voltak. Talán „kispolgári“-nak tartotta elmenni az anyakönyvvezetőhöz. És ez rosszul esett Attilának. Nem az elvek, a kispolgári szokások megvetése, hiszen sokáig, nagyon sokáig mindent úgy fogadott el, ahogy Judit jónak látta, követte útjait, átvette magát irányításának. Túláradó hálával és szeretettel fogadta az anyás gondoskodást. De férfi akart lenni, felnőtt, aki nemcsak elfogad, hanem ad is. Mindekelőtt a nevét.

De Judit erős volt és nem engedett a kérésnek.

Judit szerette Attilát és szerette a verseket. Dolgozott, robotolt, verekedett Attiláért, de kopott retiküljében hordta volt férjének a fényképét. Néha megmutatta: Nézd, milyen szép férfi. Milyen intelligens homloka van. Milyen szája...

Attila túlfűtött heve égig lobogott. Szerelmes csúdalattal csüngött asszonyán.

Judit tudta, hogy Attila nagy költő. És azt akarta, hogy **nagyon nagy** költő legyen. Mindent megtett érte. Kilincselte szerkesztőségekben. Sírt és könyörgött. Elhelyezte verseit, szóbaállt gyűlölt emberekkel. Egész nap dolgozott s munkája után otthon mosott és vasalt, hogy tiszta inge legyen másnap Attilának. Ha nem volt

egy krajcárjuk sem, a föld alól is szerzett annyit, hogy kenyeret és tejet készítsen Áttila ágya mellé, ne éhezzen, amíg ő a gyárban dolgozik. És cigarettát, ha más már nem volt.

Ki láthatja az emberi cselekedetek rejtett rugóit? Judit szegény volt, lélekben kifosztott, elszántan és keményen dolgozott, amikor férje magára hagyta. Kis-lányát hetenkint egyszer látta csak, nem tudta maga mellett tartani. A férfi, aki elhagyta, — költő volt. Rossz költő. De hatalmas szál ember, kemény és egészséges, önző és erőből duzzadó. Áttila nagy költő volt, ez talán feledtette vele a régit, de a férfit pótolni, helyét szívében betölteni nem tudta.

A két asszony ellentétes természete sok súrlódást idézett elő. Húgom, akit eddig mindig irányítottak, nem tudott beosztással élni. Vagy pazarolt, vagy kínosan igyekezett takarékoskodni. Elvesztette pénztárcáját, elajándékozta kombinéját, ruháit. Az egyensúlyt pár deka zsír, egy fél paradicsom megtakarításával igyekezett behozni. És gyenge fizikuma nem bírta a komoly munkát. A nagymosást Judit egyedül végezte. Áttila sokat szenvedett az apró-cseprő csatározásoktól, amiknek tanúja volt. Mindkettőjüket szerette, de mindig az igazság pártjára állott. Ebből duzzogások, neheztelések származtak.

Egy évig laktak együtt, akkor Áttila és Judit elköltöztek a Székely Bertalan utcába, szoba-konyhás lakásba. Az első és második udvart összekötő sötét folyosóra nyílt a konyha ajtaja a második emeleten, ahol világos nappal is vaksötétség honolt. A szoba ablaka a keskeny hátsó udvarra nézett. Az udvarban baloldalt magas, kormossárga tűzfal vetett árnyékot a szemközt sorakozó ablakokra. Nyáron az egyik ablak mellé kiakasztott valaki egy kis kalitkát, abban ugrán-

dozott egy kis kanári és csipegette a vékony drótok réseibe helyezett salátaleveleket. Ez a kalitka a madárral volt az egyetlen derűs látvány a keskeny udvarról meredő falakon.

Judit barátságos képet igyekezett adni a sötét szobának. A szálkás padlót beviaszkolta és kifényesítette. Fehér függönyt akasztott az ablakra és a keskeny diványra, amiből úgy meredtek ki a rossz rugók, mint nyútt gebe bordái. színes rongyszőnyeget terített. A villanyt is bevezették és arról ábrándoztak, hogy felszereltetnek egy gázrezsót is, meg vesznek egy fürdőkádát a konyhába.

Attila nagyon büszke volt főbérleti lakására. Papírernyős állólámpa világította meg íróasztalát, amelyen könyvek, kéziratok tornyosultak. Sokszor csak ribizlit ebédeltek, de este, amikor barátait várták, Judit nagy tál ennivalót készített az asztal közepére. Olykor bort is és télen teát.

Azoknak az embereknek egyrésze, akik itt esténként összegyűltek, azóta régen hátat fordított annak a „világszemléletnek“, amivel teledörögték Attila fülét. Akkoriban verseit nem találták eléggé „vonalbelinek“. Programot adtak neki, azután, már akiknek erre alkalma nyílt, magára hagyták és átsétáltak a napos oldalra.

Körülbelül ebben az időben, a stabil keretek között állandósult nyomorúság közepette, kezdődött Attila betegsége. Gyomorbaja kiújult, nem tudott enni. Nyugtalan volt, álmatlanság kínozza. A pszichoanalízisben keresett gyógyulást. Dr. R. S. orvos kezelte, aki ebben az időben írta könyvét, melynek anyagát Attila rendezte és stilizálta. Nem tudom, a kezelés kezdete megelőzte-e a közös munkát, vagy pedig később indult meg, annyi tény, hogy ez a munka volt az orvosnak

járó honorárium. Másfél év múlva abba maradt ez a kezelés, melynek semmiféle gyógyító hatása nem mutatkozott. Dehát hogyan is gyógyíthatta volna meg a pszichoanalízis, amikor testi és lelki leromlásának okozója, súlyos szociális körülményei nem változtak.

Nem tudta házbérét rendesen fizetni. Előfordult, hogy kikapcsolták a villanyt, minden szomorú és sötét lett körülötte. És amikor Judit elvesztette munkáját, heteken keresztül nem volt fűteni valójuk sem. Ha valahonnan akadt egy pár pengőjük, vettek öt, vagy tíz kiló brikettet, megtölték a kis vaskályhát és begyújtottak. Azonban csak addig volt meleg a szobában, amíg vörösen izzott a vaskályha, azután a kihült falak elnyelték a meleget. Attila beült a Japán-kávéházba, rendelt egy feketét, ezenkívül csak a vizespoharakat cserélgette asztalán Jancsi, a kis pincér. Itt legalább dolgozott, vagy sakkozott órákon, féléjszakákon keresztül. Otthon, a hideg szobában, még a takaró alatt is fázott, hiába terítette magára nagykabátját is. Judit ezeket a napokat Remenyik Zsigmondéknál töltötte. Remenyikék sem fűtöttek. A két asszony becsavargatta magát kendőkbe, pokrócokba. Vacogtak és beszélgettek. Ruhákról, meleg télikabátokról, puha, vastag pullóverekről. Remenyikéknél azonban egyszer napjában főztek is, és Judit szívesen látott vendég volt az ebédnél.

Attila eddig a jelen sivárságából beleálmodta magát egy szebb jövőbe. De kibíratatlan körülményei most már türelmetlenségre és harcra készítetik. A jövőbeli új közösség költője és ideológusa negyedik kötetét, a „Döntsé a tőkét, ne siránkozz“-t ez a hivatástudat hatja át.

Az ügyészség a kötet egyik versét inkriminálta, a bíróság elítélte Attilát, s elrendelte az egész verses-

könyv minden egyes feltalálható példányának elkobzását és megsemmisítését. Ugyanakkor, a kötetben megjelent egyik Villon-fordítás miatt szeméremsértés vádja alá is helyezték.

Ügyvédje, dr. M. K. visszaemlékezvén Attilára, ezt írja róla:

„A költő, akit végzete arra ítélte, hogy meglássa, meghallja, megérezze és kimondja azt, amit mások legfeljebb sejtenek, akinek lelkében felfokozottan ég embervoltának tudata és az ezzel járó felelősség, az elkövetkező esztendőikben még kétszer állott a bíróság előtt. A halálbüntetés elleni röpirat aláírásáért újabb pénzbüntetést kap. Egy nyomtatásban meg nem jelent, kéziratban cirkuláló verse miatt ismét pénzbüntetéssel sújtják. Kifizette-e ezeket, — vagy más fizette ki helyette? Nem tudom.“

„Ha már a korszellem a költő alkotását nem a költészet, hanem a büntetőtörvénykönyv szerint mérlegeli, egyet meg kell állapítani: a bíróságok a törvény alkalmazásában nagyfokú jóindulattal jártak el, amit bizonyít, hogy ismételten csak pénzbüntetést szabtak ki. Úgy vélem, ebben nemcsak a megérzés vezette őket, hogy kétségtelenül irodalmi becsű alkotások felett kellett ítéletet mondaniok, hanem kétségtelenül hatott rájuk József Attila rokonszenves, bár mindig öntudatos magatartása is.

A halálbüntetés elleni röpirat ügyében, amelyet kivüle még öten írtak alá, könnyű védekezése lett volna. Elég lett volna annyit mondania, hogy a kifogásolt részek utólag, az ő tudta és hozzájárulása nélkül kerültek a szövegbe. Tudniillik az eredeti kézirat nem került elő. De József Attila kijelentette, akár az ő aláírása előtt, akár utólag íródtak a kifogásolt mondatok a röpiratba, azokat ő helyesli és magáévá teszi.

Az aláírók közül hármat a bíróság fel is mentett, József Attilát és Sz. L. evangélikust lelkészt, akik nem éltek a tagadás jogával, elítélte.

A lapok nem közölték verseit. Abból éltek, amit Judit keresett. Elhatározta, hogy lapot indít. Nem tudom, hogyan szerezte a pénzt a lap előállítására, ami „Valóság” címmel 1932 júniusában megjelent. Azonban mindössze két száma látott napvilágot! Nem volt többé hol közölnie írásait. Ekkor hangyaszorgalommal előfizetőket gyűjt, hogy új verseit kiadhassa. Még ebben az évben meg is jelent a vékony kis kötet „Külvárosi éj” címmel.

Aktatáskáját telerakta könyveivel és házalt velük. Alig párszáz könyvet tudott eladni, ezeket is barátai, ismerősei, munkások vásárolták, még most is van belőle egy csomó példány. Nem hinném, hogy egyetlen könyvkereskedés is árulta volna a „Külvárosi éj”-t, hogy az olvasóközönség egyetlen egyszer is kereste volna valahol. Táskájából lassan fogytak a könyvek. Attila elkéseredetten rőtt az utcákat „árujával” és így találkozott egyszer régen látott barátjával, aki megállt vele beszélgetni. Attila neki is kínálta a könyvet. Barátja kivett tárcájából egy húszpengőst és átnyújtotta.

— Ne bolondozz — mondta Attila. — Nem tudok visszaadni.

— Nem is kell, hogy visszaadj. A te könyved megér nekem ennyit.

Attila majdnem sírvafakadt:

— Nagyon kedves vagy... Köszönöm. Hanem én már ezt nagyon únom...

Hugom, aki férjhez ment és Hódmezővásárhelyen élt, csomagokat küldözgetett Attilának. Szalonnát, kol-

bászt, disznósajtot, szilvalekvárt. És ostromolta Attilát leveleivel, hogy menjen le Vásárhelyre, töltsön ott pár hetet, pihenjen, hízzon. Levelei végén csókoltatta Juditot is, de őt nem hívta.

Attilának ez nagyon zokon esett és bántotta Juditot is. Hugom azzal mentegette magát, amikor ezt szavá tettem előtte, hogy a kisvárosban, ahol annyira nyilvántartják minden ember, minden család legbensőbb ügyeit is nem volna kellemes, ha megtudnák, hogy Attila felesége nem a „felesége“.

Attila visszautasította a meghívásokat. És Judit most már szerette volna, ha házasságot kötnek. De most Attila nem akarta, pedig azelőtt annyira kívánta ezt a házasságkötést. Foglalkozott-e már ebben az időben a szétválás gondolatával, nem tudom. Sohasem árulta el egy szóval sem, hogy napirenden vannak közöttük az enyhe kocódások és a komoly veszekedések. Mindig a legnagyobb elismeréssel emlegette Judit önfeláldozó erőfeszítéseit és láthatóan szenvedett attól, hogy ő nem tud pénzt keresni.

Attila néha beállított délután, vagy este egyedül, ilyenkor tudtam, hogy összevesztek. Nem szólt semmit, csak lefeküdt a díványra, fálnak fordult és elaludt. Vagy Judit jött, egyedül és elkeseredetten. Hogy Attilát mi bántja, nem tudtuk, de Judit viselkedése, célzásai elárulták, hogy féltékeny. Nem hiszem, hogy ekkor még oka lehetett a féltésre, de mint azok az aszszonyok, akik elvesztik biztonságukat, magatartásával maga keltette fel Attila érdeklődését új nőismerőseik iránt.

Közben nyugodt, békés heteket is éltek egymással. Ilyenkor eljöttek hozzánk. Ezeken a békés, családi estéken Attila jókedve, vidám játékosága mindenkit magával ragadott. Az alig félméter széles asztal

közepére állított nagy lábosból az utolsó falatig elfogyott a marhapaprikás, vagy a sajtos makaróni. Vacsora után egy liter bor került az asztalra, azt iszogattuk, aztán a játékokra került a sor. Barkochbát, tengeri csatát és más hasonlókat játszottunk, amelyekben Attila verhetetlen volt. Aztán szorosan egymás mellé ültek a diványon és énekeltek.

„Istenem, istenem áraszd meg a vizet...” kezdte Attila csendes hangon a keserű dalt. Judit meleg, mély hangja vele zümögött, azután, amikor már tudtuk, mi is vele énekeltek. Észre sem vettük, hogy már rég elmúlt éjfél, már villamos se jár. Ott maradtak reggelig.

Aztán egyszer Attila és Judit feldúltan és izgatottan állítottak be a Japán-kávéházba. Napok múltán suttogó híreket hallottam; Attila otthagytá Juditot. Maid azt, hogy Judit öngyilkosságot követett el, kórházban van.

Ez 1933 júliusában történt. Kerestem, kutattam Attilát, beszélni akartam vele. Mi történt? Igaz-e? Mi van velük? Mi van vele?

Sehol sem leltem meg. Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. Ott alig köszönt, végignyújtózott a pamlagon és szótlanul bámulta a mennyezetet. Németh Andor és felesége faggatták. Érezték, hogy valami rendkívüli történt vele. Attila nem szólt semmit, összeráncolta homlokát és tovább bámult komor tekintettel a mennyezetre, mint ha onnan várná, hogy egy hang egyszer csak megszólal a feje felett: nyugodj meg, nincs semmi baj. A dolgok elsimulnak.

Németh Andor, aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a diványra.

— Ki fogom barkochbázni, hogy mi történt veled — mondta.

— Jó, — felelte Attila összeszorított fogai közül.

Németh felesége, Juci némán hallgatta a nyugtalanító játékot. Attila tompán felelt a feltett kérdésekre: igen, nem. Megdöbbenve hallgattak el, mikor elhangzott az utolsó igen.

Később elmondották Kosztolányinak ezt a jelene-tet. És Kosztolányi megírta „Barkochba” című novel-lájában.

Judit három nap múlva kijött a kórházból. Ha Attilának az volt is a szándéka, hogy szétválnak, ez a megrázó eset maradásra készítette.

Új életet kezdtek. Felmondották lakásukat és elköltöztek a város szélére, a Korong-utcába.

A Korong-utca a Mexikói-útról nyílik. Az elején egy-két újonnan épült ház, a vége belevész a mező-ségbe. A 6. számú ház egyemeletes villa, kis kert köze-pén áll. A villa földszinti és emeleti ablakain finom csipkefüggönyök, a lépcsőházból két-két ajtó nyílik. Az ajtók mögül halk zongoraszó szűrődik keresztül, a tágas, kényelemmel berendezett szobákból. Reggel va-lamelyik lakás szakácsnőjét lehet látni, amint cipeli a megrakott kosarat haza. Vagy szobalány visz sétálni egy drótszőrű foxit.

A manzardon két vasajtó, az egyik mögött lakik a házmester, a másik a padlásbejáró. A harmadik olyan, mint a többi ajtó a lépcsőházban, csak sokkal keskenyebb. Ezt az ajtót nem lehet szélesre tární, mert beleütközik az apró előszoba sarkában felszerelt gáz-resóba. Szemközt van egy még keskenyebb ajtó, ez a fürdőszobába nyílik. A fürdőszobában kályha áll, víz-tartállyal, mellette fürdőkád. Ez is kicsi, nem lehet

benne kinyújtózni. A szemközti falon apró mosdó, kézmosásra való lehetne csak. Aztán W. C. Rajta az ülőke el van törve, fogni kell, hogy le ne billenjen. Az ajtóval szemközt ablak. Üveg nincs rajta, a szemetesláda fedele támaszkodik a kerethez, amit a rések közé rongydarabok rögzítenek oda. Így nem jön be rajta a hideg.

A szoba hihetetlenül kicsiny. És mégis elfér benne a divány, íróasztal, a szekrény, az állólámpa és a könyvvállvány. A mennyezet az ablak felé a háztető hajlását követi és érinti az alacsony szekrény fedelét. Az ablak a tetőbe vágott mélyedésből világít. Ha kinéz rajta az ember, látja az eget, jobbra balra a tető paláit és peremén az esőcsatornában rothadó faleveleket. Csak egy szárnya van az ablaknak, mint a melegebb éghajlatok házainak. Ami este meleg pára volt a szobában, abból reggelre tündöklő jégcsapok képződnek az ablakon — a szobában.

Itt, ebben az összkomfortos lyukban lakott Attila. Messze a „Japán“-tól, olcsó hentestől, trafiktól, közel a vasúti sínekhez és sorompóhoz. Ez a lakás nyáron meleg volt, mint egy ólomkamra és télen hideg, mint egy jégverem. De olcsó volt. Havi harminchat pengő. És fürdőszobás. Gyalog jártak a városba dolgaik után. Juditnak másfél órával korábban kellett kelnie, hogy perenyi pontossággal érkezzen munkahelyére. Villamosra, autobuszra nem telt. Házbérre sem, villanyra, gáza sem.

Attila, aki „kétszázötven szótagos sebességgel gyorsírt, értett a sajtó nyomdatechnikához, levelezett franciául és németül, perfektt gépíró volt, tudott szabatosan fogalmazni, becsületesnek tartotta magát, fölfogása gyors volt és munkájában szívós“ — mint egy ajánlatában írta, nem tudott sem álláshoz, sem keresethez jutni. Verseit csak a Népszava hozta. Fordítást

is azok kaptak, akiknek rendes, jólfizetett állásuk volt, ő nem.

Külföldön ismerték nevét és tehetségét, így kapott végre megbízást a csehszlovák és román költők verseinek lefordítására. Itthon csak annyit ért el, hogy egy kis hentesüzletben órákönyvelést végzett. Aztán — csomagokat hordott.

Hihetetlenül leromlott testileg. Heteken keresztül félliter tej és egy darab kenyér volt napi tápláléka.

Huszonkilencéves volt Attila. És a nyomorúság már elnyitte. Már nem tudott fölényes derűvel mosolyogni nélkülözésein. Mosolya egyre kesernyésebb lett. Már titkolta, szégyelte nyomorát, méltatlannak találta, életterheltségnek tekintette. Önmagával való elégedetlensége komorrá tette, aláásta önbizalmát, végül már a tehetségében is kételkedett. Amikor a költő olyan kétségbeejtő helyzetbe jutott, hogy csomaghordást kellett vállalnia, költeményeiben a szegénységet szinte tudományos szenvtelenséggel definiálja. Racionalista ódái és tankölteményei elvontak, hűvösen szenvtelenek, és ellenállhatatlan lendületűek.

Még nem lett volna késő a segítség. Még nem adta fel a küzdelmet, hogy elnyer valahol, valahogyan egy 100—120 pengős állást. Még volt benne erő és a legkisebb kívülről jövő segítségre, biztatásra felemelte a fejét és elfordította múltjának és jelenének Meduza arcától.

Komoly, értékes segítséget azonban sehonnan sem kapott, csak alamizsnát. Ezt, minél kétségbeejtőbb volt a helyzete, annál megalázóbbnak érezte. Tíz, húsz pengős könyöradományokból tengődött. Karácsonyra Hatvány Lajos megajándékozta egy finom angol szövetrohájával. Amikor megkapta az ajándékot, majd sírva fakadt elkeseredésében. Unta és utálta már az

uraságoktól levetett ruhadarabjait. Egyetlen egyszer volt olyan módon, hogy új cipőt csináltathatott magának. Ebben a maga vásárolta cipőben sokkal önértesebben, biztonságosabban járt-kelt a pesti utcákon kilátástalan céljai felé. Olyan kevés kellett neki, hogy fellobogtassa életkedvét és reménykedéseit. Néha egy jó vacsora a „Japán“-ban, amit maga fizetett ki. Vagy verseinek dicsérete. Barátja, U. I. mesélte, hogy egyszer felkereste és kiugrasztotta Attilát ágyából. Végignézte, amint Attila derékig meztelenül mosakodott, aztán megjegyezte:

— Nem is tudtam, hogy ilyen izmos vagy.

Attila erre kihúzta magát, kidüllesztette a mellét és izmait kifeszítette sovány gyerekkarján.

— Idenézz! Látod! — mondta és olyan büszke és boldog volt, mint egy kis gyerek, akit nagyon megdicsértek.

Résztvett az Ige lillafüredi írókongresszusán. Itt ismerkedett meg azzal az ismeretlen asszonnyal, akihez egyik legszebb szerelmes versét írta, az Ódát.

Juditban újra felébredt a féltékenység. Megint nem volt okos, nem tudta, hogy „költő szeretne szalma-láng...“ Annyira elragadtatta magát, hogy Attilát nyilvánosan, emberek előtt megszégyenítette, pofonvágta.

Amikor 1934 karácsony hetében kiadta költői termésének színe-javát „Medvetánc“ cím alatt, már véglegesen elhatározta, hogy keresztül viszi az elválást. Leutazott Vásárhelyre, húgomhoz. Itt töltött pár hetet. Aztán jött egy pár levél, fénykép Judittól, egy szép napon vonatra ült és visszament a Korong-utcaiba.

Közben értesítést kapott a Baumgarten-díj kuratóriumától, hogy az 1935. évi díjjal jutalmazottak között az ő neve is szerepel: ezer pengő segélyt fog kapni. Attilát megdöbbenette a hír. Bekövetkezett az, amitől

emberi méltóságában s a felelős, nagy költő szerepéről és értékéről vallott felfogásával mindig rettegett, költőtársai között a hátsó sorokba állították és ezt ki-hírdették. Ekkor már Tersánszky Józsi Jenő négyízben, Ilyés Gyula, Tamási Áron és Erdélyi József három-háromízben megapták a háromezer pengős nagydíjat és az ezzel járó hivatalos elismerést. Gyötrő tépelődések kínozták: elfogadja-e, vagy visszautasítsa. És a megalázóbbat kellett választania. Írórépe zálogban volt, tartozott a házbérrel, tartozott a hentesnek, a fűszeresnek. És Juditnak télikabát kellett.

Ebben az időben kap egy levelet Ilyés Gyulától:

„Kedves Barátom,

a „**Válasz**“, — melynek törekvését bizonyára ismered — általam kér meg, adj verset a lap következő számába.

Kérlek, hogy a kéziratot lehetőleg a jövő hét közepéig V. Mária Valéria-u. 10. sz. alatti címemre küld el, postán.

Szívésségedet előre is köszönöm; üdvözl

Ilyés Gyula.“

Mire Attila a következőket válaszolta:

„Kedves Barátom!

Ma vettem kézhez a Bucsinszkyba címzett leveledet.

Szívesen állnék rendelkezésetekre, — ehhez azonban tudnom kellene előbb, hogy mit fizet a „**Válasz**“. E lap szellemi irányítói eddigi magatartásukkal nem igen szolgáltattak okot, hogy vállalkozásukkal baráti — és nem üzleti — kapcsolatba kerüljek.

Üdvözl

József Attila.“

Úgy tudom, hogy a „Válasz“ nem hozott Attilától semmit. Attila és Illyés útjai véglegesen különváltak. Hogy melyikük adta fel a közös multat és közös célokat, az nem tartozik ide. Ettől kezdve azonban, mintha szótlan versengés folyt volna a két költő között. Legalábbis sok jelből erre kell következtetnem. És Attila szemei előtt sokszor felmeredt a kérdés, miért maradt ő ennyire alul? Emlékezete mélyéből felparancsolta elsüllyesztett gyermekkori élményeit, küzdelmes ifjúságát s érett fejjel, kiképzett judiciummal végigkínlódta a beléjük ragadt, tudlattalan maradt megalázó érzéseket. Hol vétette el sorsát? Mit mulasztott? Miért bűnhődik? Tudta, hogy korának legeredetibb és leghíresebb erkölcsű lírikusa. És mégis, ismeretlen büntudatot érez, keresi ezt a bűnt: mert már az egész életét csak büntetésnek érzi. Még tartja benne a lelket az a tudat, nincs egyedül egészen, hű társak, éhezők kísérik. Hitet tesz újból és újból a város peremén élő szegények mellett:

*„Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz
óh, lélek! Ez a hazám.“*

Van egy könyvkötő barátja, egy szabósegéd látogatja meg néha és egy nyomdai kifutó lelkesedik verseiért. Nincs egyedül, családja megszámlálhatatlan ta-

got számol. A mozi előtt ácsorgó, rosszul öltözött suhancok, szótalan, öreg parasztok, gödörben lakó kubicusok, gyári lányok, akiknek „arca egy-egy kis külváros“, magántisztviselők, utcaseprők, pékek kenyérvető, jó lapátjaikkal, a zengő szívű kalapáccsal kalapáló vasasok. Törékeny teste a legnagyobb terhet hordta, érzékeny lelkiségébe a legnagyobb igényeket ültette; a közösség legtisztább értékeit kutatta és igényelte: a tudatot, a szeretetet — a teljességet. Szocializmusa több volt állásfoglalásnál, több világnézetnél. Számára a szocializmus azonos volt az étellel, azzal az étellel, amelyet az öntudat megérez és amelyet a gondolkodás formába önt, azonos a valósággal, amelyet a szellem fölismer, azonos önmagával, azzal a lénnel, aki a valóságot, az életet a tudatán keresztül érzékeli. Azt, amit első verseskönyvében, elindulásakor megígért megtartotta. A szívek fölött lebegő, mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakját tudatosabbá tette, ráarkta költészetének eleven húsát, beleágyazta tiszta, logikus gondolkodásának csontját és megpróbálta belelehelni az élet titkát is...

És mégis, nem a szegények, a munkásság, a proletáriátus költője kapta a meghívást, hogy résztvegyen az 1934-i moszkvai nemzetközi írókongresszuson. Magyarországról Nagy Lajost és Illyés Gyulát hívták meg.

Azóta sokszor hallottam sokféle és kimerítő magyarázatát annak, hogy miért mellőzték Attilát ebben az esetben. Elfogadhatók-e utólag ezek, vagy sem, ez ma már mit sem jelent.

Attila úgy érezte, hogy elárulták őt. Mint nagy darab kő, zuhant rá a valóság.

Belső összeroppanása és egyre elviselhetetlenebb nyomora most már szabad utat nyit betegségére lassú ki-fejlődésének. Senki nem veszi észre rajta, milyen sötét

gondolatokkal foglalkozik, milyen szorongások kínozzák. Csak Judit látja a szörnyűséget, amikkel viaskodik, de ő sem érti.

A nyomorgó költőnek milliomos barátja is van, aki meghívja őket olykor. Ezekre a látogatásokra gyalog baktattak a Korong-utcából a budai hegyekbe, a báró villájába. Egy alkalommal Attila nem evett reggel óta semmit, sem ebédet, sem vacsorát. A báró inasa koktelt hordozott körül a vendégeknek. Attila, aki a legszívesebben egy darab kenyeret kért volna, itta az erős italt és szívta az ópiumos angol cigarettákat. Amikor elmentek, rosszullét fogta el a szabad levegőn, de tartotta magát: még messze volt az út hazáig. Otthon, a fűtetlen szobában leült. Forgott vele a világ. Fejét két tenyerébe szorította és azt mondta Juditnak:

— Tudod, mit szeretnék tenni? Kimenni a temetőbe. Kiásnám az anyám sírját és szétverném a koponyáját! Miért hozott engem erre a világra!

Mégis képes még arra, hogy erőt és aktivitást mutasson, holott alapjában nincs már egyéb benne, mint mélységes lemondás és elkeseredés.

1936 februárjában a Baumgarten-díj kiosztásánál megint csak a második sorban kapott helyet. Ugyanakkor Fodor Józsefnek is a kisdíjat ítélték, aki azonban visszautasította. Attila is ezt akarta cselekedni. Elhatározta magában, hogy nem fogadja el a díjat. Sötét gondjaiból azonban nem volt más kiútja, el kellett fogadnia a pénzt, minden benső ellenkezés dacára. Legelsősorban azonban az a régi vágya ösztökölte erre, hogy felszámolhassa Judittal való életét. Becsületes érzéssel ezt eddig nem tehette meg. Nem hagyhatta magára küzdelmes éveiben készséges segítőtársát kifizetetlen házbérrel, adóságokkal. Nem volt a háznál egy váltás lepedő, párnahuzat, mindenüket zálogba tették.

Az első negyedévi kétszázötven pengőből rendezte tartozásait. Aztán, mint akik tudják, hogy ennek így kell lennie, barátsággal éltek még egy darabig a Korong-utcai kis lakásban. Leülepedvén a bajok, egymás iránt is megenyhült a két ember és talán meg is maradtak volna egymás mellett, ha Attilából nem váltja ki betegségének rohamos fejlődését egy új, reménytelen szerelem.

Attilát ebben az időben Gy. Edit kezelte.

A kezelésért harminc pengőt fizetett havonta. Nem sok ez az összeg, de Attilának emberfeletti küzdelmébe került előteremteni. Ő is elfogadta és hitte azt a szentenciát, hogy a pszichoanalízis csak akkor gyógyító hatású, ha azért minden körülmények között megfizet a beteg — pénzzel. Sokszor évődtem vele ezen. Azt mondtam neki, persze, ha a betegnek nem is jó, az orvosnak mindenképpen jó, mert így is, úgy is megkapja fáradozása jutalmát. Attila azonban dühbe gurult, ha erről szó került közöttünk. Elképedve láttam, hogy mire képes. Nem evett, nem fizetett házbért, megvont magától mindent, csak hogy az összekuporgatott harminc pengőket átadhassa Gy. Editnek.

Az analízisnek természetes, szinte mechanikus velejárója, hogy a beteg különféle öntudatlan érzelmeit az analitikus személyére vetíti ki egy ideig.

Attila esetében súlyosra fordult e különben vesélytelen helyzet: beleszeretett Gy. Editbe. Végérvényesen otthagya Juditot.

Húgomék három évvel azelőtt betársultak egy balatonszárszói panzióba. Ez a panzió már az első évben tönkrement, ősszel árverés alá került az épület egész berendezésével együtt. Húgom férje, hogy megmentse belefektetett pénzét, kölcsönöket vett fel és megvásárolta az ingatlant. Etus arról ábrándozott,

hogy majd ha visszafizették adósságukat, nemcsak nekik, hanem Attilának is, nekem is megélhetést nyújt ez a „családi“ panzió. 1935 nyarán, amikor kisfia születése miatt nem tudott Balatonszárszóra menni, bérbeadták ezt a panziót. Újsághirdetés útján szerezték a bérlet, akinek nagyon megtetszett ez a mesterség. Ősszel azzal a tervvel állott húgomék elé, hogy nyissanak közös panziót Budapesten. Sógorom elhárította az ajánlatot, nem volt pénze rá, a szárszói panzió már túlterhelődött adósságokkal. De az ember nem tágitott. Mint utólag kiderült, nem volt magyar állampolgár. Pénze volt itt Magyarországon, amit nem tudott kivinni magával. Az idegeneket ellenőrző hivatal minden hónapban felszólította, hogy huszonnégy óra alatt hagyja el az országot, de mindenkor elérte, hogy tartózkodási engedélyét egy-két hónappal meghosszabbítsák, sőt úgy látszott, jogosan reménykedett abban is, hogy megszerezheti a magyar állampolgárságot. Most az a cél lebegett előtte, olyan biztos üzletbe fektesse pénze egy részét, ahol a legkevesebb munkával nemcsak megélhetését biztosítja, hanem tőkéje is érintetlen marad. Húgomnak megvolt az iparigazolványa, a szükséges szakvizsgákat letette. Azt az ajánlatot tette végül, hogy előlegezi az ő részüket tíz hónapra, 1936 szeptember 1-ig való visszafizetésre. Sógorom még így sem akart beleegyezni, de húgom máris hozzá kapcsolta régi ábrándját a tervhez: Pesten is lesz egy „családi“ panzió, ahol mi máris elhelyezkedhetünk.

Így is történt. A panzió megnyílt december 1-én. Vásárhelyen élő húgom helyett átvettem a konyha vezetését és amikor Attila a következő évben elköltözött a Korong-utcából, megbeszélte sógorommal, hogy ő is odaköltözik. Azonban a társ ebbe nem egyezett bele. Ez üzlet, mondotta, Attila is csak olyan fizető vendég lehet a panzióban, mint akárki más idegen.

Végül is, csakhogy a helyzet megoldódjon, abban állapodtak meg, hogy Attila szeptember 1-ére kibérli a „legolcsóbb” szobát. Ez a sötét, udvari „olcsó” kis szoba reggelivel, ebéddel havi százhusz pengőbe került volna. De csak Attilának, „mert rokon”, — mondotta a társ és szokása szerint figyelmesen dörzsölgette sárga kezeit. Sógorom tanácestalanul nézett Attilára. Ő már akkor tudta, hogy szeptember elsejével lejáró váltóját csak részben tudja kifizetni és már akkor sejtette, hogy ebben az emberben nincsen irgalom, ha két krajcárról is van szó. Attila, gondolkodott egy darabig, aztán kivette a szobát.

Abban állapodtunk még meg, hogy másnap oda szállítja könyveit és könyvállványát, aztán leutazik Szárszóra, ott tölti a nyarat.

Az Erzsébet királyné-úton egy szenesembertől bérelt kiskocsit Attila. Könyveit papírba csomagolta és spárgával kötözte át. Harminc-harmincöt darab ilyen kis csomagot csinált. Ujonnán vásárolt vászonbőröndjébe becsomagolta ruháit. A szenesember a ház elé húzta a kocsit, Attila és Judit először a könyvállványt vitték le, ráfektették a kocsira, aztán lehordták a rengeteg csomagot és a bőröndöt is. Mindent felpakoltak a kocsira, aztán elindultak. A Városligeten keresztül, amíg a városba nem értek, tölték hátul a kocsit és vigyáztak, hogy le ne potyogjon róla semmi. Itt Judit búcsút vett és Attila egyedül folytatta útját. A járdán ment, onnan vigyázott, el ne vesszen valami a kocsiról.

Amikor megérkeztek a ház elé, Attila felszaladt. Utasítottam a szolgát, hogy menjen le, segítsen fölhor-dani a holmit.

A panzió társtulajdonosa, amikor látta a hurcolkodást, szaladgálni kezdett a hosszú, zárt folyosón. Izgatottan sürgött-forgott, ugrált, mint egy szem bab a

fazékban. Gyanakodva nézte a sok csomagot, vajjon mit csempésznek be az ő panziójába. Amikor úgy vélte, nem hallom, utasította az inást:

— Tegye le ezeket a csomagokat magának más dolga van most.

Aztán, amikor végül a könyvvállvány is fent volt és bevitettem leendő odujába, összezsáptam a kezét, behorant a szobájába és bevágta maga mögött az ajtót.

Attila is észrevette a fekete ember izgalmat. Nem értette. De nem sokat törődtünk vele. Elbúcsúztunk egymástól és máris indult az állomásra, hogy le ne kesse a vonatot. Még aznap leutazott Szárszóra.

Sógoromnak szeptember elsején kellett volna kifizetnie a társnak az adósságot. A nyári szezon rosszul ütött ki, éppen csak az adósságaik kamatát, az adókat és illetményeket keresték meg. Újabb kölcsönöket vettek fel, de így sem tudott egészen eleget tenni fizetési kötelezettségének, kétezerötven pengő továbbra is fennmaradt az adósságból. A fekete ember most már állandó izgalomban járt-kelt a panzió folyosóján. Még éjje sem tudott aludni, most már hajnalig cirkált körül és leselkedett be a kulcslyukakon. A személyzettel görömbább volt, mint eddig és minden figyelmét arra összpontosította, hogyan tudna mennél hatásosabban kellemtelenkedni nekem is. Eddig csak titokban, a hátam mögött húzta keresztül intézkedéseimet, most már a fülem hallatára másította meg azokat. Mostanig nem igen törődtem kötekedő szándékával, elintéztam magamban azzal, hogy okos ember nem áll oda harcolni valakivel, aki zárt ajtó mögött könyvel, a futó vendégeket nem jelenti be és számológéppel állítja ki nekik a számlát, nők után leskelődik a kulcslyukakon és éjjel nyitja ki a telefonra szerelt perselyt. Egyszer emeltem szót, amikor a személyzet panaszkodott hogy

nem számol el velük rendesen a százalékról. Válasza erre az volt, hogy kicserélte a személyzetet, az én szobámból pedig kivitette a fotójt azzal, hogy annak használata ellen, ő mint társ, tiltakozik. Sógorom, akinek mindezeket tudomására hoztam, azt mondta, addig nem akar beleszólni a dologba, amíg tartozik ennek az embernek. Keze meg volt kötve, és nem tudott egyebet, csak szánni-bánni, hogy belement ebbe a társas viszonyba.

Attila pár nappal azután érkezett vissza Szárszóról, hogy az adósság egy részét prolongálták. A fekete ember, akinek nem volt elég, hogy birtokban ült és idegen létére egzisztenciát teremthetett magának jóhiszemű és rendes emberek segítségével, sötét bosszút forralt.

Megint a folyosón settenkedett, amikor Attila beállított. Attila a hosszú nyaralásból vidáman, jókedvűen, kigömbölyödve érkezett meg. Átölelt, fölemelt és megforgatott, aztán sietett a kis szobába. Kereste, hol a könyvvállvány. Csodálkozva vettem észre, hogy nem áll a szoba sarkában, ahová letettük annakidején.

Becsengettem az inast és megkérdeztem, hova teték a polcot.

— G. úr megparancsolta, hogy vigyük ki a hátsó lépcső mellé, a W. C.-be. Már van annak egy pár hete, hogy ott áll — felelte a fiú.

— Hát akkor hozza vissza — utasítottam az inast.

— Majd megkérdezem kérem G. urat, mert hátha nem engedi meg.

— Hozza csak bátran vissza és ne kérdezzen senkit. És vegye már végre tudomásult, hogy ennek a panziónak nem ő a gazdája egyedül. Mégis csak főlháborító — fordultam Attila felé — mit meg nem enged magának ez az ember!

Elhallgattam. Attila arcáról lefagyott a derűs mosoly. Gyanakodva nézett rám.

— Nincs semmi baj, Attila. Nem lesz dolgod senkivel, majd minden én látok el körülötted. Tudom én, mi fáj ennek az úrnak. De nem kell törődni vele. Tőled tanultam, hogy butaság ellen nem lehet védekezni.

Hogy eltereljem a figyelmét a kellemetlen jelenésről, fogtam a könyves csomagokat és kezdtem áthordani a szobájába. Attila is nekilátott. Amikor már minden bent volt, komoran ült le a székre. Nem akartam, hogy megmaradjon benne a nyomasztó hangulat.

— Gyere, lemegyünk és sétálunk egy nagyot. Már napok óta nem voltam levegőn. Milyen jó lesz csavarogni. No gyere! — biztattam és fejébe nyomtam a kalapját.

Lementünk és az utcán Attila fellélegzett. Rossz kedve elpárolgott. Lesétáltunk a Dunáig, ott leültünk a lépcsőkre, egész közel a vízhez. Vidáman, gondtalanul mesélt a szép szárszói napokról. A sok kedves emberről, akik megszerették, a kedves nőkről, akiket megszeretett. Elmondott pár verset, amit Szárszón írt.

Sokáig ültünk a rakodópart alsó lépcsőjén. Már régen kigyulladtak a parti lámpák, a Halászbástya fényfelhői és a csillogó kis méhkas a távoli hegyek fölé. Fentebbről valaki kis papírhajókat eregetett a vízre, félig elmálva libegtek tovább a Lánchíd felé. Attila belemerítette tenyerét a vízbe, hogy kihalásson egy ázott kis hajócskát. Megfogtam a gallérját:

— Te, vigyázz, még beleesel!

Nevetett.

— Akkor sem lesz baj, nem hideg a víz. Nem táognak rám krokodilusok.

A kis papírhajó elalélt a vizen és tovább ringatózott. Indultunk hazafelé.

Otthon Attila be akart nyitni szobájába, az ajtó be volt zárva. Kulcsa nem volt a zárban. Felgyújtottam a villanyt a folyosón, akkor láttuk, hogy Attila bőröndje kint áll az ajtó előtt. Szaladok a szobalányért, hogy elkérjem a szoba kulcsát. Amint benyitok a személyzeti szobába, ott látom egymás hegyénhátán a könyvesomagokat. Némelyik csomag egészen szétesett, a többin a papír beszakadt, látszott, hogy lóhalálában dobálták őket egymás tetejére.

Hivatom a fekete embert. Az megállt előttünk és sebesen dörzsölte kezeit.

— Kérem, legyen szíves megmondani, hogy mit jelent ez? — kérdeztem felindulva.

— Nagyon sajnálom — felelte az ember —, de már kiadtam a szobát másnak.

— De kérem, hiszen tudta, hogy én ma beköltözöm. Hiszen kivettem a szobát — szólalt meg Attila.

— Nagyon sajnálom, József úr, de csak vice volt az egész, hogy ön a szobát kivette. Csak vice.

— Micsoda vice? Nem értem, kérem. Hiszen a sógorom is itt volt, amikor megbeszéltük.

— Kérem, a doktor úr is csak viccnek gondolhatta. Csak nem képzelik, hogy ilyen olcsón kiadom a szobát? Nekem pénzem fekszik ebben a panzióban!

— De G. úr kérem, ezt akkor is tudta ön, miért nem mondta meg. Százhusz pengő reggelivel és ebéddel, ezért a sötét kis szobáért, amit csak végszükség esetén vesznek ki. Most én mondom, hogy ön viccel — indulatoskodtam.

Az ember most már vadul hadonászott.

— A szoba ki van adva másnak. Idegen holminak semmi helye a panzióban. Ez nem raktár. És ha úgy tetszik, menjen panaszra a sógorához, legalább nem okoz majd gondot nekem, hogy behajtsam-e rajta a

követelésemet. Kétezerötszáz pengővel tartozik nekem!...

Most már ordított. Az ajtók kinyíltak és ijedt, kíváncsi szemek meredtek a rések közül. Az ember felesége is odajött, és csitítgatta férjét: „Aber, reg dich nicht so auf...” hajtogatta. Még magyarul sem tudott.

De az ember csak ordított tovább. Itt ő az úr. Azt teszi, ami neki tetszik. Neki tartoznak. Kétezerötszáz pengővel. És a kamatokkal. És azonnal vitessük el az idehozott csomagokat. Szép kis panzióvendég, harminchat csomaggal jön, papírral és spárgával összetákolva. Még egy rendes bőröndje sincs... Igen, azonnal vitesse el mindent, mert rendőrt hív...

Attila mélyeket lélegzett és ökölbeszorította a kezét. Hirtelen mintha megnőtt, megnyúlt volna. Száját keményen összeszorította. Az volt az érzésem. már nem tudja tovább fékezni magát, ráveti magát erre a szörnyű emberre és addig el nem ereszti, amíg meg nem fojtja. Szeme kerekre nyílt, szemgolyói meredten szegeződtek a fekete ember jobbra-balra ugráló tekintetére. Még egy pillanat, csak annyi, hogy Attila szeme megmozdul és máris felszabadul benne az irtózatos erővel lefogott indulat és akkor az ott szemben nem handabandázik és nem ordít tovább.

A sötét ember egy pillanatra Attilára tekintett és máris sarkon fordult. Belódult a szobájába és kétszer ráfordította a kulcsot az ajtóra.

Minden ízemben remegtem. Nem jött hang a torokból. Reszketett a kezem, amint babrálgattam Attila kabátjának hajtókáját. Alig tudtam megszólalni:

— Gyere, Attila. Lefekszel a diványra. Majd én a földön alszom. Aztán, majd holnap... — dadogtam, de Attila félbeszakított:

— Nem maradok. Elmegyek.

— De hát hova mennél most? Nem engedlek Attila...

De Attila mintha nem is hallotta volna szavaimat.

— Szervusz! — mondta és elindult a hosszú folyosón.

Később tudtam meg, hogy éjjel egy óráig csatagolt az utcákon. Akkor felcsöngette Németh Andorékát. Azok látva, milyen feldúlt állapotban van, nem kérdeztek semmit. Sietve előcipelték a kis tábori ágycipőjét, megágyazták Attilának és magára hagyták.

E szörnyű estétől kezdve semmit sem tudtam Attiláról. Esténként benéztem a Japán-ba, ott sem látták. Németh Andorék is csak annyit tudtak mondani, hogy a Teréz-körúton lakik valahol.

Ekkor már a „Szép Szó” szerkesztője volt. Itt végre valaki meg tudta mondani a pontos címét. Hat házzal odébb lakott tőlem. Másnap délelőtt felkerestem. Tél eleje lehetett, már télikabátban jártak az emberek.

Ágyban találtam Attilát, aki barátságtalanul fogadott. Nem igen tudtam beszélgetni vele, mert pár perc múlva egy fiatalember állított be, aki a szerkesztő urat kereste. A fiatalember elfogódva állott a sivár szoba közepén, látszott rajta, mennyire meg van illetődve, hogy a szerkesztő úr, a nagy költő ágyban fogadja. Attila ismeretlen vendégével sem beszélt szívélyesebb hangon, mint előbb velem. Amíg diskuráltak, körülnéztem a szobában. Az egyik fal mellett ott állott könyves polca, rajta szép sorban a kidobált könyvek. Másra nem is emlékszem, csak a nadrágját látom magam előtt, ami az ajtóba vert fogason lógott, úgy ahogy levetette, még az alsónadrágja is benne volt... Gyűrött volt ez a nadrág. Egy gomb hiányzott róla, a nadrágtartó felének két kis szárnya egy gombra volt gombolva. Cipője rendetlenül hevert az ágy lábánál.

Orra úgy felkunkoródott, mint azé, amit a Ferenc-téren a sütőbe raktunk száradni.

A fiatalemberrel látszólag hosszabb beszélgetni-valója volt, elbúcsúztam.

— Mikor látlak, Attila — kérdeztem.

— Majd jelentkezem.

Megint hosszú ideig nem találkoztunk. Olykor fel-szaladtam a lakására, soha nem volt otthon. Kis élel-miszercsomagokat vittem neki, átadtam a takarítónő-nek, hogy tegye szobájába.

Etus a tél folyamán feljött pár napra Pestre. Amint megérkezett, máris sietett, hogy felkeresse Attilát. Alig volt oda tíz-tizenöt percig, amikor berontott a szobámba:

— Te, én azt hiszem, hogy Attila meg fog örülni! — mondotta minden átmenet nélkül.

Ránéztem, mint egy bolondra.

— Mit beszélsz?

Leült és nem válaszolt. Aztán hirtelen megszólalt. Elmondotta, hogy a viszontlátás örömeivel nyitott ajtót Attilára, aki rendkívül barátságtalanul fogadta. Unszolta, keljen fel, tartson vele. Pergett a nyelve, mesélt otthoni dolgairól, a gyerekeiről. Előszedte a gyerekek fényképeit, sorban odanyújtotta Attilának, aki szótlanul nézegette ezeket a kedves felvételeket, aztán visszaadta.

— No, Attila, hát nem is örülsz, milyen szépek és kedvesek a gyerekek? Micsoda nagybácsi vagy... — mondta és odament Attilához, ráhajolt, hogy megcsókolja.

Attila hirtelen kiugrott az ágyból és pofonütötte a megrökönyödött Etust.

— Eredj... — sziszegte indulatosan.

Ez történt.

Másnap kerestük Attilát, nem találtuk otthon. Üzenetet hagytunk hátra, hogy hol várjuk. Nem jött el a találkozóra. Etus aztán visszautazott a családjához.

Mire újból kerestem Attilát, már nem lakott a Terez-körúti lakásban. Elköltözött. Hogy hova, ezt nem tudta sem a házmester, sem a házigazdája.

A tél folyamán egyszer délután öt óra tájban bevetődtem az Ilkovics-büffébe, itt találkoztunk merő véletlenségből.

— Foglalj helyet — mondta udvariasan.

— Te, Attila, mi van veled? — és esdeklő szemekkel néztem komor arcára.

— Látod, ebédelek — mondta komolyan. — Most mindennap rendszeren ebédelek. Főzeléket feltéttel. Az embernek enni kell és lehetőleg sok főzeléket és minél kevesebb húst. Helytelen, ha valaki sok húst eszik, épp olyan helytelen mintha valaki mindig csak kenyeret eszik. Főzelék feltéttel. Ennyi még nekem is jár, ha már dolgozom.

Mindez megdöbbenően hangzott. Nem az, amit mondott, hanem ahogyan mondta. De nem éreztem azt, amit Etus mondott róla. Csak azt éreztem, hogy Attila haragszik. Rám haragszik.

Majdnem sírva kérdeztem:

— Mondd, Attila, haragszol rám? Már olyan régen nem láttalak, kerülöd a találkozást. Mondd, mivel bántottalak meg? Miért haragszol?

Áthatóan, komolyan nézett rám csillogó, értelmes szemével. Felemelte az ujját, mintha azzal is megakarna inteni:

— Nem tudod? Igazán nem emlékszel? Kilencéves koromban elloptam tőled egy cigarettát és te pofonítottál. Még most sem emlékszel?

Olyan megdöbbenő volt ez a kijelentés, hogy a

hideg végigfutott rajtam. Vagy talán csak a hang, ahogy ezt Attila szemembe mondta. Mintha egy szörnyű, jóvátehetetlen bűnt olvasott volna a fejemre.

— De Attila, ezt komolyan mondd! — kérdeztem elhűlve. — Hiszen ez olyan régen volt. Tényleg, nem is emlékszem rá. — Aztán szenvedélyesen hozzátettem: — Ha én minden pofont számontartanék, amit gyerekkoromban kaptam, amit igazságtalanul kaptam idegenektől, meg a mamától... Hát hogy képzeled ezt, Attila? Hogyan lehet ezt számontartani?

Megint felemelte az ujját:

— Sajnos, a mamának már nem tudom megmondani. De neked igen. Mert nem lehet egy kis gyereket igazságtalanul megverni. Te voltál a nagyobb, az okosabb. Szépen meg kellett volna mondanod: „Attila ilyet nem szabad cselekedni, te még kis fiú vagy.” Etust is azért ütöttem meg a multkor, mert eszembe jutott, hogy megverte a Pétert és nem szabad megütni egy kisgyereket. De látod, én megbántam, hogy Etust megütöttem és délután virágot küldtem neki.

Tényleg, akkor délután kapott Etus egy cserép virágot. Csak nem tudtuk, hogy ki küldte.

És mindezt olyan hangon mondta Attila, mint aki engesztelhetetlen. Kétségbeesve néztem rá és kérleltem. De ő csak a fejét csóválta aztán fizetett és indult.

— Én most dolgozom. A „Szép Szó” szerkesztője vagyok. Szervusz! — És elment.

Attila a „Szép Szó” szerkesztője volt és neve ott díszelgett a lapon. De nem keresett. Mindenki azt hitte róla, hogy végre állandó, rendes jövedelme van. Még Judit is ezt hihette, mert gondjaiban hozzá fordult segítségért.

Attila tehetetlenségében olyanra határozta el magát, amit egyedül csak Juditért tett meg: levelet írt

Hirsch Albertnének, aki valaha szeretettel és gondoskodással vette körül. E levélnek első fogalmazványa így szólt:

„Nagyságos Asszonyom!

Elvált feleségemtől, kinek nagyon sokat köszönhetek, ezt a mellékelt levelet kaptam. Teljes tehetetlenségemben írom ezt a levelet. Mentségemre szolgál, hogy nem magamnak kérek, hanem egy asszonymnak, akin nekem kellene segítenem, de én nem tudok.

Ne haragudjék a költőre, amiért nem e világba való ember. De gondolja meg, hogy az íráson kívül én is megteszem a magamét az irodalomért, a „Szép Szó“ nem honorált szerkesztésével. Úgye nem veszi rossz néven, ha azt mondom, hogy kiki úgy mecénáskodik, ahogy tud — szegény poéta kéziratok tömegét olvassa, tördel a nyomdában, kefelevonatokat javít. Nem is képzeli, hogy ez minden hónapban mennyi munka!

De most már nem untatom a magam dolgaival — tegyen úgy, ahogy jónak látja. Higgye el, hogy sosem felejttem el a hatvani napokat, melyek szép napjaim közül a leggondtalanabbak voltak.

Kezét csókolja

hálás tisztelője
József Attila“

Igen, a „Szép Szó“ nem honorálta szerkesztőjét. Később már tördelni sem engedték. A lap egyik munkatársa azt mondotta, azért, mert F. F. jobban értett hozzá. Tehát ő kapott 120 pengő fizetést. Attilát mélységesen elkeserítette, hogy nem engedték dolgozni. Halála előtt egy nappal, amikor orvosa meglátogatta, elpanaszolta neki. „Emlékszik a „Szép Szó“ tördelésére... Én dolgoztam.. Aztán engem tördeltek

... Nem megy a munka, nem lehet társ nélkül, egyedül. Csak úgy tudom elképzelni, hogy együtt dolgozunk. Semmi értelme a versírásnak. Valami megfoghatóbbat kellene csinálni.“

Noteszában bevétel és kiadás rovatok vannak, mintha szüksége lett volna rá, hogy pontosan feljegyezze kiadásait és jövedelmeit. A noteszben itt-ott egy bejegyzés: Berci 30.— pengő. Egyéb bevételei nem voltak. Ezeket a harminc pengőket az analízis honorálására fordította. Hogy miből futotta főzelékre — feltétellel — nem tudom.

Betegségének rohamos fejlődése 1936 telén indult meg. Ekkor Bak Róbert dr. kezeli. A kiváló ideggyógyász veszi fel a harcot Áttila elszabadult kísérteteivel.

1936 karácsonyán jelent meg a „Nagyon fáj“ című kötet. Attila ebben a kötetében felparancsolta emlékezete mélyéből elsüllyesztett gyermekkori élményeit. A felszabadult kísértetek köréje sereglettek, nyűtten, követelődzve, mint valami feltolakodó siserehad, méltatlankodva, fontoskodva, elfoglalva minden idejét és figyelmét. Dacból, önkínzó kíváncsiságból? Nincs rá felelet. Ezzel indult el alvilági felfedező útjára.

Bak Róbert dr. tanulmányát kell idéznem. Ő látta meg először — és máris későn — az ijesztő valóságot.

„Az utolsó évben fokozatosan, majd véglegesen kifejlődött schizophréniás elmezavar praedispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórtan jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg, távolra követhetők. Ezeket jórészt csak rekonstruálni volt módomban későbbi közléseiből, mert a pszichózis kitörését megelőzően nem ismertem. Az úgynevezett schizoid pszichopathia megnyilvánulásánál alig több az, ami a betegség kitöréséig megnyilvánult; hypochondriás színezetű panaszok, különbségek és gyermekes játékosság, a zárkó-

zottság és túlzott bizalmasság szélsőséges változatai, a lényegükben megmagyarázhatatlanul gyorsan változó hangulatingadozások s ami talán legszembetűnőbb, egyedülvalósága, kontaktushiánya az emberekkel. A tizenöt éves korban elkövetett öngyilkossági kísérlet és az akkor már jelenlévő megőrüléstől való félelem felkeltik a gyanút, hogy a kórfolyamat már ebben a korban, a pubertás alatt megindult s fenti jellemvonások már a kórfolyamat következményes jelenségeinek tekinthetők. Később, lappangó agresszivitása és az egyénnel való szorosabb kapcsolatbalépés képtelensége, elfojtott ösztöntendenciákkal együtt, mint lélektani faktorok viszik — a szociális szükségyszerűség mellett — a szélsőbaloldali mozgalmak felé, hogy az egyénhez fűző érzések hiányát a kollektívval való kapcsolatban elfeledje. Egy-egy pártfogót, támogatót is majd mindig talál, nemcsak nagy tehetsége, hanem vonzó lénye, gyermekiességének, szeretetéttségének kihangsúlyozása révén... Ő maga azonban csak felületesen kapcsolódik, az alapvető magánosság változatlanul folytatódik. A baloldali mozgalom keretében úgy érzi, hogy nem jutott olyan elismerés osztályrészeül, ami munkássága révén kijárna neki, sértődötten visszavonul. A kör, melybe beilleszkedni törekszik, egyre szűkül. Látszólag még képes intenzívebb kapcsolatra. Együtt él egy asszonnyal, aki ragaszkodással áll mellette. Nem ismerem életének ezeket a részleteit. Később alig tér vissza erre a kapcsolatra. Időnkint elszenvedett sérelmekről panaszkodik, amiből úgy látszik, hogy a mindenben keresztül, feltétel nélkül szerető és gondozó anyát — akinek elvesztését soha nem heverte ki — benne sem találta meg.

Ezzel a durván vázolt képpel nem József Attila egyéniségét akartam megrajzolni, pusztán azokat az

adatokat akartam felsorolni, melyek a schizophreniában megbetegedettek pszichózis előtti egyéniségére jellemzőek. Természetesen mindez még nem vezet szükségszerűen schizophreniához és nem sokkal van még túl a pathológiásnak azon határán, melyet egy költőnél eleve feltételezhetünk, de a pszichopátiás típust mindenesetre meghatározzák.

Betegségének rohamos fejlődése 1936 telén indult meg. Aki közvetlenül megfigyelhette, annak talán nem is lehetett olyan váratlan. A pszichotikus tendenciákat egy irreális körülmények között fogant és realizálhatatlan szerelem juttatta érvényre. A szeretett asszonyban, aki betegekkel foglalkozott, önállóságot, erőt érzett és anyát visszasíró lelke megint támaszt keresett. A gyermek ősi belekapaszkodásának ösztönével görcsösen ragaszkodott ehhez az asszonyhoz, elvakultan, belátástalanul, erőszakosan. A helyzet teljes irrealitását egyre csökkenő valóság-érzéke nem látatta vele. A pszichózis szélén tántorgó költő szerelmében a szeretésre, gyöngédségre, táplálásra váró sírós gyermek színvonalára esett vissza. A simogató, belekapaszkodó kézben azonban már ott lappangott a támadás, a gyűlölet, ami rövidesen pszichopátiás méreteket öltött. Egyre inkább kellett látnia, hogy vágya nem valósulhat meg, ismét becsapottnak érezte magát, mert nem lehet „felnőtt” társa az asszonynak, s a simogató kéz fojtogató ökölbe rándult a vetélytárs megjelenésekor. Az asszonyt és a hozzátartozó férfit meg akarta ölni. Tömeges denunciáló, perlekedő és gyilkolási fantáziák töltötték be képzeletvilágát. De nem is állt meg a fantáziánál, két ízben megtámadta az asszonyt, veszedelmes szerszámokkal, fenyegető, sötét dühvel, majd lefegyverezve, a gyermek kifogyhatatlan könnyeivel zokogott. Ebben az időben írott

versei a pszichózis áttörését már a be nem avatottak számára is nyilvánvalóvá tették. Az indulatok démonikus erővel és már alig belátható mélységből törnek elő verseiben. Az idegenszerűség, az „unheimlich“ érzése árad szét, a képek éppen rendkívül plasztikuságuknál fogva riasztóak; talán senkinek sem sikerült még az örület meginduló zavartságát, szorongását és páni félelmét, tanácstalanságát olyan realisztikus sorokba zárni, mint József Attilának „Kiáltozás“ c. versében.

*„Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom . . .“*

„Ki-be ugrál“ c. versében a schizophrenia kezdetén oly sokszor észlelt „fenyegetettség érzése“, „katasztrófa félelem“, — amikor a betegségből származó introspekciós képességekkel érezni, hogy az Én gyengül és nem fog tudni megküzdeni a pszichózis örvényének egyre gyorsuló sodrával — megrendítő leírásban jelenik meg. A megőrülést jellemzően bizarr képben fejezi ki, — „ha majd egész valómmal kancsitok“ — s jósolja az úr, a schizophren sivárság, a semmi fenyegető ráborulását, még művészi formában összefogva azt, ami később a „kiszáradt üres test“, „fepuffadt üres belek“ schizophren hypochondriás téveszméiben megjelent. A fenyegetettség állapotában az anyához próbál visszamenekülni. A „Kései sirató“-ban, az aktuálkonfliktus felidézi az anya örökké élőségének illúziójából fakadó csalódás és becsapottság érzését. A vers lágy befejezése csak kevésbé enyhíti egyes sorok ér-

dességét. Az érzések konkrétan, a maguk meztelenségében mutatkoznak. A költő Énje a pszichózisnak ebben a fázisában nem mindig érintetlen, hogy a mélységbe leszállva, a nyers indulatot, emléket, élményt, újból magasabb szintre emelkedve, művészivé alakítsa át. Ez azonban még ebben a nehéz fázisban sem általános. „Nagyon fáj” című versének egy-egy szakasza mögött bizarr gondolat-fűzések, a schizophren gondolkodás-zavarnak előfutárjai húzódnak meg, de a tökéletes művészi átdolgozás teljesen eltakarja azokat.

Itt szeretnék válaszolni arra az önként adódó kérdésre, hogy nem ebbe a „szerelem”-be betegedett-e meg. Amit ma a schizophreniáról tudunk, az nem támogatja ezt a feltevést. Súlyos szociális körülményeinek sem tulajdoníthatunk lényeges szerepet a betegség létrejöttében, bár nem tudhatjuk, hogy az élményeknek és a veleszületett diszpozícióknak milyen ötvözete szükséges ahhoz, hogy a betegség megjelenjék. Valószínűnek vélem, hogy az emberektől mindig kissé távolálló, magános költő, a pszichózis fenyegető közeledtére a szerelemben, mint „öngyógyításba” menekül, hogy megvédje magát — „az ólálkodó semmi ellen”, — az emberekkel és a világgal való kontaktus elvesztésétől.

A pszichotikus fázis hangos tünetei kb. három hónap alatt lezajlanak, a költőnek az emberekkel való érintkezése majdnem teljesen híján van a kóros mozzanatoknak. Csodálatos, de az elmeorvos számára jól ismert kettősség: ebben az időben sokszor súlyosan zavart, gondolkodása gyakran elakad, néha értetlenül áll a legegyszerűbb jelenséggel szemben, mert a szavakat konvencionális „értelemig és tovább”, hol szimbolikusan, hol konkrétan igyekszik megérteni. Néha két napig is tétlenül ágyban hever, elvonul a

világtól, úgy érzi, mintha meghalt volna. Elszórt mozaikok mutatják, hogy a betegség „fluctuat nec mergitur“ s lassan kúszik a sorsszerű útján.

Ebben az állapotában indul meg a Flóra-szerелем, sajátosan megismételve, másolva előző helyzeteket. Vágyakozik a „felnőtt élet“ után, ismét házasodni készül, állást szeretne, hogy Flórát eltartsa. A kellemes fantáziák derűs egét kínos töprengések felhőzik be. Fél, hogy nem méltó Flórához, csúnya, gyenge és kicsi, nem férfi, gyermek utáni vágyát a magtalanság félelme ássa alá. Vajúdik, hogy mindent elmondjon-e magáról Flórának, ismét az abszolút teherbíró szeretetet keresi. Nagy félelmek, vágyak és emlékek közt vergődik, görcsösen kapaszkodik Flórába, „hogy ne rántsón el a semmi sodra“, mert

*„Vad, habzó nyálú tengerek
falatjaként forgok, ha fekszem,
s egyedül. Már mindent merek,
de nincs értelme semminek sem.“*

Gyakran tanácstalan az ellentétes impulzusok kereszt-tüzében, a hűség problémája lebeg a felszínen, ami verseiben itt-ott febukkan, majd sajátságos fordulatot vesz. Úgy érzi, hogy nem volna szabad orvosával bizalmasnak lennie, mert ez csalás Flórával szemben, hűtlen és így nem kívánhat tőle sem hűséget. „Csalatlál s így nem szerethetsz“. Választania kell Flóra és az orvosi kezelés között. A problémának szinte abszurd beállítása mögött elfojtott ösztöntendenciák húzódnak meg az alternatíva előidézőiként. Egy időre elmarad, majd ismét eljár kezelésre.

Az utolsó és kifejezetten pszichotikus roham szinte váratlan fordulatként Flóra elutazását követően robbant

kj. Augusztus 8-án felkeresett, kissé felindult állapotban. Érthetetlen okokból gyászszalagot tett fel, kérdésemet azzal hárította el, hogy úgyis tudom, miért. Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondva, hogy **hármát** kapott. Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban levő relief mikor és hogyan került oda. „**Szent háromság — a harmadik**, aki Máriához tartozik, éppen **József**“ — mondta jelenetőségteljesen, a reliefre célozva, szaggatottan, érthető összefüggés nélkül. Az események ettől fogva gyorsan követték egymást. Másnap délután riadtan telefonál, hogy barátai Benedek professzorhoz viszik, „mint elmebeteget“, megvizsgáltatni, kérdi, hogy hogyan viselkedjen és még a telefonba elmondja, hogy rengeteg dolog vált világossá előtte, „negatív üldözési mániája“ van és engem gondol a háttérben. Benedek professzor természetesen azonnal tisztán látja a tragikus helyzetet s meghagyja, hogy a beteget további intézkedésig nem szabad magára hagyni. Este magamhoz kéretem és hosszú, felindult beszélgetés után elfogadja, hogy állapota túlmegy a neurozis határain és jelenleg oly élmények hatása alatt áll, hogy állandó felügyeletre és ápolásra van szüksége. Pártfogójának segítségével lehetővé teszi, hogy azonnal szanatóriumba szállíthassuk.

Mi történt? Reggel hatkor, álmatlan éjszaka után kiment Flóra lakására s valamilyen kérdésére a hozzátartozóktól „furcsa választ“ kapott. Izgatottan visszaset a lakására, megtámadja a takarítónőt, mert három gyufaszálat talált a dobozban, bizonyos elrendeződésben s a gyufadobozon rajta volt valami, amit Flórától kapott. Utána sürgősen Tihanyba akar utazni Flóra után, agresszív és zavart. Este szinte lélegzet után kapkodva mondja el, hogy nem is képes annak a tömeg do-

lognak az összefüggését elmondani, ami benne egyszerre világossá vált.

A **három** levél, **háromszor** egy-egy héten kezelés, **szenstháromság**, a kilences szobában volt a szanatórium-ban, kilenc az **háromszor három**, egyszerre világos előtte, hogy ezek mind összefüggenek, ezek nem lehetnek a véletlen játéka, „a dolgok hosszú ideje meg vannak rendezve“, „figyelmeztetni akarnak valamire az emberek“. — Miért? — találkozott egy régi tanárával, kinek mindig megcsodálta példás családi életét, miért éppen most találkozott? Ez azt jelenti, hogy meg kell nősi. Valaminek a középpontjába került, minden összefügg. „Ezt akarják nekem megmutatni, azt hiszem, így akarnak meggyógyítani“. Valaki kölcsönkért egyszer öt pengőt. Most **öt-ös** autobuszon ment a borbélyhoz és találkozott azzal az emberrel, az az ember könnyezett egyszer, mikor egy verséhez gratulált. Ez mind rendkívül különös. Az emberek tudnak valamit, senki sem kérdezte meg tőle, miért visel gyászkar-szalagot, egy ismerős ma szembe jött vele és bizonyos távolságban visszafordult, ez nem lehet véletlen. Egy újságcikkben a szegény kérekpáros fiúról, a saját életét látja megírva, mert szó van benne foltozott nadrágról, Makóról, ez csak rá vonatkozhat. Ilyen élmények felsorolhatatlan tömegét ontja magából és a miértekre nincsen válasz.

Mi ez a katasztrófális zavar, miért válnak egyszerre jelentőségteljesekké a külvilág legmagátólértetődőbb tényei, miért jelentenek mást és miért kerül vonatkozásba a kívülálló dolgokkal minden érthető alap nélkül? Válaszul Gruhle-t, a kiváló német pszichiátert idézem: „A betegség következtében sajátos élmény jön létre: a jelentőségélmény; ez az élmény *primaer*, nem levezethető, különösen azokban az esetekben, amikor a beteg

még nem tudja **mi**, csak, hogy **valami** van a dolgok mögött. A beteg nem az észrevevés elemi részeiben, sem az értelem megélésében, sem az intelligencia működésében nem zavart, hanem a környező dolgok szimbolikus felfogásának kényszere az, ami ilyenkor elhatalmasodik“. A dolgok szimbolikus jelentőséget kapnak és a schizophren beteg maga sem tudja tovább megmondani, miért. Számára az élmény minden motívum nélkül önmagában evidens. Ugyanígy József Attila sem tudta megindokolni azonnal, hogy mi van az érdekes „összefüggések“, „megvilágosodások“ mögött. A tanácstalanságban megkísérli feldolgozni, beilleszteni az újonnan betörő élményeket és így jut el a téveszméhez, hogy „figyelmeztetni akarják“, „így akarják gyógygyítani“, végül, hogy hipnotizálják. „A hipnózis már régen kezdődött“. „Érzem, hogy szuggerálnak, hogy **több akarat érvényesül bennem** és meg kell találnom a saját szuggesztiómat.“ — A schizophren Énzavarnak ebben az állapotában az én egységének a megélése ingadozik, fellazul, szétesőben van. A saját akarat leszakad Énjéről és idegenné válik. Az Én-t a maga összetevőire felbontva, hisztorikusan éli meg. A kollektívnek szinte praehistorikus összejtig menő csodálatos költői megélését, amelyet genieje lehetővé tett s amely oly tökéletes formai kifejeződéshez jutott „A Dunánál“ című ódájában — most felváltja az Én-nek psychotikus regressziója a kollektívbe, mikor az Énegység tudata a hipnotizáltság téveszméjében bomlásnak indul.

Benedek professzor rendeletére erélyes kezeléseket vezetünk be. Néha napokon keresztül teljesen rendezett, általában azonban magábamerülő, inaktív. A nyugodtabb, vagy gyermekesen siránkozó napokat időnkint lehangoltságok és izgalmak váltják fel. A „je-

lentőségélmények“ mellett gondolatvilágában egyre inkább tért hódít a kialakuló féltékenységi téveszmekör, a paranoid folyamat sorsszerűsége folytán éppen barátaiban, támogatóiban lát ellenséget. Jelekből, mozdulatokból, a kézfogás erősségéből, hőfokából igyekszik a helyzetet megítélni. Egyszerre bizonyossá válik előtte, hogy Flóra egyik barátjának a felesége. Miért? Mert barátja feleségének becézőneve, Flóra vezetéknévének két betűjével azonos. A kifejlődött schizophreniás gondolkodászavarban a **szavak egyenértékűvé válhatnak magukkal a tárgyakkal**, a dolgok lényegtelen attribútumaik folytán azonosulhatnak. Most már valóban „az árnyékvilág árkain“, a **szavak világában** bolyong, elszakadva a realitástól, gondolkodásával csak a tárgyak árnyékát, a szavakat érve el. Aki hallotta valaha saját verseit szavalni, annak fel kellett, hogy tűnjön a szavak önálló élete, anyagszerűsége, ahogy szinte szétporladtak, elolvadtak, megrágódtak a szájában.

A háromhónapos kezelés után a személyiség lassú, de előrehaladó hasadása, s a kezelés kevés sikere ellenére, mielőtt még a relatív gyógyulás lehetőségét is rezignáltan feladnánk, megkíséreljük, hogy állandó és gondos felügyelet mellett, családi körben éljen, nehogy elzárva hosszú időre a külvilágtól, még jobban elmerüljön magaalkotta autisztikus világába. A külvilág pszichotikus megítélése azért most sem állandó. De leírhatatlan a korrekciók óráinak mérhetetlen kínja, — amikor az úgynevezett „tiszta pillanatok“-ban átmenetileg felismeri, hogy tévesen gondolkozik és cselekszik, visszatekintve megéli az örület időszakait.

Néhány nap múlva elutazik Szárszóra. Egy ideig úgy látszik, hogy ingadozásokkal bár, de állapota javulóban van. December 2-án, öngyilkossága előtti napon látjuk utoljára.

A szanatórium elhagyása óta tovább soványodott. Külsejében nemesen férfiasabb, szinte átszellemült. Mikor négyszemközt beszélgetésre félrevontam, első kérdése, hogy köztem és Flóra között távozása után sem vált-e intenzívebbé a viszony. Kérdezgetésemre kissé szomorúan megjegyzi: „azt hittem, hogy baráti látogatásra jön“. A biztatást, hogy lesz majd Pesten állása, ami működési körének megfelelő lesz és anyagilag is biztosítja — közömbös lehangoltsággal fogadja... Nem hiszi, hogy a „Szép Szó“ Csehszlovákiában felolvasó körúton volt, bár olvasta a beszámolót és a híreket az ujságban. „Az is meg lehetett rendezve“, — mondja dacos arccal. Bár megígéri részvételét, de nem hisz a tervbevett szeged-miskolci előadásokban sem. Elmereng: — „Szeged — ezt mondta egyszer súgva az ápolónő is, meg kámfor, amikor ezt elmondtam, az egyik orvos elpirult. Ez is tévedés volt, úgy-e?“ — kérdi gúnyosan. Később szorongva, óvatosan kérdezi, hogy „nem értem, hogyan lehetséges, észrevettem, hogy az ujságárus itt, Szárszón, tudja a gondolataimat. De nemcsak ez, hanem Pesten is tudják, hogy mit gondolok“. Az én-határoki elmosódtak, az Én tágul és **beolvadása a kollektívbe előrehalad**, realizálva érzését, hogy

„a világ vagyok — minden, ami volt s van“.

Érezhető, hogy tartózkodó és csak egy töredékét mondja el annak, ami betölti. Egész viselkedésében feltűnően, szinte etikusan fegyelmezett. Látszik, hogy szeretne mindent elhallgatni, de annyi mégis kitör belőle, hogy esténként nyugtalan, határozatlan félelmi érzései vannak, aggódik sorsa miatt. Naphosszat kutatja az ujságokat és rengeteg reá vonatkozó célzást talál. Fél, hogy bekerül az elmegyógyintézetbe, „a fordított világba“. Egyszerre minden átmenet nélkül megkérdi: „Doktor úr balkezes?“ — Miért? „Láttam, ahogy azt a

széket arrébtolta.“ Később, az öngyilkosság után döb-
bentem reá e sorokra:

*Ezt a széket odább tolni,
Vonat elé leguggolni“.*

Nővérétől hallottam, hogy közvetlen halála előtt az asztalon egy Victor Hugo- kötet feküdt s kis húga egyikre rámutatott: „Attila verse“. „Ultima verba“ volt a címe. Ilyen „jelek“, „figyelmeztetések“ ösztö-
nözték a szörnyű leszámolásra, vagy a teljes meg-
örüléstől való félelem, a tébolyda fenyegető közeledése,
a teljes hiábavalóság érzése? Nem tudhatjuk. Öngyil-
kossága napjáról keltezett levelében azt írta nekem:
„Hiába kísérelte meg a lehetetlent“. Érezhette, hogy el-
szakadt a valóságtól, hogy a „teljes“ gyógyulást, amit
annyira óhajtott, nem érheti el, hogy nincsen kiút szá-
mára a kaotikus világból. Búcsúzásunkkor kis öccsét
kézenfogva állott magányosan, szomorúan, távolian.
Nem volt már közöttünk.“

Ez az orvos beszámolója a betegről és betegségé-
ről. De azok az adatok, melyek „a schizophreniában
megbetegedettek pszichózis előtti egyéniségére jellem-
zőek“, s ami „nem sokkal van túl a pathológiásnak
azon határán, melyet egy költőnél eleve feltételezhe-
tünk“, többé-kevésbé mindenkire állanak. Attila élete
a veleszületett diszpozícióhoz irgalmatlan készséggel és
kifogyhatatlan bőséggel ötvözte az élményeket, ami
szükséges volt ahhoz, hogy a betegség megjelenjen.

Az analitikus erőtlen volt ahhoz, hogy kirántsa a
zavaros mocsárból, melyben fulladozott. Attila lelké-
ben dühös indulatok fenekedtek, nincs megelégedve
sem magával, sem a kezelőjével. Végül az asszony be-

csukja ajtaját, nemcsak a szerelmes férfi, hanem a beteg előtt is.

Attila magára maradt gyötrelmes emlékei között. Le akarja rázni kínzó gondolatait:

*Szeretem s ezért megölöm.
Hogy jön ahhoz, hogy én szeressem?
Miféle ördögi öröm
osztozkodik a bőrömön.*

*Segítsetek, hogy meg ne öljem,
hogy hirtelen ki ne törüljem
a világ képei közül . . .*

*Bocsássatok meg, barátság, te hív kincs
s ti kemény Kőmives Kelemenek,
hogy egy ringyóért, kiben semmi szív nincs,
háromszor tagadtam meg művemet.*

*Azt hittem, a mű reám eső részét
elvégeznem majd jobban sikerül,
ha hozzá térek haza . . .*

*És testem végül megbetegedett,
mert férfi vagyok és nem tudja senki,
még magam sem, hogy mennyit szenvedek . . .*

„Az éjjel elképzelttem, hogy számba veszem a gázcsövet, nagyot szippantok, húzok belőle, aztán vége lesz.

És olyan jó volt azután nagy-nagy lélegzetet venni: élek.

Megvan a nyakam, nem vágta el a vonat . . .“

Mindent leírt, ami gyötörte és akkor halovány meg-

nyugvás töltötte el. És amikor sikerült művészi formába önteni gyötrelmes komplexumát, már azt hitte, meggyógyult.

A „Nagyon fáj“ kötet versei zárják le ezt a változatos időszakot. Egyszerre számol le a múlttal és jelenel. Visszaréved, utóljára, a „rég szép asszonyra“, Mártára, akit ifjú szíve lángoló szerelmével szeretett. Búcsút vesz Judittól, szövetségesétől a nyomorúság esztendeiben. És leszámol magában Edittel: falhoz veti a szesztelen szerelmet. Senkihez sem tartozik és most fordul egészen a világ felé:

*Óh emberiség, kit törött anyám
szenvedni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!*

Szerteágaznak, összeszővődnek s itt-ott szembe is fordulnak egymással benne törekvései, de lelkes hit, aggódó felelősségérzés hatja át és még inkább a szociális haladás vágya és hevülete. És dolgozni akar.

Nagyon szerette Bartók és Kodály zenéjét. Most első programja, tanulmányt írni Bartók zenéjéről. A tanulmány címe: „Bartók Béla disszonanciájáról“. És alatta pontokba szedve a mű tervezete:

1. Vita a zeneértőkkel. Gyulai idézet. (25. o.)
2. Bartók elfelejtett zene.
3. Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.
4. Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.
5. A régi konszonanciát csak érteni vélik.
6. A botfűlűnek azért minden disszonancia s egyben konszonancia, mert nem tudja a disszonanciát fölfogni.

7. Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám.
8. Lényegében minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.
9. A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a szellem, a tudat, a lét probléma-formában való jelentkezése.
10. A disszonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása nincs, tehát konszonancia sincs.
11. A nem-zenéből értjük a zenét. Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlen. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásnak az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva.
12. Pikler Gyula: A megismerés folyamán az ellentétek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.
13. Hegel dialektika.
14. Marx: osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.
15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfiét föloldja a nőé.

Amikor kész volt a vázlattal, félretette. Új dologba fogott, abból is csak pár sornyi töredék maradt:

„Babits „az egységes és egyetlen Irodalmat“ idézi, mint egy nagy, élő szellemet. Elve — igazság, de nem felel meg a valóságnak. Lényegében a spiritualizmus álláspontjára helyezkedik, ám ugyanakkor az Ideált tekintinté spiritusnak. Az „irodalom“ — maga történet, az

irodalom a történés, az emberek cselekvése: neki története nincsen.“

Ezen a télen ritkán találkoztunk. Semmit nem tudok arról, mi történt vele, hogyan élt. Karácsony előtt egy nappal telefonértesítést kaptam Hódmezővásárhelyről, hogy húgom férje agyvérzést kapott. Beszálították a szegedi klinikára, húgom mellette van válságos állapotában. Azonnal utaztam le, mert a három kis gyerek magára maradt.

Karácsony estéjére érkeztem meg Vásárhelyre. Az ott töltött négy hét alatt majdnem naponta írtam Attilának. Hívtam, jöjjön ő is, húgom nagyon szeretné, ha mellette lenne nagy bajában. Végül már csak arra kértem Attilát, hogy írjon egy pár sort a kétségbeesett asszonynak. Azonban minden levelem válasz nélkül maradt.

1937 február elején jöttem vissza Vásárhelyről, azonban pár nap múlva már jött a hír, hogy sógorom meghalt. Az egész várost beszaladtam, amíg rátaláltam Attilára. Elmondtam neki a szomorú eseményt, ami láthatólag megdöbbsentette. Aztán meg akartam beszélni vele elutazásunk körülményeit és időpontját. Legnagyobb megrökönyödésemre Attila kijelentette, hogy nem jön velem.

Nem értettem. Eddig minden bajban, örömben mellettünk volt. Bármi történt velünk, mintha megérezte volna, azonnal megjelent. Kifogyhatatlan volt az okos vigasztalásban, ha erre volt szükségünk, vagy csak hallgatott, de jelenléte mindenképpen jóleső megnyugvással töltött el bennünket. És most konokul csak azt hajtogatta, hogy nem jön.

— De miért, Attila?

— Semmi szükség sincs rám.

— Hogy mondhatasz ilyent? Etus most magára maradt a három pici gyerekkel. Nem teheted meg, hogy magára hagyod. Legalább a temetésre jöjj el. Aztán mindjárt vissza is utazhatsz, ha nem akarsz ott maradni.

Attila cinikus komorsággal válaszolta:

— Semmi szükség nincs ott rám. Nem voltam olyan jóba a sógorommal.

Ez egészen megdöbbentett. Tudtam, hogy a két embert meleg barátság fűzte össze. Minden érvet felhoztam, hogy elhatározásának megmásítására bírjam. Végül, hosszas vitázás után abban állapodtunk meg, hogy este tizenegy órakor az Ilkovics-büffében találkozunk és az éjféli vonattal utazunk.

Attila nem jött el a találkozóra. Fél-tizenkettőkor telefonált, hogy meggondolta a dolgot, mégsem utazik. Megint csak azt hajtogatta, hogy ott „semmi szükség nincs rá”.

Nagyon megnehezteltem Attilára. Annál is inkább, mert húgomnak valóban nagy szüksége lett volna arra, hogy mellette legyen nehéz napjaiban.

Sógorom elhúnyta után egymás kezébe adták a kilincset a végrehajtók. A lakás minden darabját többszörösen lefoglalták, naponta jöttek a hitelezők igénybejelentései és iratok adóhátralékokról, Mabi tartozásról. Egy fillér sem volt a házánál és azt sem tudta, melyik nap árverezik el bútorait, balatoni és budapesti panzióját. Férjének barátai és rokonai igyekeztek feltartóztatni a teljes összeomlást, hogy legalább, ha adósságokkal terhelten is, valamelyik panziót megmentseik számára, ne kerüljön minden nélkül az utcára három gyermekével.

Húgom tehetetlenül és gyászától megviselten vias-

kodott a nehéz gondokkal. Házában teljes volt a felfordulás. Ellopták férje cigarettatárcáját, ingeit. Eltűnt két ezüst gyertyatartó a lakásból. Cselédlánya megszökött, ki tudja, mit vitt magával, sok minden hiányzott a szekrényekből. A szegény asszony szemüvege mögül kisírt szemekkel böngészte az iratokat, válaszokat fogalmazott ügyvédi felszólításokra. Közben velőtrázó sikoltások rezegtették meg, rohant a másik szobába. A kis Ádám, aki most tanult járni, felmászott az asztalra és lezuhant. A gyerek kocsióról leszedte a szíjját, ráhurlolta a kisfiú derekára és az asztal lábához kötözte. Nehogy megint felmásszon valahova. Alig kezdett bele keserves munkája folytatásába, újabb üvöltés hangzott fel. Zsuzsi, az első elemista ordított torkaszakadtából, mert a két kisebb széttépte irkáját és felfordította a tintás üveget. Nem lehetett bírni a három gyerekkel, akik a felfordult napokban magukra maradván, megrészegedtek az eddig nem ismert szabadságtól. Újjongtak, ordítottak, játékos kedvükben mindent felfordítottak.

Végre, este, amikor már aludtak a gyerekek, húgom tovább folytatta a levelezést. Nagy halom papír feküdt előtte az asztalon, géppel írt oldalak, ijesztő számokkal és nagy pecsétekkel. A száraz és nyakatekert körmondatokat csak a beszédes számok tették értelmessé. Elsírta magát szegényke:

— Istenem! Miért nincs itt Attila! Én nem tudom, mit írjak, nem értek ezekhez a dolgokhoz. Milyen jól esne, ha segítene. Vagy csak mellettem volna... Nem is értem, hogyan tehette meg, hogy nem jött el. Hidd el, borzasztó gondolatok gyötörnek, ha rá gondolok. Valami nagy baj lehet vele. Nem lehet az, hogy ne törődne velünk, éppen most, mikor ilyen nagy bajban vagyok. Olyan jó testvér volt mindig és úgy szerette a

gyerekeket. Lent, Szárszón, egész nap együtt hancurozott velük a strandon. Minden este azzal a gondolattal fekszem le, hogy valami nagy csapás ér még bennünket... Attila meg fog örülni...

Képtelennek éreztem ezt a szörnyű jóslást, amit nem először hallottam hugomtól. Eddig is elhessegettem magamtól, még vitatkozni sem akartam erről. Ó, Istenem. Attila kicsit bolondos, mint mindnyájan, akik annyi gonddal-bajjal éltünk. Nem is bolondos, hiszen komoly, megfontolt és felelősségteljes minden cselekedete és okos, józan minden szava. Csak néha „végül homokos, vizes síkra ér, szétnéz merengve és okos fejével biccent nem remél“. De aztán megint magát: Légy fegyvelmezett! És előjön sötét odujából, vidáman beállít a Japán-ba. Gyöngyöm-bogaram, mondja újból. És rendel egy kis adag gombás pontyot. Vacsora után előveszi a Leventés-dobozt majd visszadúgja zsebébe. Vesz két darab Memphist, rágyújt és derűsen fújja maga elé a füstöt. Elfújja a kenyéren és vizen töltött napok rossz emlékeit és felolvassa új versét. A vers gyönyörű! Óh, talán egyszer észreveszi valaki ezt a nagyszerű embert, elámul versein és szerez neki egy állást. Havi kétszáz pengő fizetéssel. Talán a „Szép Szó“ barátai, akik között sok befolyásos, jó összekötetésű ember van. Akik már másokat is munkához, biztos keresethez segítettek. Biztosan nem hagyják kallódni nyomorogni, veszni a „Szép Szó“ büszkeségét, szerkesztőjét, Attilát. Hittem és bizakodtam ebben, mindnyájunk helyett.

Magára kellett hagynom hugomat. Már hat hét óta nem láttam el munkámat a panzióban.

Alig értem Pestre, levelet kaptam Vásárhelyről. Hugom elhunyt férjének barátja, aki időközben átvette a hagyaték zavaros ügyeinek rendezését, arról értesít

tett, hogy huszonnégy óra alatt el kell hagynom állásomat a panzióban és ki kell onnan költöznöm. A levél mellett hugom írása, kúsza sorokban, egybe folyt könny- és tintafojtokkal. Ebben magyarázgatta, sírva és kérlelve, miért kell ennek megtörténnie: „Meg kell tenned... Különben mindent elárvereznek... Kényszerhelyzetben vagyok... Gondolj a gyerekekre, mi lesz velünk, ha elveszítek mindent... Így még van remény, hogy idővel ledolgozom és kifizetem az adósságaimat és megmarad a panzió. Három gyereket kell felnevelnem, iskoláztatnom... Ne haragudj... Majd gondolkozunk azon, hogyan segítek rajtad is, magamon is...”

Nagynehezen megértettem, miről van szó. Még el sem temették sógoromat, amikor a pesti panziótárs előállt követelésével és perelni akarta a még szeptemberben lejárt kétezeröttszáz pengős követelését. Hiába kérelték, várjon, amíg rendezik hugom anyagi dolgait. Hiába magyarázták neki, hogy nincs félténivalója, hiszen a szárszói ingatlan és a pesti panzió biztos fedezet pénzére. És hiába hivatkoztak emberiességre, az özvegy gyászára, a három apátlan gyerekre. Ez mind nem hatott rá, ő a pénzt követelte. Azonnal kamatos kamattal. Ha lehetett volna, a kamatot egy font húsbán. Mindezenre azt remélhette, hogy most megszerezheti magának társa részét is. Potom áron. Mert amikor sógorom rokonai megszerezték a pénzt és ki akarták fizetni, semmi áron nem akarta elfogadni. A lejárt terminusra hivatkozott, elmaradt hasznokra, amit ez idő alatt pénzével különböző üzleteken szerezhett volna. A helyzet kétségbeejtő volt. Ha nem tudják rávenni, hogy fogadja el a kései adósságrendezést, az árverések lavináját indította volna. Eddig mindenki nyugodtan várt, bankok és magánemberek. Végre is megvolt a re-

menny arra, hogy a két üzlet idővel kitermeli a maga hasznát és fizetni tudja az adósságokat. És a hitelezőknek volt mit a tejbe aprítani, akkor is, ha várnak. A háromgyerekes özvegynek azonban a kenyere, egzisztenciája függött jóindulatuktól. És mindenki ezt tartotta elsősorban szem előtt, segítették, támogatták, biztatták. Egyesgyedül a társa nem. És ha ő megteszi az első lépést, semmi sem tarthatta volna fel a teljes összeomlást, mindenki igyekezett volna a magáét biztosítani.

Sok huza-vona, rábeszélés, tárgyalás, kérlelés után végre hajlandó volt a társ elfogadni követelése kiegyenlítését. De csak azzal a kikötéssel: hogy új szerződést kötnek vele, abból kihagyják azt a részt, amely engem jelöl meg hugom távollétében helyettesítésével, ők egyedül vezetik a panziót és én huszonnégy óra alatt felszedem sátorfámat és elköltözöm onnan. Az ellenőrzést kívülről gyakorolhatják, ők majd hetenkint rendelkezésre bocsátják a könyvelést. De ez még mind nem elég, azt is be kell venni a szerződésbe, hogy én a lábamat sem tehetem be hugom panziójába.

Ezt az utóbbi kikötést hugom meg sem merte mondani. Szégyelte, hogy a körülmények kényszerítő hatása alatt ebbe is belement. Pokoli bosszú volt ez a kulcslyukon leskelődések tettenéréseért, a személyzeti százalék rendes elszámolásának követelésért. Most már egyedül maradt gazda a panzióban, senki nem ellenőrizhette a be nem jelentett, futóvendégek számlócédulára írt számláit. Maga hugom sem, mert őt meg nem engedte beköltözni a panzióba. Ez üzlet, mondta, nem családi tűzhely, itt nem lehet három gyerekkel lakni.

Ezekben a zavaros napokban találkoztam végre Attilával, hosszú-hosszú hetek múltán. Elmondtam neki, milyen rövid úton kitették a szűrőmet állásomból,

lakásomból. Sötét tekintettel meredt maga elé. Eszébe jutott, mit műveltek vele, könyveivel, könyvespolcával, amikor utoljára ott járt. Nagysokára megszólalt:

— Jobb ez így neked. Nem kell egy levegőt szívnod azzal a ... val. Néha eszembe jut, ahogy ott állt és a sárga kezeit dörzsölgette. Ilyenkor éppen úgy elfog az indulat, mint akkor. De mindjárt meg is nyugszom. És örülök, hogy olyan emberfeletti erővel tudtam magamon uralkodni. Mert ha nekimegyek, nem kerül ki élve a kezeim közül. Szétmorzsoltam volna, mint egy poloskát. És most ezt is hurcolhatnám magamban... Kerülni kell azokat az embereket, akik meghazudtolják azokat az eszményeket, melyek az emberek egymásra utaltságát fejezik ki. Az ilyen dolgok feletti kétségbeesés ellen, ami veled és velem történt, csak a megvetés az orvosság. Bizonyos sztoikus gőg ez, melynek azonban szeretet-bélése van, mert a szenvedés végletei gyöngédséget fejlesztenek ki az emberiség jobbik fele irányába. Bizony, boldog vagyok, ha jól meggondolom a dolgot. Nem voltam gyenge, ha azt a látszatot is keltette viselkedésem. Minden bűn és hiba a gyöngeségből származik és meg kell vetni a gyöngeséget. Nem igaz az, hogy minden emberi szenvedés fájdalmasan eredménytelen és nem is ilyen filozófiával akarom igazolni az életemet. Látod, sokszor volt úgy, hogy a társadalmi csalódások pesszimiztává tettek és az ilyen emberekkel való találkozások személyes melanchóliát, vagy személytelen és filozófiai alapot teremtettek bennem. Önmagáért való dolog volt ez még akkor is, ha költői alkotásokra tudtam organizálni. Már csak botorkáltam a sötétben, amikor, mint vasúti sínekre hullt sugár, fogalmainon úgy szaladt át Flóra arcának világossága...

Most hallottam először Flóráról.

Attila arcán boldog derű ragyogott, amikor ki-mondta ezt a nevet. Évek óta nem látott kedves, meleg mosolyával nézett rám.

— Ó, Attila! — mondtam örömmel. — Flóra! Milyen szép név. Hát mesélj csak, szaporán. Mondj el gyorsan mindent.

Attila tovább mosolygott.

— Nem lehet. Nincs semmi mesélés. Szeretem Flórát, ennyi az egész. Boldog vagyok...

Gondterhes élet kezdődött számomra. Ritkán találkoztam Attilával. Mindig mosolygott. Néha szólt egy-két szót Flóráról, titokzatosan. Milyen okos. Milyen szép. Egyszer-kétszer célzást tett arra, hogy megházasodik. Akárhogy faggattam, semmi többet nem mondott. De viselkedése annyi bizakodást, reményteljes készülődést sejtetett, hogy a hugom keltette aggodalmak szétfoszlottak bennem. E ritka és rövid találkozások megnyugattak és sejtelmem sem volt arról, hogy milyen borzalmas betegség ólálkodik körülötte.

Barátai és ismerősei, ha véletlenül találkoztam velük, kérdésekkel ostromoltak. Mi van Attilával? Igaz-e, hogy házasodni készül? Ki az a Flóra? Aztán találkoztam olyanokkal, akik tudni vélték, ki az a titokzatos Flóra. Az egyik azt mondta, hogy egy gazdag, körülrajongott bárónő. Azért titkolóznak, amíg meg nem kötik a házasságot, hogy az újságok ne csináljanak szenzációt szerelmükből. A másik azt mondta, hogy egyszerű, primitív kis lány, ápolónő. Mások hitet tettek amellett, hogy Flóra nincs is. Még senki sem látta. Költői kitalálás az egész. Nemlétező személyhez írja Attila a verseket, amelyek olyanok, mint a középkori Mária-himnuszok.

Aztán újabb kérdésekkel kerestek fel. Igaz-e, hogy Attila elmeógyógyintézetben van. Ez a kérdés fejbe-

kólintott. Szaladtam Attila lakására, ahol azzal fogadtak, hogy onnan elköltözött. Hogy hova, nem tudják. Végül is Németh Andoréktól tudtam meg, hogy Attila a Siesta-szanatóriumban van. Idegösszeomlással vitték be, de már gyógyulóban van és nemsokára ki is jön. Ők sem tudtak többet, ezt is másoktól hallották.

Nem értettem, hogy barátai, akik lehetővé tették, hogy szanatóriumba kerüljön, miért nem értesítettek erről engem, vagy hugomat. Mindketten nyakig ültünk a gondokban, különösen hugom, aki távol lévén, még annyit sem tudott Attiláról, mint amennyit én. A tőlem kapott hírek egészen kétségbeejtették, pedig semmi egyébét sem tudtam közölni vele, mint hogy felkerestem Attilát a szanatóriumban. És ez a találkozás megint megnyugtató volt.

Attila jókedvűen fogadott. Nagy halom könyv közepén ült a díványon és jegyzeteket csinált. Mindjárt el is mondotta, hogy min dolgozik, azonban semmire sem emlékszem szélesen kifejtett munkatervéből. A mindenfelől hallott zagyva és kósza hírek hatása alatt elfogódottan ültem vele szemben. A fehér asztalkán egy cserép lila jácint állott. Illata elárasztotta a szoba meleg levegőjét. Babrálni kezdtem a cserép köré csavart, sötétzöld papír fodrocskáit, mire Attila felemelte az ujját:

— Nem szabad hozzányúlni... Flóra hozta.

Szerettem volna kérdezősködni, de valami nagyon bátoratlanná tett. Ahogy ott ült, ahogyan beszélt, nagyon megnyugtató volt. De bennem mégis megmagvarázhatatlan nyugtalanság ütötte föl a fejét. Amikor elmentem, az úton még jobban eltöltött az aggodalom. Végül, magam elé idézve derűs tekintetét, Flóráról ejtett gyengéd szavait, elhitettem magammal, hogy nincs semmi baj Attilával. A rossz, sötét, szavakkal ki nem

fejezhető érzések mögött a magam gondjai húzódnak meg. Mi lesz velem? És Etussal, a gyerekeivel? Mintha a Flóra-varázslat mögött Attila teljes biztonságban lett volna.

Április 11-én este voltunk együtt Attilával utoljára. Azután már csak a Siestában láttam, októberben.

Április 11-én este Attila harminckettedik születésnapját akartuk megünnepelni. Vacsorára vártuk. Öszszezvásároltam mindenfélét, amit szeretett. Születésnap ajándéokra nem telvén, selyempapirosba csomagoltam egy darab szappant, amin nagy betűkkel írva állt a gyári védjegy: Flóra. A csomagot átkötöttem selyemszalaggal és eldugtam. Előre kuncogtam magamban, hogy milyen jót mulat majd Attila, ha otthon felbontja a felcícomázott kis csomagot. Szépen kiterveltem, hogy majd csak akkor adom át neki, amikor indul hazafelé, hadd törje a fejét hazáig, ugyan mi is lehet benne.

Lehet-e értelemmel felérni, hogy a sors miért tette a beteg Attila életét kibírhatatlanná, miért kerítette még szorosabban köréje a hurkot? Miért mérgezte meg ritka, derűs, gondtalan pillanatait, amikben megpihent és erőre kapott a terhek alatt görnyedő lelke?

Attila vidáman állított be a születésnap lakomára. Jókedvűen beszélgetett, amíg kitálaltam a papírokba csomagolt hideg húst, savanyúságot, sajtot. Alig helyezkedtünk el a csepp kis asztal körül, alig szúrta Attila villájára az első falatot, sőgora, a hozzám tartozó férfi máris belekötött. Attila, aki láthatóan jól érezte magát, kedvesen és játékosan tért ki a kötekedés elől. Elemében volt. Friss kedve buzogott belőle, mint a jóízű forrás, csillogtatta aranyos humorát, mintha érezte volna, most nevet utoljára.

Férjem, aki már hetek óta egyébbel sem foglalkozott gondolatban, szóban és írásban, mint azzal, hogyan

szabadulhatna meg minél gyorsabban, kényelmesebben és teher nélkül tőlem, aki immár teljesen az ő támogatására szorultam. nem tudott uralkodni magán. Le-
csapta a kést-villát az asztalra, felugrott és üvölteni kezdett:

— Kikérem magamnak, hogy rajtam nevessetek! Aki az én asztalomnál ül, az fogja be a száját, ha nem tud mást, csak gúnyolódni!

Attila arca elváltozott:

— Hallgass! — mondta esendesen. — Ha nem érted a tréfát, akkor hallgass!

— Micsoda?! — ordított most már magából kikelve férjem. — Hogy én hallgassak!! A saját lakásomban?!

Attila letette szalvétáját a tányér mellé és felállt. Indult kifelé. Megfogtam a kabátját:

— Ne menj el, Attila. Legalább edd meg a vacsorát.

Attila megszorította a kezemet és a foga közül mondta, mint aki vacog a hidegtől:

— Nem köszönöm.

Sírva fakadtam.

— Disznóság, ahogy viselkedsz — fordultam az őrző felé. — Miért bántod Attilát, ha velem van bajod. És éppen a születése napján...

— Úgy! Disznóság! — zúditotta most már rám okatlan haragját. — Hát most megint kimutattad a fogadfehérjét! Amit én csinálok az disznóság! Hát akkor menj vele! Tartson el ő. A testvéred! Passzoltok nagyon! Ti Józsefek...

Ezt olyan megvetéssel mondta, hogy Attila, aki már felvette kabátját, kalapját és indult, visszalépett. Arca félelmetes volt, mint ott a panzió folyosóján, ki-
rakott bőrdíj és könyvei között. De aztán legyintett.

— Mondanám, hogy gyere velem — szólt hozzám.
— De nincs lakásom. Szervusz!

Elment. Végigbaktatott a Jókai-utcán. Azután megállt a Berli-ni-tér közepén. A várost megszállták az árnyak. Lába előtt a kövezeten kis csatak hunyorgott és körülötte az emberek, a villamosok, taxik sűrögtek.

Bement az Ilkovicshoz. Ott ült órákon keresztül. A zsúfolt helyiség minden asztalát ellepték az emberek, de az asztalra könyöklő, maga elé meredő Attila mellé nem ült senki. Úgy ült a körülötte zsidongó, kavargó hangok meleg áramlásában, mint száműzött rab egy kopár sziget meredek partján. A vízből krokodilusok tátoztak rá és a messzi láthatáron felszálló kis nyurga füst szétfoszlott, felitta a messzeség. Befelé kell indulnia és félelemetes magányosságát gyötrő képzelete leselkedő rémekkel népesíti be.

Eszébe jut, hogy ma lett harminckétéves. Papírt tesz maga elé.

„Én, aki megtanultam, hogy kellő önuralommal mint legyek ostoba...“ Írja, de nem fejezi be a mondatot. Másik papírt vesz elő:

„32 évvel ezelőtt — a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905 április 11-én este 9 órakor — lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökkös 'dologházi fenyítésre ítélték, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínvallatási adataival palástolták s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat,

a bíróság a nyomozási jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául...

Ezt sem fejezi be. Újabb papírra rója a következőket:

„A multkor nem lévén egyéb dolgom, meglátogattam egy ismerős fiatalembert a S-i fegyintézetben. Egyébként csak távoli ismerősöm a szerencsétlen. Azt gondoltam — ha már nem sikerült verseimmel olyan jelentékeny elismerésre szert tennem, amilyent tárgyilagos nézetem szerint megérdemelnék...”

Abbahagyta ezt is. Megint rákönyökölt az asztalra. Beharapja a száját, nehogy kitörjön belőle a zokogás, ami belülről meg-megrázza. Még egy papírt vesz elő, gyöngéden kisimítja gyűrődéseit. Egészen ráhajol, ne lássa senki, hogy sír. A vékony papíron kerek, krajcárnyi foltok hólyagosodnak a rápotyogó könnyektől. Alul apró, pici betűkkel a szívfaesaré fohász:

*Édesanyám, egyetlen drága,
te szüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalomad boldogsága.*

*Istent alkotok (szívem szenved)
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyen s utánad menjek!*

Két óraker bezárják az éttermet. Kifizeti feketéjét, egymásba hajtogatja a papírlapokat és beteszi a tárcájába. Ezt a tárcát Herthától kapta Hatvanban. A széle már rongyos. Egyik rekeszében F. L. arcátlan levele húzódik meg egy mosócédula és a Fővárosi Könyvtár olvasójegye mellett. A másik rekeszben egy körülnyirbált fényképem, névjegyei és apróra összehajtogatott papírlap. Ezzel a verssel:

*Könnyű emlékek hová tűntetek?
Nehéz a szívem, majdnem zokogok.
Nem élhetek meg nélkületek,
már nem fog kézen, amit megfogok.
Egy kis játékot én is érdemelnék —
libbenjetelek elő, ti gyöngé pillék!*

E mellé teszi a gyötrelmes születésnap i dokumentumokat. Aztán indul. A Klotild-utcába tart, itt laknak Németh Andorék. Már hajnali félhárom felé jár az idő, amikor becsönget a hetedik emeleti lakásba. Az álmukból felzavart háziak nem is csodálkoznak, amikor Attila beállít hozzájuk. Juci, a ház asszonya, előcipeli a tábori ágyat, szétnyitja a kis hallban és gyorsan megágyaz. Mielőtt visszafeküdne meleg ágyába, félálmosan is éber kedvességgel mosolyog Attilára és mint aki szeretne még valamit tenni érte, megkérdezi:

— Nem akarsz egy forró feketét, Attila? Mindjárt főzök.

De Attila nem akart semmit, csak lefeküdni és aludni. Magára hagyták. Lefeküdt a hevenyészett ágyba. Talán itt határozta el magában, hogy mindent el fog követni, hogy neki is „saját lakása” legyen.

Egy darabig Ignotus Pál osztotta meg vele szobáját. Közben, májusra kibérelt a Káplár-utca 5. szám alatt egy kis garszonlakást. Húgom, aki feloszlatta vásárhelyi háztartását, egy pár bútordarabot küldött neki, a kis lakás berendezésére. Két fotójt, egy állólámpát, asztalt és szekrényt, meg ágyneműt. Nem tudom, ki segítette Attilát ahhoz, hogy kifizesse a lakbért, lámpát, fogast és a fürdőszobába egy pár apróságot vásárolhasson. Ezt a lakást sohasem láttam. Bármilyen időben kerestem is fel Attilát, soha nem volt otthon. Máshol sem találtam meg, sem a Japánban sem az Ilkovic snál.

Mintha kerülte volna azokat a helyeket, ahol összeakdhat velünk.

Húgom, aki gyerekeivel leköltözött Szárszóra, egyre-másra kérdezősködött leveleiben, mit tudok Attiláról. Szerette volna, ha megint velük tölti a nyarat. Semmit nem tudtam vele közölni. Ezekben a hónapokban, amikor mindhárman hiábavaló erőfeszítéssel küszködünk gondterhes napjainkkal, magunkra hagyatva, egymás nélkül bukdácsoltunk. Húgom panziójával volt elfoglalva. Azon iparkodott, hogyan rendezkedjen be ott a szárszói télre. Nem volt más megoldás számára, mint hogy ott teremtsen fedelet a kis családnak. Magam egész nap állás után szaladgáltam, ajánlkozó leveleket írtam apróhirdetésekre, gyorsírást gyakoroltam és egymásután adogattam el még meglévő, nélkülözhető holmimat.

Augusztusban Attila már a Siesta-szanatóriumban volt. Hosszú heteken keresztül nem engedték meg, hogy meglátogassam. Barátaiktól hallottam olykor-olykor valamit felőle, de ők sem mondtak semmit: titkolták, milyen súlyos állapotban van. Nem akarták, hogy a hír lábrakeljen. Ha Attila kijön a szanatóriumból, senki se tehessen fel tapintatlan kérdéseket, ne érhessék kutató tekintetek, senki meg ne bántassa akaratlanul is a beteg ember érzékenységet.

Szeptemberben három hetet húgomnál töltöttem Balatonszárszón. A fürdővendégek már mind elutaztak. A szép őszi napok alatt húgom téli szállássá alakította át a nyári épület földszinti szobáit. A ház az elnépteledett vízparton szörnyen elhagyatottnak tűnt fel most. Szeptember 15-én a község beszüntette a kert előtt vezető úton a világítást, félelemetesesek lettek az esték és éjszakák a kihalt vidéken. Bezárkóztunk a

szobába és szorongva hallgattuk a víz és a fák zúgását az elszabadult szélben.

Az épület földszintjét egy nagy, cementpadlójú terem foglalta el, nyáron itt terítették a vendégeknek, ha esett az eső. A terem négy sarkából egy-egy szoba nyílt. Csak egyetlen szobának volt kéménye, a többi helyiséget nem lehetett fűteni. A nagy terem egyik sarkában rendezte be húgom a „konyhát”. Egy kis asztalon állt a petróleumfőző, ezen főztük az ebédet. A nagy hodály a zárt ajtók mögött nappal is sötét volt. Barátságtalanul hatott, mint egy rideg raktár, az egymás mellé és egymás hegyébe rakott asztalokkal és székekkel. El sem tudtam képzelni, hogyan húzza ki itt a telet a három gyerek. A kislány bejárt a falu túlsó végén levő iskolába. Kenyérért, húsért is a faluba kellett menni. Nem volt hosszú az út, de mi lesz télen, amikor már leesett a hó. A fürdőtelepet csak nyáron tartották rendben, ősszel sár, télen járhatatlan utak fogják elzárni őket a világtól. Nagyon szerettem volna rávenni Etust, hogy költözzön a faluba. Télen olcsó bérért kaphatott volna szobát. Csakhogy, amikor számvetést csinált, kiderült, hogy a havonta rendelkezésére álló százötven pengőből az a 20—25 pengő sem futja lakásra. Egyik gyereknek sem volt cipője, így is csak egynek-egynek vehetett cipőt egy hónapban.

Igyekeztünk hát, míg a meleg napok tartanak, lakhatóvá tenni az egyetlen fűthető szobát. Kályhát nem árultak a faluban, abban állapodtunk meg, hogy majd Pesten megveszem és leküldöm. A szoba meglehetősen kicsi volt, nem fért bele csak egy divány. Nem baj, mondotta Etus, nagyon egészséges hideg szobában aludni. Reggel és este itt vetkőzteti-öltözteti majd a gyerekeket, aztán átviszi őket a szomszéd szobába. Az ágyat is meg lehet melegíteni forróvizes üveggel. Nap-

pal pedig elérnek mindnyájan a fűtött helyiségben. Így hát odahordtunk mindent, amire szükség lehetett a tél folyamán. Az edényes polcot, varrógépet, asztalt, székeket, a gyerekek játékládáját. Más már nem is fért volna a szobába, az egyik végét elfoglalta a divány, az üresen hagyott sarokba pedig majd a kályha jön.

Hát éltünk már ilyen szűken, gyerekkorunkban, a Ferencvárosban. Azonban ott mégis minden kényelmesebb volt. A házban volt a fűszeres, a folyosó végén a W. C., a konyhában a vízvezeték. Itt a kút a ház végében volt. Majd leszakadt a derekunk, amíg vizet hordtunk a nagymosáshoz. A kiteregetett ruhákat lesodorta szakadatlan erővel fúvó szél. Aztán Etus elment a hetedik határba és vásárolt egy kocsí fát. Az emberek glédába rakták a görcsös busángokat és otthagyták. Semmi pénzért sem vállalkoztak arra, hogy felfűrészeljék és fölaprítsák.

— Bizony — mondta Etus —, itt nyáron jól keresnek az emberek, amikor sok a fürdővendég. Télen nem igen járnak napszámba. De se baj, van itt egy bak, meg fűrész és fejsze is. Majd felfűrészeljük magunk a fát.

Neki is láttunk a munkának, ezt még el kellett végezni, mielőtt beáll a hideg tél. Ráfektettünk egy hasábot a bicegő, rozoga bakra, szembeálltunk egymással és elkezdtük fűrészelni. Keservesen ment, mert a fűrész is rozoga volt, kicsorbult már régen az éle. Meg kellett volna fenni. Amit fölfűrészeltünk, azt összevágtuk és behordtuk a „konyhába“. Egy hétig kínlódtunk a „dologgal és még a negyedén sem voltunk túl. De már nem bírtuk tovább csinálni. Az eső is rákezdte, cuppogó, agyagos sár borította az udvart, aztán megállt a víz a talajon.

Kétségbeejtő volt a gondolat is, mi lesz itt télen. Szomszéd nélkül, segítség nélkül, három gyerekkel és

egy macskával. Semmi mást nem lehet majd hallani, csak a szakadatlan szélben nyögő fák zúgását és a tetőn doboló esőt.

Szeptember vége felé egy napon, a mosókonyhában tüzet gyújtottam a katlan alá. A nedves fa nem akart lángra kapni. Egy halom újságpapír feküdt előttem, abból tépdestem és gyömöszöltem egy-egy lapot a kormos nyílásba. Közben, amíg a papíresomó elégett, olvasgattam a kezemben tartott papírfoszlányokat. Egyszerre csak Attila nevét látom a gyűrött oldalon. Így tudtuk meg, hogy aznap este a rádióban felolvassa verseit.

Óriási esemény volt ez ott a szárszói nagy magányosságban. Siettünk elvégezni a dolgunkat és izgatottan vártuk az estét. Húgomnak volt egy ócska rádiója. Már kora délután ezzel foglalatostkodtunk, beállítottuk Pestet és hajkurásztuk a gyerekeket, akiket rettentően érdekeltek a drótok. Este fél kilenckor, amikor a távoli gyenge hang bejelentette az első vers címét, nem is tudom miért, mindketten sírva ültünk a rádió elé. A gyerekeket csendre intettük. Alig telt pár perc, a kis Ádám bömbölni kezdett. — Hallgass — szólt rá a kislány. — Most Attila bácsi szaval a rádióban és nem hallja anyuka, ha lármázol.

A kisfiú azonban tovább bömbölt. Péter erre belecsípett a karjába. Ádám nekiugrott és most már mind a három gyerek éktelen lármába kezdett. Mire anyjuk kiosztotta a pofonokat és rendet, csendet teremtett közöttük, már vége is volt a műsornak. Alig hallottunk egy pár sort a felolvasásból.

— Látod — mondta szomorúan Etus — még ez sem sikerül Attilának, hogy mi hallhassuk a verseit. Emlékszel, 1935 szeptemberében, amikor ő maga olvasta fel a verseit, éppen azalatt a negyedóra alatt volt vihar-szünet a rádióban. Szegény ült a mikrofon előtt, mondta

a verseket és senki sem hallotta. Milyen furcsa és szomorú dolgok ezek. Nem is jó rágondolni...

Október első napjaiban visszajöttem Pestre. Etus kérlelt, hogy menjek majd vissza, töltsen velük a telet. Mégis csak jobban boldogulunk ketten. Sok a ház körüli teendő és a három gyerekkel való törődés. Meg rossz a nagy magányosság. Gondolkoztam magamban, mitévő legyek. Egyelőre azonban Pesten kellett elintéznem teendőimet. Egyedül maradtam a lakásban, amit november elsejére már ki is adtak. Volt még két szekrényem, meg egyéb apróságaim, ezeket kellett eladnom, hogy kifizessem nyáron felgyűlt adósságaimat és valami pénzt teremtsék a magam számára.

Alig töltöttem egy pár napot Pesten, amikor megkaptam Ignótus Pál értesítését arról, hogy végre felkereshetem Attilát a szanatóriumban. Két és félhónapos kezelés után orvosa megengedte, hogy meglátogathassák barátai is.

Hosszú hónapok óta nem láttuk egymást. A viszontlátás leírhatatlanul fájdalmas volt. Erre a látogatásra már előkészített Bak dr. és a tőle halottak terhével szorongó szívemben kopogtattam szobája ajtaján. Ez a szoba a hosszú, csendes folyosó közepéről nyílt, a földszintes melléképületben. A hosszú földszintes ház ott húzódott meg a kert végében, a másik fele már a Schwartzter-szanatórium kertjére nézett. Az idevezető ajtó be volt zárva. Mindkét kertben betegek üldögéltek a fák alatti padokon. Ámott magányosan, bezárt lélekkel és bezárt ajtók mögött, emitt a szép parkban, a csendes délutáni órákban, a jó levegőn, tervezgettek az emberek, esti programot beszéltek meg, vagy éppen búcsúztak az orvosoktól, a nővérektől és siettek a városba.

A két világ határán fekvő házban harmadik hónapja viaskodott Attila szörnyű betegségével.

Halvány arcán édes mosollyal nézett rám, amikor megálltam az ágya mellett.

— Te vagy? — kérdezte lassan tagolva a szavakat. — Gyere közelebb, nem látlak jól. Ide ülj. egészen mellém.

Nagyon lassan, akadozva beszélt. Szemhéja vörös volt, duzzadt és félig nyílt csak fel, mintha küszködne az álmosággal. Nikotin-barna ujjáiban cigarettát szorongatott. Rémülten láttam, hogy milyen tétova mozdulatokkal emeli a szájához, aztán kiejti a kezéből. A cigaretta a mellére esett, lassan, bizonytalan ujjakkal kotorászott utána és megfogta a puszta parazsat. Elkaptam a cigarettát és elnyomtam a hamutartóban. Melle, a hálóing nyílásában tele volt égési sebekkel, az ingen kis, kerek lyukakat égetett a leejtett cigaretta. Szája szélét is összeégette. Később tudtam meg, hogy bódító gyógyszereket kapott és ebben a bódulatban töltötte nappalait és éjszakáit. Ezért beszélt olyan lassan, ezért nem tudta felnyitni éberén sem nagy szemét.

Az ágy mellett álló asztalkán egy tányéron szőlőfürtök feküdtek, mellette papírtálcán tíz darab Gerbeaud-sütemény.

— Egyél — tölta elém mosolyogva a tálcát.

Kivettem egy mignont. Akkor elkomoródott és rámszólt:

— Ne abból egyél. Azt Bartha Pista hozta. A barátom. A szőlőt neked adom, az nem kell. Semmi sem kell, amit itt adnak.

Ezeket a szavakat már sírva mondta. Göresös zokogás rázta és kiapadhatatlanul folytak a könnyei. Tanácstalanul néztem rá.

Fel akart ülni ágyában, de nem volt hozzá ereje.

Aztán a párna alól előkotort egy kis füzetet, a „Színházi Élet” gyermekmellékletét.

— Nézd — mondta zokogva. — Ezt a sárga kacsát, ami ide van rajzolva. A sárga az örültek színe... és azt hiszik, hogy ezt én nem tudom. Aztán ez a mese, Bertalanról, a viceházmesterről, aki a gyerekek barátja és elviszi őket sétálni. Ezt az újságot adták nekem. Figyelmeztetnek, hogy tehetetlen gyerek vagyok és a Berci gondoskodik rólam. Ebédre pedig kacsasült volt. Sárgára süítve... Nem, én nem ettem meg az ebédet. De a süteményt Bartha Pista hozta, a barátom. Azt ne edd meg...

Melle sebesen zihált a sírástól és behúnyt szemei előtt tartotta a kis „Színházi Élet”-et, aminek egyik oldalán egy kacsasült rajz volt, olyan, mint a hintaló.

— Emlékszel? Amikor felvágtam a hintalovamat, hogy legyen a mamának mivel megfőzni az ebédet. Akkor a mama sírt. És most erre emlékeztetnek. Itt mindenki összejátszik ellenem, de én tudom ezt. Mert vannak olyan jelek, amelyek erre figyelmeztetnek.

Újabb cigarettára gyújtott és azt megint leejtette a mellére. Megint a parazsat fogta meg. És sírt, vinnyogva, szűkülve, mint akit mérhetetlen fájdalom gyötör. Becsengettem az ápolónőt.

— No, Erzszi nővér, most milyen tortúrát talál ki megint a számomra? — kérdezte Attila a fiatal lányt, aki megállt az ágy lábánál.

— Óh, a szerkesztő úr már megint sír — szólt mosolyogva a szép fiatal ápolónő. — Tudja, hogy gyulladásban van a szeme. Sohasem fog meggyógyulni, ha mindig sír...

Aztán jött az orvos és injekciót adott neki. Megcsókoltam Attilát, aki az injekció hatására elcsendese-

dett. Maradék erejével magához húzta a fejemet és visszacsókolta.

— Szerbusz — búcsúzott tőlem. — Látod, most elaltatnak, pedig biztosan jön nemsokára Flóra. És akkor nem láthatom és nem beszélhetek vele. Mindig ezt csinálják velem.

Ezeket a szavakat már alig tudta kimondani. Elaludt. Arcán ott ült még most is a kedves mosoly és behúnyt szeme alól még így is szivárogtak a könnyek.

Egy délután itt találkoztam először Flórával, Attila ágya mellett. A gyönyörű versek titokzatos Flórája este hatkor lépett a szobába. Megrázta a kezemet, levetette divatjamult kabátját és letette fejéről diáklányos sapkáját. Egész lénye, megjelenése diáklányosan hatott. Nyugodt és derűs tekintettel nézett karórájára és azt mondta:

— Most hat óra öt perc van tíz perc múlva megyek.

— Látod — fordult felém Attila — ilyen ő. Precíz és pontos. Flórának elvei vannak és azokból nem enged. — Aztán Flórára mosolygott: — De én szépen megkérem, hogy ne menjen olyan hamar el. Majd a Jolán megy el. Szeretnék beszélni magával. Tíz perc, az semmi. És nekem olyan sok mondanivalóm van...

Láttam, Attila mennyire szeretne egyedül maradni vele és tudtam, hogy Flóra csakugyan betartja a tízperces látogatási időt, így hát sietve elmentem.

Mások is felkeresték Attilát a szanatóriumban. Judit is elment hozzá. Ő is itt találkozott Flórával. Még aznap este feljött hozzám Judit:

— Találkoztam Flórával, bent a szanatóriumban, Attilánál — mondotta.

Látszott rajta, hogy mennyire foglalkoztatja ez a találkozás. Az is rettenetes hatással volt rá, hogy Attilát ilyen körülmények között és ilyen állapotban látta.

Engem is elkeseredésre, sirásra készített, amikor Attila ágya mellett ültem. Szörnyű volt hallani a sirását, burkolt panaszait, látni és tudni, hogy egyetlen szalmazáiba kapaszkodik már csak, Flórába. És vajjon Flóra hogyan áll mellette? Egyáltalában mellette állt-e? Attila Penelopénak nevezte, így szólította leveleiben. „Amit szó, amikor velem van, azt fölbontja, amikor kilép az ajtón” — panaszkolta egyszer. Az igazat érezte-e, ki tudja?

November 2-án Ignotus Pál sürgős találkozóra hívott. Amikor összejöttünk, közölte velem a váratlan határozatot, hogy Attilát elbocsátják a szanatóriumból. A kezelést egyelőre befejezettnek tekintik. Meg kell beszélnünk, hogy mi legyen Attilával. Káplár-utcai lakását már akkor feladták, amikor három hónappal ezelőtt befeküdt a szanatóriumba, tehát hirtelen ki kell találni valamit, hova menjen, mi legyen vele.

Az első percben megdöbbenett a váratlan fordulat. Nekem sem volt lakásom. És mindössze harminc pengőm maradt a bútorok kiárulásából. Amikor mind ezt közöltem Ignotussal, azt mondta, hogy majd H. B. havonta hozzájárul valamivel Attila eltartásához. Úgy gondolja, legjobb lenne, ha mindketten lemennénk Etushoz Szárszóra. Úgyis kell valaki, aki állandóan Attila mellett tartózkodik. Állapota, ha javult is, még olyan, hogy nem szabad magára hagyni sem éjjel, sem nappal.

Elmondtam Ignotusnak, hogy milyen képtelen dolognak tartom, hogy Attila a telet Szárszón töltsen. Valami más megoldást kell kitalálni. Az ottani körülmények nem alkalmasak arra, hogy nyugodt kényelemben, zavartalanul töltsen napjait a beteg ember. Ignotus azonban kifejtette, milyen sokat várnak Attila állapotának jobbrafordulása érdekében a családi környezettől, a vi-

dék csendes, téli nyugalmatól. A lármás város nem lesz jó átmenet a szanatórium csöndjéből a mindennapi életbe visszatérő embernek. Legmeggyőzőbb érve szerényen és tapintatosan húzódott meg mondanivalói mögött. Attila pártfogója immár háromezer pengőt áldozott a kezelésére, körülbelül ennyibe került a háromhónapos szanatóriumi ápolás és az orvosprofesszor konzultációi. Ezt — mint mondta — nem lehet a végtelenségig kívánni még egy többszörös milliomostól sem. De azért támogatását továbbra sem tagadja meg. Szárszón az élet nem kerülhet sokba és Etus majd megírja, hogy mennyit kér Attila eltartásáért.

Kérdésemre, hogy mikor hagyja el Attila a szanatóriumot, azt felelte, ha lehet, intézzem úgy a dolgot, hogy két nap múlva utazhassunk. Azonnal írtam Etusnak, hogy készítsen elő mindent: november 4-én az esti vonattal érkezem Szárszóra, Attilával.

November 4-én délben Attilát már útrakészen találtam a szanatóriumban. Két bőröndjébe minden holmija elfért, az egyikben nem is volt egyéb, csak papírok és könyvek. Attila izgatottan topogott a szobában, mint aki nem egészen érti, mi történik körülötte. Kérdéseket adott fel mindenkinek, aki belépett a szobába. Gyanakodott, rossz sejtelmek gyötörték. Ebédje érintetlenül feküdt az asztalon. Úgy emlékszem, nagy sürgés-forgás volt körülötte, percenkint nyílt az ajtó, valaki bekukkantott, aztán sietve odébbállott. Attila is folyton ki-be sietett, Flórát leste. Egyszer csak izgatottan megfogta a kezemet és sietve húzott magával:

— Gyere. Nézd meg. Akarom, hogy te is lásd. Üvegből van a balszeme!

Izgatottan tuszkolt kifelé az ajtón, aztán benyitott a szomszéd szobába. Itt lakott dr. Baloghy Mária. Neki volt „üvegből a balszeme“.

Amikor egyedül maradtam Baloghy Máriával, elképedve kérdezte tőlem:

— Mondja, hogyan engedhetik ki ezt a szegény, beteg embert!

Nem tudtam mit felelni a meghökkentő kérdésre. Gondolkozni sem tudtam. Még nem tudtam felfogni, mi van Attilával, aki egyre azt sugdosta a fülembbe. „Meglátod, hogy bevisznek az örültek házába. Ezt az egészet csak megrendezték, hogy ne tudjak róla.“ Gyanakodása és félelme egyre nőtt. Ellenállásra készült.

Végül megérkezett Flóra és jelenléte valamenynyire megnyugtatta Attilát. Ő volt az egyetlen ember, akiben még bízott, akinek mindent elhitt. Az utolsó percekben állított be Bak dr. Aztán az ápolónő jelentette, hogy megérkezett a taxi és már hordták is kifelé a bőröndöket. Mindez oly gyors egymásutánban pergett le, hogy izgalmamban gondolkozni sem tudtam. Csak azt láttam, hogy Attila makacskodik. Nem akart elutazni. Végül Bak dr. betuszkolta a taxiba, ahol Flóra már helyet foglalt. Hallgatagon tettük meg a rövid utat a Déli vasútig.

Siettem jegyet váltani, nem sok idő volt mára vonat indulásáig. Bent az első sín páron végtelenül hosszú szerelvény állott. Utasítottam a hordárt, hogy az utolsó kocsik valamelyikében rakja le a bőröndöket, kabátokat, a hosszú vonat vége egészen közel esik majd a hugom házához, kevesebb utat kell megtennünk a sok csomaggal, ha leszállunk. A nagy jövés-menés közepette ott állott Attila és kétségbeesve szorongatta Flóra kezét. Már indulást jeleztek és még mindig búcsúzkodott. Az utolsó pillanatban érkezett meg a hordár is, aki megmutatta, hova szálljunk be. Mintha egyéb gondombajom, aggodalmam sem lett volna, szörnyen boszszantott, hogy a vonat egyik középső vagonjában rakta

le a holmikat. De már indult is a vonat, alig tudtam Attila után felkapaszkodni a magas lépcsőkön.

A kocsi majdnem tele volt. A középső fapadon, velünk szemben és mellettünk is ültek. Pipafüst úszott a kocsi levegőjében, az emberek pőfékeltek, ismerkedtek, barátkoztak. Az egyik sarokból jóízű nevetések futamai vegyültek a hangok csendes zsongásába és a vonat kerekei pontos, egyenletes ritmusra zakatoltak a sineken. Bejött a kalauz és a korai szürkületben lámpát gyújtott. A kocsi világosságában a hangok megélénkültek, az emberek mozogni kezdtek. Egyik-másik elővette tariszniját, szalonnát, kolbászt emelt ki belőle, valaki egy kulacs bort kínált körbe. Most már a bicska is kézzel kézre járt, ki a cipóját kínálta, ki pedig szőlőt a kosarából. A nyájasan ismerkedő, egymást kínálgató, kedvre derült emberek között távolian, magányosan ült Attila. Előrehajolt, térdére könyökölve és egyik cigarettát szívta a másik után. A bágyasztó meleg az én aggodalmaimat, szorongásaimat is ellankasztotta, szóltanul ültem mellette. Talán nem is merem megszólalni. Elővettem egy könyvet és olvasni kezdtem. Attila egyszer csak megkérdezte:

— Mit olvasol?

— Felix Salten könyvét, a „Flórián“-t — feleltem.

Alig mondtam ki a szavakat, Attila hirtelen felegyenesedett és valósággal kiragadta a könyvet a kezemből. A könyv tábláján nagy betűkkel állt a név: „Flórián“. Mellette a címlap rajza, fehér lófej.

— Kitől kaptad ezt a könyvet? — kérdezte hallatlan izgalommal.

— Judit kölesönözte az útra — feleltem mit se sejtve.

Ettől a pillanattól kezdve, mintha a pokol minden fúriája odagyülekezett volna kettőnk köré. Attila

nekitámaszkodott a pad támlájának és szünet nélkül tördelte a kezét, gyötörte ujjait. Hideglelősen hallgattam emésztő, önmarcangoló látomásait, a szétzilált lelkéből burjánzó eszelős gondolatokat, amelyeket — ez volt a legdöbbenetesebb — kristálytisztá logikával csoportosított és állított egymás mellé. Nem is egymás mellé, hanem egyiket a másik keskeny, elvékonyodó csúcsára és a végtelenbe tornyosuló képtelenségek végén ott lebegett ő maga, mint egy elátkozott bűvész.

Nem emlékszem a szavakra, csak a döbbenetemre és tanácstalanságomra. Flórián, az Flóra. És Judit, aki kezembe adta a könyvet... „Tudsz te erről, hogy mi van emögött?” — kérdezte iszonyodva. És a színes, tarka plakátok ott szemközt, a kocsi falán. Az egyikén a felírás így szólt: „Vissza a természethez”. Igen, ezt odatették, hogy a szeme előtt legyen. Most utazunk, „vissza a természethez”. Milyen szép és megnyugtató volna ez, ha nem figyelmeztetne a veszélyre a közvetlenül mellette lógó plakát: „Igyunk Igmándy keserűvizet”. Érted?” — kérdezte tovább. Ez jelenti a felpuffadt beleket, a vízbefulladt hullák beleit. „Sejtettem, hogy ide küldenek meghalni” mondta iszonyodva és előregörnyedt, mint aki már eleget látott és eleget tud a falra akasztott jelekből.

— Mondd! Téged ki bérelt fel? — kérdezte sötéten.

Én is előrehajoltam. Úgy ültünk ott, magunkba roskadva és magunk elé beszélve. Eszem felmondta a szolgálatot, az ösztönömre bízam, mit mondjak neki, hogy megnyugtassam. A vastag füst mögül, mint egy távoli világból, zsongtak a fülemben a józan, egyszerű mondatok, félfüllel oda kellett hallgatóznom a jóízű röhögésekre. Szüretről, adóról, asszonyról, gyerekek-

ről, őszi vetésről folyt a beszéd. Odafigyeltem és közben Attila iszonyú kérdéseire válaszoltam.

Aztán elhallgatott. Hosszú ideig csendben, szótlannul ültünk egymás mellett.

Már a Balaton mellett vágatott a vonat, amikor kimentem a folyosóra. A koci nyitott perronjára érve meglepetéssel láttam, hogy az utolsó vagonban utazunk. Visszamenve, rögtön megjegyeztem Attilának:

— Mégis csak a hordárnak volt igaza, amikor ide szállásolt bennünket. A vonat végét, úgylátszik, Lep-sénynél lekapcsolták. Most a Balaton másik partján utaznánk, ha nem ide szállunk be.

Alig mondtam el ezeket, Attila felugrott és kirohant a folyosóra. Én utána. Alig tudtam elkapni a koci nyitott perronján, amint mélyen kihajolt a vaskorlátón. Hajszálon múlt, hogy ki nem zuhant. Az ijedtségtől és felindulástól remegő hangon kérleltem:

— Gyere be, kedveském. Hideg van itt kint, megfázol.

— Várj csak. — mondta leírhatatlan izgalomban. — Körül kell néznem. Itt valami rettenetes dolog történt. Világosan emlékszem, hogy nem az utolsó kocsi-ba szálltunk fel.

Megmarkolta a hideg vaskorlátot és megint mélyen kihajolva nézett a vaksötétbe. Atöleltem és úgy próbáltam befelé húzni. Valósággal birkózni kezdtünk. Isten csodája, hogy mindketten le nem zuhantunk. Hihetetlen erő volt benne.

— Attila! Attila! — kérleltem belekapaszkodva.

Hirtelen szembefordult velem és eszelős szemekkel nézett rám:

— Miért sírsz! Még nem haltam meg! Még nem fekszem a sinek között!

Rettenetes pillanatok voltak. Lenyeltem a könnyei-

met és erősen a szemébe néztem. Így néztünk farkas-szemet egymással, ki tudja meddig. Aztán a félelemtől nyöszörögve szólaltam meg:

— Fázom, Attila. Gyere be...

Eleresztett és lehajtott fejjel indult vissza. Leültünk a helyünkre. Hirtelen észrevettem, hogy két csendőr ül feltűzött szuronnyal az egyik padon. Kettőjük között egy ijedt, szőke kis katona. Nem is láttam, mikor szálltak fel a vonatra. De most olyan megnyugtató volt látni a két kövér, duzzadt nyakú, vörös arcú csendőrt, kezükben a szuronyos puskával. Óh Istenem, nem történhet semmi baj. Nemsokára Szárszón leszünk. Otthon, hárman. Milyen régen nem voltunk együtt mind a hárman. Szentimentális érzéseket dédelgettem magamban, mintha azok érzékenyítettek volna el és nem a kétségbeesés facsarta volna össze a szívemt. Szemem fennakadt a két szurony csillogó hegyén. Sajnáltam az ijedt kis katonát. Az egyik ember, akinek olyan bajusza volt, mint Imre bácsinak, azt mondta: „Két szép kis malacom volt. Oszt megette őket a kórság. Nem tudom, mivel zsirozzuk meg a krumplit a télen...” Mindenre figyeltem, ami körülöttünk történt. Mégis minden szót hallottam, amit Attila maga elé mormolt. Hogy kisiklatták a fél vonatot. Mennyi embert pusztítottak el, csak hogy őt elveszejtsék. Most még megmenekült. Ki volt az a jóbarát, aki a hordár ruháját öltötte magára?... És van-e még más jóbarát is, valahol. Ott, ahova megyünk. Az ellenség keze messzire ér és hatalmas, ereje lebírhatatlan...

A kalauz megint végigment a kocsin. Balatonszárszó következik, szólta felénk. Attila gyanakodva nézett rá. A kalauz szalutált neki, ami még rám is különösen hatott. De máris szedelőzködni kezdtem, a vonat Szárszón csak egy percre áll meg. Felálltam a padra és

leemeltem a bőröndöket. Azt az egyet, amelyik tele volt könyvekkel, nem bírtam megemelni.

— Segíts, Attila — fordultam hozzá.

Amikor lent volt az is, kihordtam őket a perronra. A nehéz táskát ketten fogtuk meg. Alig értünk ki vele a perronra, Attila összeroskadtt.

— Jaj nekem, megbénult a jobboldalam... Jaj nekem...

Arca hamuszürke lett és olyan rimánkodó, kétségbeesett arccal nézett rám, hogy azt hittem, mentem megbolondulok kínomban. Már látszottak az állomás ívlámpái, amikor eszembe jutott, hogy a kabátok bent maradtak a kocsiban. Bevágtattam, egy pillanat alatt felnyaláboltam a holmit és rohantam vissza. Ennek a pillanatnak a feszültsége, hogy magára hagytam és mégis ott találtam a padlón kuporogva, majdnem elvette minden erőmet. A vonat lassított.

— Állj fel, Attila. Le kell szállnunk.

Arca rimánkodva grimaszba torzult. Nyöszörgött:

— Nem tudok. Megbénult az egész oldalam... Jaj nekem...

Kinyitottam a vaskorlátot. A vonat megállt. Az utolsó kocsit, melyben utaztunk, messze esett az állomástól, a magas oszlopok ívlámpáinak fénykörén kívül. Kidobtam a kabátokat a sötétségbe és legurítottam a bőröndöket a lépcsőn. Attila elnyúlva feküdt a perronon és nyöszörgött. A kalauz már sipolt, a mozdony nagyot szuszogott és megrándította a vagónt. Átnyaláboltam a hóna alatt Attilát és háttal a lépcső felé húztam magammal. Az alsó lépcsőt elvétette a lábam és leestem. Még volt annyi lélekjelenlét és erő bennem, hogy hatalmas ívben rántottam magam után Attila elnehezült, tehetetlen testét, nehogy a kerekek alá kerüljünk. A vonat már teljes sebességgel robogott tovább.

Az ívlámpák kialudtak. Etus húgom az állomás felől sietett felénk.

— Már azt hittem, nem jöttök. Nem láttalak leszállni benneteket. Attila hol van? — kérdezte.

A hirtelen támadt vaksötétségben nem láttuk egymást.

— Itt fekszik a földön — feleltem. — Hívni kellene valakit, aki segít hazavinni.

A fájdalmas nyöszörgés újra hallatszott. Etusnak még a lélekzete is elállt. Hirtelen elrohant a sötétségben és kiáltozni kezdett:

— Bartosék! Bartosék!

Kiáltozására hangok és lépések közeledtek. Még mindig nem láttam semmit és senkit. Etus sebtiben elmondta, hogy ingyen szobát adott egy Bartos nevű ácsnak és feleségének, hogy ne lakjon egyedül az elhagyott házban. Ők is kijöttek a vonathoz, de nem láttak senkit leszállni, hát visszafordultak.

Az ács felkarolta Attilát és végigtámogatta a töltésen, le egészen a házig. Aztán összeszedte és haza hordta a szanaszét heverő bőröndöket.

Etus már értesült az orvostól Attila állapotáról. Bak dr. mindent megírt levelében, amit tudnunk kellett a vele való bánásmódról, közölte betegsége tüneteit, pontos utasítást adott és körültekintő óvatosságra, elővigyázatosságra intett bennünket. Mégis megdöbbenetek bennünket ezek a jelenségek és tanácstalanul topogtunk körülötte.

Már említettem, hogy négy szoba volt a épület földszintjén. Kettő a kertre, kettő a Balatonra nézett. Az egyetlen fűthető szoba nappali tartózkodásra volt berendezve. A másikban aludt Etus a gyerekeivel. Az egyik Balatonra néző szobában mosdók, ágyak, kerti székek zsufolódtak, a másikat, amennyi kényelemmel

és csínnal csak lehetett, Attila számára rendezte be Etus. Nem tudtunk még egy fekvőhelyet beállítani a kis szobába, így a nappaliban aludtam. Bartosék a melléképületben laktak.

Hideg novemberi napok virradtak ránk. Húgom, hogy a szállítási költséget megtakarítsa, letett arról, hogy Pestről hozasson kályhát. A faluban vett valakitől egy régi, rossz ócskavasat. A kályha borzalmasan füstölt, ajtót ablakot kellett tární minden percben. Síró gyűlölettel küzdöttünk az ócska alkotmánnyal, minden nap szétszedtük, cserélgettük a csöveket, kikotortuk a kéménylyukat. Végre elértük, hogy nem füstölt. De nem is melegített. Kabátban, sálban, sapkában, hócsizmában ültünk az asztal körül. A forró leves, mire felét kikanalasztuk, fagyos lötty lett a tányér alján. Metsző, hideg szél fújt szakadatlanul, rázta a szimpla ablakokat. Reggel vastag dér ült a fák ágain és a kis tócsák a kút körül recsegték lépteink alatt. Keserves sóhajtásaink kis, fehér párafelhőkben úsztak a szoba levegőjében.

A sötét hall hideg cementpadlóján toporogva viaskodtunk a petróleumfűzővel. A kis kék láng serényen tüzesítette a lábos fenekét, de a pereme jéghideg maradt. Reggel hattól félnyolcig lestem, hogy fölforrjon a tej. A kislány ekkor indult iskolába. Langyos vízbe mártottam a törülköző egyik sarkát, azzal dörzsöltem át arcoeskáját. Olyan hideg volt, hogy napokon keresztül mosakodni sem tudtunk.

Mindnyájan vacogtunk és dideregtünk. És mindezen túl ott volt bennünk a kínzó, tehetetlen aggodalom Attila miatt. Az orvos nyugalmat, derűs beszélgetéseket, csendes foglalatosságot javasolt számára. Sétát a friss levegőn, jó és tartalmas táplálékot, hogy erőre kapjon. És a beteg, legyengült ember a szanatórium

meleg kényelméből belecsöppent a legkietlenebb nyomorúságba.

Amint magunkra maradtunk Etussal, azonnal vesekedtünk, civakodtunk. Azon torzsalkodtunk, hogy elfogadjá-e a felajánlott havi 120 pengőt Attila eltartásáért. Mert Ignótus Pál már neki is megírta, amit velem Pesten közölt.

Etus még a gondolat ellen is tiltakozott, hogy pénzt fogadjon el Attiláért. Számolt, beosztott és reménykedett, hogy mindenre futja majd. Én tovább gondolkoztam. Lehetetlen volt elképzelni, hogy kihúzzuk a telet az ócska vaskályha mellett, hogy a fagyos hodályban főzzünk ebédet, vacsorát. Hiszen még alig mutatott a hőmérő 1—2 fokot fagyponthoz és máris alig bírtuk a hideget. Mindenekelőtt egy tűzhelyet kellett beszereznünk, hogy legalább egy meleg helyiség legyen a házban és rendesen főzhessünk.

Etus megint számolt. Tűzhelyet csak Boglárán kapni. Utiköltséggel, szállítási díjjal negyven-negyvenöt pengőbe kerül. Ha megveszi, mindössze pár pengője maradt volna egész hónapra. Mégis úgy határozott, hogy nem fogad el senkitől semmi pénzt.

Attila azóta, hogy megérkezésünk estéjén lefektetük, nem is kelt fel ágyából. Ráraktunk két paplant, meg egy dunnát. Gyulladásos szeme már a második napon egészen bedagadt a rettenetes hidegtől és a sok sírástól. Mert sírt a szerencsétlen, éjjel-nappal. Ha bevittem a reggelijét, sírva fogadott. Aztán, amikor meglátta a párolgó csészét a kezemben, csak nemet intett, nem akart enni. Leültem az ágya szélére és kérleltem, igya meg a jó, forró tejet. Ő, mennyi minden okát tudta felsorolni, hogy miért nem akar enni. Talán a gyerekek szájától lopom el a falatot számára; ez volt a leggyötrelmesebb gondolata. A gyerekeknek enni kell, hogy

nőjjenek, erősödjenek, de ő csak terhére van mindenkinek. Hallja kint a sürgést-forgást, a mormogást és csak fekszik és didereg a sok takaró alatt. Nyugtattattam és erőltetett vidámsággal hessegettem szét önmarcangoló gondolatait. Közben hangosan kocogtak a fogaim a hidegtől és a rémülettől.

Mire megnyugodott, az étel megfagyott. Kivitem megmelegíteni. Sírva álltam a sötét sarokban a petróleumfűző előtt, könnyeim nyomán kicserzette a bőrömet a maró hideg. Aztán megettettem Attilát. Megint sírt, mint egy nyűgös, beteg kisgyerek. És semmi egyebet nem tudtunk érte tenni, mint hogy türelmesen újra meg újra megmelegítettük a kihült kakaót, vagy levest és vacogtunk az ágya mellett, amíg végre megette. Még arra sem biztathattuk, hogy keljen fel, elcsavargunk vele a Balaton partján, hogy láthassa az ólmos eget, a túlsó part messzeségében Tihany fehér tornyát és a víz fölött víjjogó madarakat. Így fekve talán nem vette észre sivár és meddő küzködésünket a világnak ezen az elhagyatott sarkán. Nem látta a gyerekek kékre fagyott orrát, erőlködésünket, amikor nekiálltunk szétfűrészelni a görcsös dorongokat, hogy megtömhessük a lelketlen kályhát, ami mellett a kis Zsuzsi kabátban, sapkában ülve körmölte nagy ákombákom betűkkel leckéjét irkájába.

Pár nap múlva Attila szemhéjjai ujjnyi vastagságúra dagadtak. Kínzó fájdalom gyötörte. Megcsináltattuk Bak dr. receptjét és belecsepegtettem Attila szemébe az orvosságot, aztán bekentem szemét a kenőccsel és ráhelyeztem két vattacsomót. Végül egy kendővel átkötöttem a fejét. Így, bekötött szemmel, mintha eltakartuk volna előle a fenyegető, sötét világot nyugodt és derűs lett. Kedves kis mosoly bujkált a bajusza árnyékában. Egyszerű kis kérdéseket adott fel, elbeszél-

getett, nyoma sem volt rajta az elmúlt napok szörnyűségei izgalmainak. Minduntalan bekukkantottunk hozzá, hol Etus, hol én. Elfelejtettünk veszekedni egymással, olyan boldoggá tett bennünket ez a változás.

Reggel mindig a posta után érdeklődött. Nagyon, nagyon várta Flóra levelét. És újból nyugtalankodni kezdett. Aztán egyszer csak megint visszazuhant lelkét mardosó problémái közé.

— Hogyan fogok válaszolni Flórának, ha ír! — meredt eléje az érthetetlen kérdés.

— Miért, Attila? — faggattam.

— Hát nem látod, hogy vak vagyok! — kiáltotta kétségbeesett hangon.

— Óh, Attila! Hogy találsz ki ilyeneket?

— Vak vagyok! Vak vagyok! — kiáltozta egyre rémültebben. — Csak a hangodat hallom! És nem lát-lak!

A két kisfiú odafutott a kiáltozásra.

— Pétej, Atijja bácsi vak... nem ját — mondta selypítve a kis Ádám bátyjának és kerekre nyitotta szemét-száját csodálkozásában.

— Hallod... Hallod... — tört ki a zokogás Attilából.

Leültem az ágya szélére.

— Óh, te csacsi... Hát persze, hogy nem látsz, hiszen be van kötve a szemed.

— Úgy! — csengett a hangja ellenségesen. — És ki kötötte be a szemem! Te!...

Kísérteties párbeszéd következett. Már nem emlékszem a szavakra, amelyek elhangzottak szájából, csak a gyötrelmes kínlódásra, amellyel végigidézte hirtelen egész életét. Mint gonosz kísértetek, ugrottak eléje régen eltemetett, elfelejtett, rossz kis emlékek. És egyre

csak azt hajtogatta, hogy vak... Egész életében bekötött szemmel járt. Mindig bekötötték a szemét...

Éjjel felkelt és nesztelenül benyitott hűgom szobájába. A sötétben odatapogatódzott az ágya mellé. Etus arra riadt fel, hogy reszkető ujjakkal babrál az arcán.

— Te vagy az, Attila? — kérdezte ijedten.

— Csitt, kedves — szólalt meg Attila gyengéd hangon. — Csak meg akartam csókolni a szemedet.

Másnap, amikor Etus ezt elmesélte, azon kezdtünk tanakodni, hogyan oldjuk meg, hogy Attila ne maradjon éjszakára egyedül. Csüggedten ültünk egymás mellett. Nem mondtuk el egymásnak, de mindkettőnkben ott kóválygott a félelem. Eszembe jutott, mit mondott az orvos, amikor utóljára beszéltem vele Pesten, elutazásunk előtt. Minden lehetséges, figyelmeztett intő hangon. Az is, hogy felakasztja magát. Az is, hogy valakit megöl. Ha kitör rajta a téboly, azonnal sürgőnyöznek...

Etus ezentúl bezárta a szobája ajtaját a gyerekek mögött. Este sarokra tártuk Attila szobájának ajaját és én is nyitott ajtó mögött aludtam, hogy halljam, ha felébred és felkel. Aztán eszünkbe jutott az is, hogy esetleg kimászhat az ablakon a sötét éjszakában. Be akartuk szögezni az ablakokat. Minden megoldás, amit kiterveltünk, kevésnek látszott. Megint csak azt láttam, hogy nem tölthetjük így, itt a telet. Ez az állapot csak ronthat rajta. Nem kelhet fel. Nincs egy meleg zug, ahol mozoghat, járhat. Talán olvasna. írna magához térne, tétlenségével megszűnnének tépelődései, boldogtalan, reménytelen gondolatai.

Megint rábeszéltem Etust. fogadja el a felajánlott támogatást. Aztán beköltözhetünk a faluba. Télen bármelyik háznál olesón kaphatunk lakást. Emberek között lehetünk. Nem maradhat itt Attila és a három gyerek

sem. Elvisz mindnyájunkat az ördög, ha ide temetkezünk ebbe a jégverembe.

Etus már nem ellenkezett, de még nem adta meg magát. Csüggedten bámultunk a két nap óta zuhogó esőbe.

Ottlétünk nyolcadik napján éjjel gyenge zajra ébredtem. Attila kocogtatta türelmetlenül és kitartóan a két szobát elválasztó vékony falat. Kiugrottam az ágyból és átszaladtam hozzá. Meztelen lábam jeges vízbe lépett és amikor kitapogattam a villanykapcsolót, megrázott az áram. Elképesztő látvány tárult elém a hirtelen támadt világosságban.

A szoba padlóján bokáig érő vízben úszott a kis rongyszőnyeg és az ágy mellett álló papucs. Az ablaktáblákon ingerült erővel dobolt az eső és vastag patakban csugott le a lé a belső párkányon. Attila a jeges áradás közepén riadtan ült az ágyban és szorongva nézett rám:

— Azért kopogtam, mert nagyon félek... — Hangja gyámoltalanul esdekelt vigaszért és bátorításért. — Valaki járt itt a szobában... Ne hagyj magamra. Azt hiszem, halucinálok...

Nem is tudtam mit felelni neki. Csak odamentem hozzá és megcsókoltam. Átölelte a nyakamat és fejét a mellemre szorította.

— Most nem félek, — mondta gyengéden. — Hiszen csak az eső zuhog. Biztosan azt hallottam.

Fel kellett öltöznöm tetőtől talpig. A személtlapátal szedtem a vizet egy vödörbe, majd a súrolórongygal törölgettem a padlót. Görcs állt az ujjamba a jeges víztől és hasztalan erőlködtem. Félelmetesen huhogott a szél és az eső szakadatlanul verdeste az ablakot, patakokban folyt be a víz. A vödör megtelt és vittem, hogy kiöntsem az udvaron. Amikor már másodszor tet-

tem meg az utat csodálkozva vettem észre, hogy a nagy hall tetejéről is csöpög a víz. Felgyújtottam a villanyt.

— Etus! Kelj fel! — kopogtattam be hűgomhoz. Átázott a mennyezet.

Etus kiszaladt a szobából és álmosan hunyorgott. Bambán néztük a csöpögő menyezetet. Egyszerre csak összezsápta a kezét!

— Szent Isten! Hiszen akkor az egész emelet úszik!

Rettenetes vihar tombolt odakinn. A zuhogó esőtől verve a fal mellett tapogatóztunk az udvarról nyíló kis lépcsőház felé. Amíg a lakattal kínlódtunk a szuroksötétségben, a tetőről cserepet sodort le a szél és odavágta a kút tetejére. Nagyot dördült a pléhtető.

A lépcsőházban felgyújtottuk a villanyt. A falépcső kísértetiesen nyikorgott a lépések alatt. Fent borzalmas látvány várt bennünket. A tető egy részét leszakította a vihar és a padláson felgyülemlett víz vastagon szivárgott a falakon. Egymásután nyitottuk fel az ajtókat. Úszott minden. Az ágyak végében az összehajtogatott paplanok, matracok teleszitták magukat, és a víz bokáig ért mindenütt.

A falakon kis színes, mázas cseréptányárok lógtak. Ezekkel szedtük a vizet a felhordott vödrökbe. Ki tudja, meddig görnyedeztünk a sziszifuszi munka terhében. Egyik vödör vizet a másik után öntöttük ki, de munkánknak semmi látszatja sem volt.

Egyszerre csak a falépcső kongását hallok. Akkor jutott eszembe, hogy magára hagytuk lent Attilát. Éppen indulni készültem, amikor Attila megjelent az ajtóban. Felöltözve, télikabátban, borzas hajjal nézte a sivár képet. Aztán egyszerre csak rendelkezett:

— Látjátok, nem mindenütt ázott át a mennyezet. Vannak olyan helyek, ahonnan erősen csöpög a víz.

Le kell szedni a tányérokat és azokat odaállítjuk a esőpöggő alá. Akkor aztán gyorsabban lehet felszártani a padlót, mert nem árasztja el újból a víz.

Igy is cselekedtünk. A folyosón végig és a szobákban mindenütt sok ilyen tányér díszlett a falon. Percek mulva minden csurgó pont alatt állt egy tányér, most már azokban gyűlt össze a víz. Aztán Attila, amíg a vizet meregettük, áthordta az első front száraz szobáiba a vizes matracokat és paplanokat. Megint megszólalt:

— A sodronyokat élükre kell állítani és letörölgetni egy száraz ruhával. Így meg fognak rozsdásodni.

Praktikus és észszerű tanácsokat adott, amik nekünk eszünkbe se jutottak volna. Végül, reggel felé, valahogyan rendbeszedtük az emeletet és fáradtan, csuromvizesen indultunk lefelé.

— Látod — mondtam szemrehányóan Etusnak — milyen jó volna, ha most tüzet rakhatnánk. Ha főzök is most mindnyájunknak egy-egy csésze, forró teát, mit ér az. Még az ágyban sem fogunk átmelegedni.

Etus nem szólt semmit, de másnap megírta, hogy elfogadja a „tartásdíjat“ és délután elutazott Boglárra. Estére már a tűzhellyel állított be. November közepe táján ültünk először meleg szobában és ült velünk egy asztalnál Attila.

Helyet cseréltünk. Ő aludt most már a fűthető szobában. Észre kellett vennünk, milyen jó hatással van rá, hogy nincs elkülönítve, egymagában. Feküdt a díványon és elnézte, amint szorgoskodtunk körülötte, söprögettünk, főztünk, mosogattunk. Amint sötétedett, a gyerekek is behúzódtak és folytatták lármás játékaikat. Hagytuk Attilát, hogy heverésszen az ágyban. Szűk volt a szoba, hatan szorongtunk benne. Amikor elmosogattunk és rendet csináltunk, akkor kelt fel. Le-

ült a tűzhely mellé és gondolataiba merülve cigarettázott. A vén macska az ölébe ugrott és összekuporodva elaludt. Attila önfeledten símogatta a macskát és tűnődve nézett a levegőbe. Semmit nem hallott a körtülötte zsongó lármából, nem hallotta a gyerekek fülsiketítő lármáját, a varrógép zakatolását. Ha szóltunk hozzá, percek teltek el, amíg a hang eljutott hozzá. Ilyenkor odafordult és megkérdezte:

— Mondtál valamit?

Be kell vallanom, tele voltam titkolt türelmetlenséggel és elfojtott lázadozással minden ellen, ami körülvett bennünket. Ha rámosolyogtam Attilára, lélektelen és kényszeredett grimaszt erőszakoltam magamra. Tele voltam reménytelenséggel, keserőséggel, zsákucába fordult életem külön fájdalmaival. Hajsztam magam a munkába. Attilával szemben erősen fegyelmeztem magam, de Etussal minduntalan összekocódtunk. Ő bölcs volt és lerázta magáról a kellemetlenségeket. Amíg mi ittuk a sok feketét és keserű szájjal szívtuk a rengeteg cigarettát, ő harisnyát stoppolt és üde hangokat tudott megpendíteni. Este bezárkózott a jéghideg szobába csipogó fiókáival és jóízűen aludt. Reggel vidáman nézett a nap elé és legfőbb gondja az volt, mit főzön, krumplit vagy babot, mákos vagy diós tésztát. Attila semmit sem evett, csak kávé és egy kis levest. Azt is a sok kérlelésre. Amikor már megunta a noszogatót, leült az asztal mellé:

— Jól van. De csak a ti kedvetekért...

De azt a kis levest is csak ritkán ette meg. Két-ségbeesetten vitatkoztunk, miért nem eszik. „Aki nem dolgozik, ne is egyék“, mondta. „Aki nem akar élni, miért egyen az?“, folytatta a makacskodást. Addig-addig, amíg kitört belőlem az elkeseredés:

— Hát azt hiszed, Attila, hogy én olyan nagyon

akarok élni! És mégis eszem! És minél jobban utálok mindent magam körül és minél reménytelenebbnek látok mindent, annál többet eszem!

— Éppen ez mutatja, hogy igenis, akarsz élni! — csapott le rám haragosan. — De én nem akarok. Nem is lehet már... nem engedik meg... — Nem fejezte be a mondatot.

— Ha tudnád, hogy mennyire fáj nekünk, amikor így beszélsz...

— Nekem talán nem fáj?! — nézett rám haragosan.

Etus közbeszólt. Mint mindig, ha a halálról kezdett beszélni Attila. De ő makacsul hajtogatta tovább:

— Semmi szükség nincs rám.

Elővettünk minden érvet, magunkat, a gyerekeket. Bizonygattuk, hogy igen, nekünk milyen nagy-nagy szükségünk van rá. Azonban haragja csak nőttön nőtt. Eh, mondta, ti is csak ellenem vagytok. Amikor már ingerültsége tetőfokra hágott, megkérdeztem:

— És Flóra?...

Ez a varázsige mindig hatott. Felütötte beteg lelkében fejét a reménykedés. Igen, él, ha Flóra akarja...

Máris gyengéd hangon szólt hozzám:

— Irjál Flórának!... Kérd meg, hogy jöjjön el. Rád talán hallgat. Hiszen tudom, hogy jóbarátok vagytok. Még azt is tudom, hogy egyszer ott leselkedtél a Kis Pizskos vendéglő előtt, amikor Flórát vártam. Óh, még akkor nem történt meg a szerencsétlenség... Tudom, hogy te is ott voltál. Látod, milyen jól esik erre emlékezni...

Ezek a dolgok éppen olyan megdöbbenőek voltak, mint a haragos, fenyegető pillanatok. Soha sem jártam a Kis Pizskos vendéglő táján. Nem is tudtam, hogy hol van. Flórát sem ismertem még akkor. De Attila legalább megnyugodott. Talált valami derűs pontot a

multban, ezt az egyetlen. soha meg nem történt leskelődést. Amikor az a szerencsétlenség nem történt még meg... Ezen elmélázott, megint nem látott, nem hallott maga körül semmit.

Leültem és megírtam a levelet Flórának, Kértem, szakítson magának egy kis időt és látogasson le Szársóra. Bizton reméltem, hogy ha már a neve, emléke is olyan jó hatással van a beteg ember hangulatára, jelenléte méginkább kiszabadítja majd ismeretlen, sötét tépelődéseiből. Amikor befejeztem a levelet, megkérdeztem Attilát, nem akar-e ő is egy pár sort hozzáírni.

— Vigyázz, — mondta Attila. — Flóra ugyanannyi sorban fog válaszolni, mint amennyit te írtál neki. Talán még ugyanannyi betűt is fog leírni.

Kezébe vette a levelet és elolvasta. A rövid szöveget a levél belső oldalára írtam. Még ennek is jelentőséget tulajdonított:

— Meglátod, hogy ő is a levél belső oldalára írja majd válaszát. Csodálatos dolgok ezek... ha értenéd... Emlékszel, talán olvastad azt a Hans Heinz Ewers novellát, ahol valaki pontosan utánozza a szemközt lévő ablakban egy ember mozdulatait. És a végén felakasztja magát...

Borzalmasan hangzottak ezek a szavak. Ahogy Attila ezeket elmondta, annak súlya volt, gyötrő, elviselhetetlen súlya. És az is borzalmasan hatott, hogy Flóra valóban ugyanannyi sorban válaszolt, mint amennyit én írtam neki. És ugyancsak a papír belső oldalára írt. Attila izgatottan szedte elő Flóra leveleit és egyenkint tartotta elém.

— Nézd! — mondta eszelős izgalommal. — Egyiket sem kezdte a belső oldalon! Csak éppen ezt az egyet...

Mindezeknek a jelentősége már a mi szemünkben

is óriásivá nőtt. Elviselhetetlen lett a feszültség, amiben éltünk. És Attila megint gyanakodva követte mozdulataimat, ha dolgomat végeztem a szobában: ellenség vagyok-e, vagy jóbarát?

Egyszer csak megszólalt. Azon a hangján, amely kongott a lélek ürességétől és vibrált a félelemtől:

— Tudod-e, hogy én mondtam a Bercinek, hogy ne is feleljen a leveledre...

Éppen takarítottam. Hirtelen megállt a kezemben a seprő. Harag és szégyenkezés töltött el. Eszembe jutott, mennyi tépelődés és vívódás után szántam rá magam arra, hogy levelet írjak Attila pártfogójának és barátjának. A gazdag embernek, hogy kölcsönözzön nekem, akit nem is ismer, kétszáz pengőt. Elmondtam a sorokban és a sorok között, hogy ezen a kétszáz pengőn múlik az életem, a boldogságom. Mindent elvesztek, ha nem tudom megszerezni. Kértem, hogy ne haragudjon, amiért zaklatom, de hinnem kell, hogy nem utasít el, hiszen barátja Attilának és csak azt hallottam felőle, hogy jó hozzá. Ne haragudjon és segítse meg Attila nővérét... És eszembe jutott, hogy milyen szívszorongó reménykedéssel vártam két napig, három napig. Aztán már csak restelkedéssel. Hetek múlva pedig, összeszorult a szívem a szégyenkezéstől, hogy együgyűségemben és kétségbeesésemben megírtam azt a levelet. Még csak válasz sem jött rá.

— Óh, Attila! — kiáltottam fel. — Hát miért tetted ezt!

Előbb hallgatott, aztán kínlódom a visszaemlékezéstől, így felelt:

— Nem tehettem másképpen. Miért mutatta meg nekem a leveledet! Ha akart volna segíteni rajtad, megtette volna anélkül is, hogy az én véleményemet kéri. Azét, aki szintén tőle kap pénzt. Hidd el nekem, úgy

hatott rám az egész, mintha azt mondta volna „Nem elég vagy te? Most már a család is? Hányan vagytok testvérek?...“ Ha akkor találkozom veled, megpofoztalak volna. Mit tudod te, mit jelentett nekem, hogy az orrom elé tartotta azt a levelet! Hogy mi a véleményem? Hát nekem az a véleményem, hogy nem fogadok el soha senkitől semmit. Meg fogok halni...

Iszonyú volt, ahogy nézett a levegőbe, ahogy beszélt. Most már elviselhetetlenül borított el a szégyenkezés. Nem, ezt nem gondoltam volna, hogy a beteg Attilát, aki akkor már egyszer megjárta a szanatóriumot, leterítik a levelemmel. Hogy még én is hozzájárulok kínjaihoz.

— Miért tetted ezt? — nézett rám fenyegetően.

Lecsaptam kezemből a seprőt és végigvettem magamat a diványon. Fuldokló zokogásban törtem ki. Etus tanácstalanul hallgatta a párbeszédet, aztán viaszszálni próbált:

— Ne sírj...

Közben azonban alig tudta lenyelni könnyeit. Oda-hajolt hozzám és remegve súgta a fülembe:

— Vigyázz, nagyon vigyázz! Nehogy megtudja szegény, hogy én is pénzt fogadok el. Istenem, bárcsak ne tettem volna...

Attila rászólt:

— Hadd a Jolánt. Csak sírja ki magát.

Feneketlen szomorúságba merülve ültünk a sötétben. Attila olykor megszólalt:

— Sokszor teszek neked szemrehányást magamban. Miért nem maradtál meg a Ferencvárosban... Te voltál a mama, amikor a mama meghalt... Most Etus a mama. Ő tart el bennünket. Látod, mire vittük. Ti dolgoztok... Nekem az életemre törnek. Nem vagyunk biztonságban...

Este korán feküdt le Etus a gyerekekkel. Magunkra maradtunk. Megraktam a tüzet és én is készültem a szobámba. Attila megkért, hogy főzzek feketét. Amíg a kávé daráltam, magára vette kabátját és indult kifelé.

— Szervusz! — mondta

— Hova mégy? — kérdeztem riadtan.

— Mondtam már, hogy meg akarok halni. Nincs értelme semminek sem. Emlékezz, mit mondtam a vonaton: puffadt belek. Kinek vannak puffadt belei? A vízbefult hulláknak. Megyek és besétálok a Balatonba. Jó messzire...

Úgy mondta ezt, mint aki valami nem túlságosan fontos, de már halaszthatatlan dolgát készül elintézni. És már indult is kifelé. Olyan elnyűtt voltam már, hogy pillanatokig nem váltott az eszem. Ültem bambán és tartottam a kávédarálót. Aztán hirtelen utána rohantam. Attila kint állt a terraszs lépcsőjén, nézte, amint a vágatató expressz kivilágított ablaksorával eldübörgött a szemközti töltésen. A vonat eltűnt, a visszahulló sötét-ségben Attila megfordult és ment vissza a szobába.

Nem szóltunk egymáshoz. Megfőztem a kávé, aztán eléje állítottam. Akkor mondta:

— Amikor megláttam a vonatot, eszembe jutott Flóra. Egészen biztos, hogy valamelyik vonattal egyszerűen csak megérkezik. Meglep bennünket. Ez intő jel volt, hogy a vonat éppen akkor robogott el, előttem, amikor kimentem. Még nem kell meghalnom...

Egész éjjel virrasztottam. Másnap elővettem Etust és azt mondtam neki:

— Be fogunk költözni a faluba. Emberek közé. Ha itt kell maradnunk, én nem bírom tovább. Már fel sem tudom mérni, milyen óriási felelősség nehezedik ránk. Ezt nem lehet ép ésszel bírni.

A villasoron, a Horváth-kert nevű nyaralóban találtunk két tágas szobát. A háziak barátságos, derék emberek voltak. Készséggel segítettek bennünket mindenben, hogy a lehető legkényelmesebben rendezkedhessünk be. Egy rossz kis parasztszekéren öt-hat fordulóval mindent áthurcoltunk, még a göresös fahasábokat is.

A két egymásbanyíló szoba egyikében Etus aludt a gyerekekkel. A másikban a lábbal egymásnak támaszkodó két diványon Attila és én. A konyhát is itt rendeztük be. A költözködés napján Attila télikabátban, kalapban álldogált a nagy rendetlenségben. Ide-oda toporgott, nem lelte helyét. Az asztalon nagy halom újságpapír feküdt. Éppen a kormos csövekkel bibelődtünk, amikor Attila felhőrdült:

— Ki tette ezt ide? Ki készítette a kezemügyébe?!

Remegő kezében szétnyitott újságlapot tartott. Belenéztem. Nem értettem, mi hozta indulatba.

— Ide nézz! Olvasd! — mondta. Hangja rekedt volt a felindulástól.

Ujjai a szerkesztői üzenetek rovatában a következő szövegre mutattak: „Halott költő: Nem közölhető.” Aztán a lap felső peremén a dátumra mutatott: „1937 augusztus 13. Péntek.” Ime, augusztus tizenharmadikán, pénteken eltemették. Már halott. Már versei nem közölhetők...

Leült a székre, maga elé tartotta a kitárt újságot és hangosan, szívbemarkolóan zokogni kezdett. Így még nem láttam embert sírni. Háziasszonyunk megállt az ajtó előtt, érdeklődött, hogy nem kell-e segítség. A fel-felcsukló zokogásra elhallgatott és kiment. Ádám rontott be a következő pillanatban: „Kéjek kenyejét!” Aztán ő is elhallgatott, rábámult Attilára és máris száguldott kifele: „Pétej! Gyeje gvojsan. Atijja bácsi síj” — harso-

gott az udvaron torkaszakadtából. Betettük az ajtót és sietve, lázas igyekezettel folytattuk a munkát, hogy mielőbb rendet teremtsünk, hogy lefektethessük Attilát, a gyerekeket. Hogy csend és békesség legyen már, legalább körülöttünk. És nyugalom, nyugalom.

Ettől a naptól kezdve, minden nap meg kellett venni az ujságot. És Attila mindennap gondosan elolvastott minden betűt. Néha, mintha valami felbőszítette volna, fogta és a sarokba vágta. Azonban sokszor csak azt vettük észre, hogy fekszik a díványon, maga elé tartja a zizegő lapokat és egész testét rázza a zokogás. Hangtalanul zokogott, behunyt szemei előtt tartotta a lapokat, amelyek úgy libegtek reszkető kezében, mintha szél fújta volna őket. Nem mertünk hozzá szólani. Nem tudtuk, mit vétünk el a szavakkal, melyik csöndesíti le, melyik kavarja fel még jobban. És ha szóltunk is, nem hallotta meg. Nem jutottak el hozzá, szenvedése börtönébe a kívülről jövő hangok. Olykor úgy nézett körül, mint aki álomból ébred és szaggatott félmondatokat mondott. Mondani akart valamit, de úgy küzködött a beszéddel, mint aki álmát mesélné el, amire behunyt szemei mögött világosan, plasztikusan emlékszik, de szavakkal nem tudja kifejezni. Törékeny alakja fellembolygott a szobában és kezeit tördelte szünet nélkül. Néha megállt, kinézett az ablakon keresztül a szürke égre:

— Istenem, ha eszembe jutna... és ki tudnám mondani... akkor minden jó lenne...

— Mondd csak, Attila — szoltam elfogódottan.
— Egyik szó hozza a másikat. Talán, ha beszélgettünk, ki tudod mondani... Majd segíték...

Megállt és rám nézett. Aztán legyintett és tovább sétált, tovább tördelte kezeit.

Esténként, amikor teljes sötétség borult a világra

és csend volt a házban, sokat beszélgettünk. Néha szinte vidám volt. Régi gyermekkori emlékek jutottak eszébe. A mama... a mama tyúkja. Egyszer elmondta, hogy milyen kínos meglepetés volt számára, amikor az első polgáriban kiderült, hogy nem református, hanem görögkeleti vallású. Az elemiben református hittant tanult. A polgáriban ő volt az egyetlen görögkeleti vallású, nem is volt hittanórája. Később eljárt egy pópához, aki unta talán a hetenként kétszer beállító tanítványt és megtanította sakkozni. Soha sem felelt, mégis egyese volt hit tanból. A cirill betűket nem ismerte. Eltűnődött, anintha ez volna mindenek a titka. Talán, ha akkor megtanulta volna a cirill betűket, minden másként lett volna... Aztán eszébe jutott Szabadszállás. Egyszer karácsonyi szünetben ott voltak Etussal. Kimentek ketten a nádasba és csónakázni indultak a jeges, kásás tavon. Attila mérítgette a hosszú tolófát, amivel a ladikot előre lökdöste. Az ülődeszkán állott, az megbillent alatta és ő belepotyogott a jeges vízbe. Alig tudott kimászni. Kabátja, zsebe, cipője tele lett vastag iszappal. Nem merték bevallani a balesetet. Ángyikáék este soha sem gyújtottak világot, a sötétben sikerült a szutykos holmikat észrevétlenül levetni. Ám reggel ángyika csak nézte, nézte, micsoda vastag sár vonta be Attila ruháit, cipőjét kívül-belül. Amikor megtudta, mi történt, pattogott:

— Az ántikrisztustokat, pernahajdereket. Rögtön pakoltok és iszkiri haza! De még ma! Még csak az kell, hogy Attila belefulladás ebbe a derékig se érő pocsolýába! Két fia volt anyátoknak, mind a kettő itt halt meg Szabadszálláson. Hát te nem itt halsz meg aszondom. Addig ide nem teszed be a lábodat mégegyszer, amíg katona nem leszel!

Aztán megint a mama jutott az eszébe. Az a ször-

nyű eset, amikor a sódrófával majd agyonverte, mert ellopta a buktákat. Feleselgetett a kísértő árnyékkal. Magyarázta, hogy ő még kisgyerek volt akkor. Nem lett volna szabad olyan kegyetlenül büntetni...

Ezernyi emlék rajzolt fel benne a kisfiúról. Aki jó volt, akit vertek, aki annyira bűnhődött mindenért. Néha jött egy levél a „Szép Szó“-tól, verset kértek, kéziratot sürgettek. Erre csak legyintett. Minek? Azt hitte, már nincs is a neve a lapon. Az egész csak csalás. Amikor megmutattam neki, hogy igenis, ott áll a neve, mosolyogva mondta: már nem sokáig. Jövőre már nem lesz ott. F. F. neve lesz a neve helyén. Hiszen már „azok“ is tudják, hogy ő nem tud verset írni. Ezen megint vitatkoztunk. Érzésem diktálta, hogy ezt a tévhitet nem szabad meghagyni. A vak Sámsonnak tudnia kell. éreznie kell az erejét. És a nagy költő minden észszerű és esztelen okkal bizonyította be, hogy nem tud verset írni. „Rossz költő vagyok. Rossz költő voltam. És az egész világ tudta ezt, csak én nem jöttem rá sokáig. Hát közölték a verseimet? Hát kaptam Baumgarten-díjat? Amikor könyvnap volt, ott álltam egész délután Cserépfalvi pultja mögött és egyetlen egy könyvet sem vett meg senki a „Nagyon fáj“-ból. Ki veszi meg a rossz költő könyvét...?“

Éjjel sokszor felébresztett. félt a sötétben. Azt mondta, halucinál. Hogy miről, nem mondta. Álmosan, fáradtan, elgyötörten ültem ágya mellett. Birkóztam az ismeretlen fájdalommal, ami felzokogott benne. Nem tudtam, nem mondta, hogy mi fáj neki. Csak sírt. Vagy hallgatott és a lelki gyötrellem rákövesedett arcára. Néha Juditot emlegette. „Én feleségül vettem volna Juditot, de ő nem akarta. Aztán amikor már akarta, nem lehetett. Hát lehet feleségül venni azt a nőt, aki nyilvánosan pofonvág egy férfit? Meg azért sem lehe

tett, mert egyszer H.-éknál, amikor meg akartam csókolni, ellökött magától. És azt mondta: Menj innen! . . Miért mondta ezt?”

Ezeket sokszor emlegette. De nem ez fájt neki. Ami belül gyötörte, azt nem tudta kimondani.

Mióta a faluban laktunk, nagyokat sétálgattunk délutánonként. Végigmentünk a falu főuccáján, aztán az országúton lekerültünk a falu mögé és ott jöttünk vissza. Hallgatagon ment mellettem. Itt a friss levegőn felszabadultan beszéltem hozzá. Mindenről volt mondanivalóm, ami az utunkba került. De éreztem, hogy nem figyel rám. Mélyen magába merülve baktatott mellettem. Ezek a séták jót tettek, nyugodtabban, hosszabban tudott aludni. Csak enni nem akart. Egészen kétségbeejtő volt, milyen keveset evett: egy csésze kakaót naponta, vagy egy kis levest, de legtöbbször ennyit sem. Most már komoly aggodalommal fordultam Bak doktorhoz, mitévők legyünk, ha nem akar enni. Elerőtlenedik, elfogy, elpusztul. Az orvos azt válaszolta, ha komoly aggodalomra van ok, akkor nincs más teendőnk, mint felkísérni Pestre. Nem marad más hátra, mint a zárt intézet.

Elviselhetetlen volt ennek még a gondolata is. Azokban az órákban, amikor a sírás rázta és érezte, vagy tudta is, hogy mi van vele, elszántan hajtogatta: „Nem akarom, hogy az elmeegógyintézetbe vigyenek. Nem akarom... És ha elvisznek, inkább szétverem a fejemet a falon...”

Közben megjött Flóra levele, amelyben bejelentette, hogy vasárnap eljön, meglátogatja Attilát. Ez a hír valóságos csodát művelt vele. Vidám lett, bizakodó. A régi, kedves mosolyával révedezett boldogan a levegőbe.

Vasárnap reggel korán talpon voltunk, csak Attila

maradt az ágyban. Egész délelőtt biztattuk a felkelésre. Hiszen Flóra érkezik, csak nem fogadja ágyban, fekve. Már az asztalt terítettük meg, amikor kiugrott az ágyból. Gyorsan mosakodott öltözködött. Egyszerre csak eltűnt a házból. Mindnyájan keresésére indultunk. Senki sem látta, merre ment, sem a gyerekek, sem a háziak. Etusban szörnyű gyanú ébredt:

— Menj, nézz bele a kútba... Én nem merek...

Nem, én sem mertem a kútba nézni. Amilyen állapotban voltam, még belugrottam volna. De Attila egyszer csak megjelent, mosolyogva, megesinosodva. A borbélynál volt, haját vágatott, borotválkozott. Amikor eljött az idő, kézenfogta a kis Ádámot és vele ment ki a vonathoz.

Tíz, vagy tizenöt perc múlva szomorúan, egyedül jött vissza, Flóra nem érkezett meg. Helyette pár perc múlva hugom egyik férfikona állított be. Attila gyanakodva szemlélte a váratlan vendéget. Gyanakvása még iszonyúbb lett, amikor egy félóra múltán Flóra váratlanul beállított. Megmagyarázta késedelme okát. Siófokon leszállt és a következő vonattal jött tovább. A szegény Attila titkokat sejtett a külön-külön érkező két ember között. Szótlanul ült ebéd alatt az asztalnál, látszott rajta, hogy mindenre feszülten figyel, magyarázatot vár a különös dolgokra. Amikor a fiatal férfi feleségét és kis gyermekét említette, akkor szólalt meg gúnyosan:

— Nem is tudtam, hogy kisgyerekek is van.

Az esti vonattal a két vendég egyszerre utazott el. Attilában pedig ott maradt a gyanu, hogy Flóra az ismeretlen ember felesége. Már gyerekek is van. A férfi elszólta magát.

Másnap ágyban maradt. Elolvasta az ujságot, aztán összehajtogatta és letette.

— Még nem tudjátok, hogy Flóra meghalt — jelentette ki hirtelen.

Talán ezzel az örült gondolattal szakította el magát teljesen a környező világtól. Már nem is kelt fel az ágyból. Éjjelente felkeltett és világosság után rimánkodott, majd reggelig szótlanul bámult a levegőbe. Nagyon sokat cigarettázott és nagyon sok feketét ivott. Amikor barátai bejelentették, hogy meglátogatják, egy szót sem hitt az egészből.

December elsején felkelt, felöltözködött. Böröndjében rakosgatott, Flóra leveleit kereste. Nem találta meg őket. Egyre izgatottabb lett. Becipeltük a böröndöt a szobába és most ketten kutattunk a levelek után. Az üres borítékok ott voltak, fehér papírba csomagolva, de egyetlen levél sem került elő. Csüggedten hagyta abba a keresést. Ezután elővette pénztárcájából írógépe zálogcéduláját.

— Ezt neked adom, Jolán — mondotta. — Neked erre még szükséged lehet.

Aztán hirtelen kezembe nyomta a tárcát is.

— Ez is a tied. Nekem már nem kell semmi. És most elmegyek.

— Hova akarsz menni? — kérdezte Etus.

— El fogok utazni — felelte Attila nyugodtan.

Arca fehér volt, mint a fehérített vászon. Nagy szemei feketén, szomorúan csillogtak.

— Hát értsétek meg, hogy nekem el kell mennem — mondotta panaszosan.

Etus fölkelte és bezárta az ajtót.

— Drága Attilám, nem engedünk el. Soha nem engedünk el magunktól — rebegte szegényke.

Attila leült a tűzhely mellé. Odahúztuk melléje a székeket.

— Hát kinek mondjam el, ha nem nektek? Nem

birom tovább. Úgy fáj minden... Úgy fáj bennem minden..., Azt hittem, hogy ti megértitek... Úgy fájok, úgy fájok... — zokogta embertelen, elviselhetetlen kínládással. És elviselhetetlen, embertelen kínládással néztük vergődését. Összedugtuk a fejünket. Összefolytak a könnyeink. Amit a szív szavaival el lehet mondani, azt mind elmondtuk neki. És ő egyre csak azt zokogta: Úgy fájok, úgy fájok... És ti sem értitek... Hát kinek mondjam el...

Másnap délután jöttek barátai. Megint eltűnt. Anyyira zaklatottak voltunk, hogy egymással kiabáltunk, Etus meg én, amiért nem vettük észre, hogy kiment a lakásból. Hiszen mindketten tele voltunk munkával. A három gyerek, az érkező vendégek, favágás, főzés, víz-hordás. Az egész ház felfordult a készülődésben. De Attila csak a trafikba szaladt, cigarettát vásárolt az érkező vendégeknek. A hároméves kis Ádám, mint aki tud valamit, büszkén jelentette:

— Én mentem Atijja bácsival a tjafikba. Vidáztam já...

A ház elé érkező autó zajára kisietett. A négytagú társaság friss zajt, vidámságot, egészséges derűt hozott a ház elátkozott levegőjébe. Fellélekzettünk Etus is, én is. Könnyű és jó volt elhinni, hogy a Pestről hozott jó hírek véget vetnek minden reménytelenségünknek, szorongásunknak, aggodalmunknak. Attila kiadója azt üzent, hogy új kötetet szeretne kiadni Attila verseiből. Állást szereztek neki. Ha kipihente magát és elég erős már, nemsokára dolgozhat. Amikor körülültük az uzsonnaasztalt, csakúgy röpködtek a biztatások. Állás, új kötet, Baumgarten-díj... Erősítették, hogy ez is biztos. Végre eléri a kitüntetés. Biztos forrásból tudják. Mindent megtárgyaltak, mindent elmondtak. Új élet kezdődik Attila számára. Munka, biztos megélhetés.

Megérdemelt jutalom és elismerés. A „Szép Szó“ kedden Miskolcon előadást tart, már arra is bejelentették Attila részvételét. Hétfőn utaztunk Pestre, együtt.

Az öröm, a jó hírek hallatára, elvette az eszünket. Nem láttuk, hogy milyen szótlanul hallgatja Attila a híreket, a biztatásokat. Nem vettük észre, hogy semmit sem hisz abból, amit hall.

Uzsonna végeztével orvosa elvonult vele a másik szobába. Hosszasan elbeszélgettek. A beszélgetés végeztével azt mondta, hogy úgy látja, valóban javulóban van Attila állapota. Legalább is pillanatnyilag a jelek arra mutatnak. Majd meglátjuk még, milyen hatással lesz rá, ha újból felveszi a kapcsolatot az étellel. Csakugyan van állása, íróasztala, ahol dolgozhat úgy, ahogy akar, ahogy tud. Minden oldalról alá fogják támasztani, hogy érezze helyét a világban, hogy felébredjen benne „szükségességének“ érzése. Aztán majd meglátjuk, mi lesz. Remélni kell. Ha ez most sikerül, talán rövidebb-hosszabb időre megtalálja régi magát. Önfeledt örömmel hallgattuk az orvos szavait. És bízunk, mérhetetlenül bízunk, hogy most már minden jóra fordul.

Este nyolc óra felé szedelőzködött a társaság. Attila izgatott lett. Szeretett volna mindjárt velük menni. Megmutatták neki, hogy nincs számára hely az autóban, így is öten szoronganak benne a soffőrrel. „Majd kedden viszontlátunk Jocóval együtt“ — búcsúztak a vendégek és vidáman integettek az autóból. Aztán elrobogtak.

Etus lefektette a gyerekeket, én mosogatni kezdtem. Jóleső fáradtság öntött el. Amíg rakosgattam az edényeket, egymást kergették a gondolataim. Utazunk. Attila meggyógyul. Istenem, Istenem, hajtogattam magamban, csakhogy ezt a napot megértük! Feloldódott

be nem minden feszültség, elernyedő izmain, idegeim jólesően nyújtózkodtak, jóízűen ásítottam. Észre sem vettem, hogy Attila minden mozdulatomat követi a szemével. Egyszer csak megszólalt:

— Miért sírsz? — kérdezte csendesen.

Mosolyogva néztem rá. Tényleg, könnyes volt a szemem, a fáradságtól, álmoságtól, az örömtől. Vagy azért, mert ásítottam.

— Dehogy sírok drágám. Hiszen olyan borzasztó boldog vagyok! Nem is tudod, mennyire örülök, hogy ezt a napot megértem.

Fefeküdtünk. Már majdnem elaludtam, amikor Attila ismét megszólalt:

— De hiszen te sírsz!

— Nem sírok. Dehogy sírok. — Küzködtem az álomosságai, de fel kellett gyújtanom a villanyt. Attila látni akarta, hogy sírok-e, vagy sem

Hirtelen felkelt.

— Meg fogok házasodni, gyerekek, — mondotta.

És azzal felkeltette Etust is. Megkérdezte tőle, mit szól hozzá, hogy házasodni készül. Elveszi Flórát feleségül. Etus álmoságában is kedvesen és szívből nevetett:

— Jaj, Attilám, olyan boldog vagyok, — hajtogatga.

Tényleg boldogok voltunk. Mindent elhittünk, ami derűs volt, életet ígérő és a végét jelentette ennek a szörnyű négy hétnek.

Attila lázasan kereste elő okmányait. Mennyi idő alatt lehet megszerezni a diszpenzációt, érdeklődött. Meg hogy van-e katolikus templom a faluban. Flóra katolikus. Etus meggondolatlanul megkérdezte: „És Flóra? Tud már róla?” Attila elkomorodott.

— Hát ezért sírtál — kérdezte tőlem szomorúan.
— Talán azt hiszed, hogy nem is jön hozzám?

Hiába volt minden magyarázkodás. Visszafeküdt ágyába.

— Ne oltsd el a villanyt. És ne sírjál. Azt nem tudom elviselni.

Beszélgettünk. Már nem emlékszem, hogy miről. Akkor sem tudtam. Kimondhatatlanul álmos voltam. Hetek óta egész nap talpon voltam, dolgoztam, éjjel alig aludtam. Attila minden éjjel felkeltett. Most annyira erőt vett rajtam a fáradtság, hogy nem tudtam többé leküzdeni. Mind nehezebben rezzentem fel egy-egy szavára, aztán még csak arra emlékszem, hogy a két divány egymást érő végében a takaróm alá dugta a lábát. „Milyen hideg a lábad — mondotta. — Majd megmelegítem.“ És lejjebb csúszott és talpával hozzásímult a lábamhoz. Elaludtam.

Másnap korán reggel hangosan és érthetetlenül mormolt maga elé:

— Imádkozol? — kérdeztem tőle.

— Ühüm — felelt és tovább mormolt. A verset mormolta el, az utolsó verset, amit később leírt és az éjjeliszekekrény takarója alá rejtett.

A délelőtti folyamán vitázni kezdtünk Etussal. Ránk szólt:

— Ne veszekedjete! — Hangja frissen csengett. — Ide figyeljete! Meg fogok gyógyulni. Elhatároztam, hogy meggyógyítom magam. A saját módszeremmel.

Mintha kieserélték volna. Élénken forgolódott ágyában. Szája sarkában kisímult a két keserű ránc, arca hófehér derűvel ragyogott. Úgy nézett körül, mintha most érkezett volna közénk. Kilépett elénk nagy magányosságából és egyszerre csak meglátott, meghal-

lott mindent. Csendre intette a gyerekeket: „Ne lármázatok!”

Terveket szövögetett, tennivalóit emlegette. Csapongó képzelete könnyű szárnyon szállt álomból álmodozásba, álmodozásból a valóságba. Édes reménység forrósága járt át bennünket. Tegnap délután kezdtünk bizakodni, ma már hittünk. Hittünk jókedvének, derűs készülődéseinek. Könyveit kérte, odatettük az éjjeli-szekrényre. Victor Hugó „Chatiments“-jából akart fordítani. De nem nyúlt a könyvekhez, bennünket szemlélgetett jókedvvel. Amikor a házimunka pecséteivel ékeskedő ruhámat keféltem, így szólt:

— Gyere ide, majd én kikefélem a ruhádat.

Hangja elmondhatatlanul gyöngéd volt. Odamentem hozzá. A divány szélére húzott és csókolgatni kezdte a nyűtt ruha foltjait. Aztán meglátta hideg víztől, favágástól kisebbedett ujjaimat. Megfogta a kezem és szinte szerelmes gyöngédséggel csókolgatta. Félkarommal átöleltem és simogattam az arcát:

— Milyen szép síma, nyugodt az arcod, öreg... — mondtam meghatottan a jó érzéstől.

Mosolyogva nézett rám és huncutkásan felemelte az ujját:

— Kis öreg... Úgy mondd, hogy kis öreg...

Hirtelen felült és erősen átölelt. Fejét a mellemhez dugta. Úgy dürgölözött a szívemhez, mint egy kis gyerek. Ki gondolt volna arra, hogy talán búcsúzkodik...

Amikor fel akartam állni, nem engedett.

— De dolgom van, Attila. Muszáj...

— Majd megcsinálja az Etus. Úgy-e, Etus... Hiszen most te vagy a családfő...

Nem engedett el magától. Ott ültem egész délelőtt a kis gyerekszéken az ágya mellett, harisnyát stoppoltam. Elnézte, hogyan öltögetem a vásott gyerekharis-

nyakat és elnézte, amint Etus az ebédet készítette. Nem hangzott el egyetlen érthetetlen szó sem. Köznapi dolgokról beszélgettünk. Arról, hogy Etus este kenyeret kovászol, mert rossz a pék kenyeze. Meg hogy hol lehetne jójást szerezni.

Délben utolsó cseppig kikanalazta a levest. A tésztát azonban már nem akarta megenni. Biztattuk.

— Jól van. A kedvetekért megeszem — adta meg magát végül.

Ebéd után ujságot olvasott. Ezalatt mi elmosogattunk, aztán Etus az asztalra tette a tintát és leült írni. Ügyes-bajos dolgait intéző ügyvédjének akart válaszolni. Én is leveleket írtam. Hosszan beszámoltam Németh Andoréknak, hogy mint zajlott le az előző napi látogatás, elmondtam a készülő terveket, megírtam, hogy minden jóra fordult. Attila gyógyulóban van, résztvesz a „Szép Szó“ miskolci felolvasásán.

Közben Etus összeráncolt homlokkal böngészte az ügyvéd iratait.

— Attilám, segíts. Nem tudom megfogalmazni a választ. Nem ismerem ki magamat ezekben a hivatalos iratokban.

Attila készségesen felkelt és gondosan átolvasta a szóbanforgó dolgokat. Aztán lediktálta a választ. Amikor ezzel készen voltak, maga is nekilátott a levélírásnak. A megcímezett borítékokon láttam, hogy a kiadójának, Bak doktornak, Flórának írt. Mindez nagyon megnyugtatóan hatott, mintha ezzel már meg is kezdte volna az új életét, tevékenységeit. Nem tudtuk, hogy búcsúleveleket ír. Csöndben, buzgón körmölgettük a leveleket. Egyszer megkérdezte:

— Te kinek írsz?

Megmondtam, hogy Bandiéknek és Juditnak.

— Várjál, ne zárd be a levelet. Én is írok Juditnak.

A levél végére — pontosan már nem emlékszem — de körülbelül ezt írta: „Isten veled. Ölel Attila.“

Amíg mi hárman körülültük az asztalt, a két kislány csendesen játszogatózott. A kislány leckéjét írta az egyik széken, azon feküdt az irkája, ő maga a gyerek-széken ült. Amikor lezártuk leveleinket, Attila visszafeküdt az ágyba. Csendesen, cigarettázva mélázott a levegőbe. Etusnak eszébe juttott, hogy nincs otthon krumpli, pedig este kenyeret akar kovászolni. Megbeszéltük, hogy lemegyek a panzióba, ahol az egyik szoba padlóján a költözködésnél félzsák krumplit hagytunk. Attila, hallva, hogy készülődöm, azt mondta, várjam meg, ő is velem jön. Csak még elszívja cigarettáját.

Egyszerre csak látom, hogy a kislány, ahogy ott ül a kis széken, játszik. Papirost sodort össze, azt a szájába vette, majd eltartotta magától és nagyokat fújta a levegőbe. „Cigarettázott.“ Másik kezében egy könyv. Orrán az anyja szemüvege és komoly képpel mered a nyitott könyvbe. Kedves és mulatságos volt, ahogy a felnőtteket utánozta. Elnevettem magam.

— Hát te mit csinálsz, Zsuzsi? — Belenéztem a könyvbe, hogy mit olvas. Victor Hugo francia verskötetete volt a kezében. — Hiszen ezt te nem érted.

Zsuzsi komoly képpel felelte:

— Dehogynem. Akarod, hogy felolvassak belőle?
— És szótagolva, mintha tényleg ezt olvasná, mondta:
— Az van ideírva, hogy: At-ti-la ver-se ...

Alig mondta ki ezt, Attila élénken odafordult:

— Add csak ide. Hol olvastad ezt?

A kislány mégegyszer mondta: „Attila verse“. Aztán odaadta a könyvet.

Attila hangosan elolvasta a vers címét: „Ultima verba ... Ultima verba — Attila verse ... A gyerek füle a betűkből és a ritmusból hasonlóságot érzett. Édes

gyereknevetéssel nevetett, mintha ezt hallotta volna, lánc, lánc, eszterlánc...

Attila belemélyedt a vers olvasásába. Már felvettem a kabátomat és indulni akartam. Várj még — mondotta. Csak mégegyszer elolvasom. Elolvasta kétszer, háromszor. Megint menni akartam. „No, várj még egy percig. Veled akarok menni. De előbb hallgasd meg te is...” És már olvasta is a verset hangosan:

*La conscience humaine est morte; dans l'orgie,
Sur elle il s'accroupit; ce cadavre lui plait;
Par moment, gai, vainqueur, le pruneau rougie,
Il se retourne et donne à la morte un soufflet.*

— Értesz minden szót? — kérdezte élénk érdeklődéssel. És máris belekezdett a vers fordításába. Három szakaszt mondott el így, aztán megint visszatért az első sorra:

„Az emberi értelem meghalt...” Itt abbahagyta és becsukta a könyvet.

Erőltetnem kell a tárgyilagosságot, visszaemlékezve ezekre a pillanatokra. Amikor nem éreztük meg, nem ismertük fel magatartása mögött iszonyatba torló életének utolsó óráit. A fegyelem, amelyet külső és belső magatartásával erősen hangsúlyozott, elhitette velünk, hogy elintézettnek tekinti rejtett gyötrelmeit. Elhitette, hogy új életre készülődik. Elhitette, hogy irgalmatlanul gyötrelmes, de izgalmasan gazdag élete túljutott a felismert borzalmakon, hogy visszatért a nyugodt és kitisztult értelem világába. Háborzongató a visszaemlékezés, hogy a sugárzó, égi nyugalmat már a halál megnyugtató közelsége varázsolta fehér arcára, hogy már elhatározta, mindenáron elpusztítja magát. „Meggyógyul a saját módszerével...” Türelem, meg-

nyugvás áradt szeméből, ahogy tekintetével követett bennünket a nap folyamán és magához ölelt bennünket.

Gyorsan kiugrott az ágyból és öltözködött. Háromnegyed hatkor indultunk el. Átmentünk a vasúti síneken és útunkat a töltésen folytattuk tovább, ahova az állomás lámpáinak gyér fénye még elvilágított. A panzióval szemben lekanyarodtunk az útra.

Kinyitottam a nyári konyha ajtaját. Amíg az edények között kotorásztam, hirtelen az az érzésem támadt, hogy egyedül vagyok. Hátrafordultam, Attila nem volt a helyiségben. Utána siettem.

Ott állt a sötét udvaron. A szemközti töltésen a hatórás személyvonat akkor robogott be az állomásra. Áll és nézte a mozdony kéményéből szerteszálló szikrákat, amíg a kivilágított ablakok meleg fényét el nem nyelte a bársonyos sötétség.

Visszamentünk a konyhába. Az egyik mosogatótálat teleraktam krumplival, aztán leoltogattam a lámpákat és bezártam az ajtót. Megemeltem az edényt, ami meglehetősen nehéz volt. De nem akartam szólni Attilának, hogy segítsen. Magába mélyedve baktatott mellettem, mintha észre se vette volna, hogy cipekedem. Felkapaszkodtunk a töltésre. A gondozott úton, ami a fehér kerítés mellett az állomásig vezet, beszélni kezdett. „Ép testben ép lélek” — mondotta hirtelen. És tovább folytatta gondolatmenetét: valamit kell csinálni, hogy megerősödjön. Majd korán fog kelni. Friss, hideg vízben mosdik minden reggel. És ő vágja a fát ezentúl. „Tudod-e, milyen izmos voltam én valaha? Ötven kilós zsákokat vittem a vállamon.” Boldogan helyeselt, igen, igen, az jó lesz, ha edzi, erősíti magát. Jobbízúen fog enni és nyugodtabban alszik majd. „Gondolod?” — kérdezte elmélázva. „Milyen kár, hogy nem voltam katoná” — tűnődött tovább.

Elhagytuk az állomást, befordultunk a falu főucájába. A trafik előtt megállt. „Várjál, veszek cigaret-tát.“ Bement az üzletbe. Az ablakon keresztül láttam, hogy sokáig válogat valamit egy kis fadobozból, azt hittem szivarosdobozban keresgél. Ha jól érezte magát, szívesen gyújtott szivarra. Másnap mondotta a trafikos, hogy zsilettpengét vásárolt. Pedig nem volt borotváló készüléke; eldugtuk.

Amikor kijött, megfogta a mosogatótál egyik fülét és ketten vittük tovább. Már az ötödik háznál letette, nem bírta a terhet.

Hazaérve, Etus megkért, menjek és vásároljak valamit a hentesnél vacsorára. Attila megint velem jött, kettesben hagytuk el a házat.

Örültem, hogy szívesen sétál a friss hidegben. Ed-dig olyan nehezen lehetett rávenni, hogy velem tartson. Tele voltam az előző esti vidám tervezgetésekkel, a mai nap békés nyugalmaival és a holnapok ígéretes reményeivel. Eszembe jutott, hogy Attila házasodni szeretne. A Flóra-versek valóságának nyomdo-kait követve nem tudtam mást képzelni, mint azt, hogy Flóra szívesen, örömmel lesz Attila felesége. Attila néha Juditra gondolt. Egyszer a kietlen éjszákák gyászos „püngrüc-játékaiban“ fölmerült benne a gondolat, hogy soha többé nem megy emberek közé. A falun túl, egy kis dombon, magányos, üres ház állott. Elképzelte, hogy ide fog költözni és ide hívja Juditot. Aki majd főz, rendben tartja a házat. Akivel elbeszélget nagy magányosságában. De Judit képe mellett föltolakodtak képzelt és valóságos sérelmei, amiket többé nem tudott elhessegetni magától. Nem, nem lehet, mondogatta. Flóra volt az egyetlen melegítő, világító fény a lelkében zengő rejtelmek homályában. Hozzá esdekelt, feléje nyújtotta sovány karjait. „Mert

úgy kellene ennek lennie, hogy én igenis elsírijam ezt magának és azt felelje maga erre, odavonva a keblére, mint egy kisgyereket: no nem baj, én azért igazán szeretlek és így is nagyon boldogok leszünk. Csak teljesítsük a kötelességeinket," írja egyik el nem küldött levelében Flórának.

*Látod, mennyire, félve-ocsudva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törékeny bájú verőfény,
és bebeborzongok, látván, hogy nélküled éltem.*

Az a nő, aki ilyen áhítatos, gyönyörű szerelmet ébresztett benne, nem engedheti el süketen füle mellett a szép jóság és szelíd érzelem szívhangjait.

— Gyere Attila, megnézzük a katolikus templomot — mondtam neki, hangosan folytatva gondolataimat.

Végimentünk a falun. Az út végében a templom tornya belenyúlt a holdfényes égbe. Attila megállt és sokáig nézett a magasba. Aztán megfordult és elbámult a Földvár felé vezető országúton. A fehéren fénylő betonszalag két oldalán kis kerek árnyékok fölött ezüstösen csillogott a fák koronája. Világos, holdfényes este borult a falura. És ez a holdsütés, ez a sírontúli fény nem világított egyetlen sugárral sem a lélek rejtélyeibe. Ábrándoztam magamban és vágyaim, képezeleim úgy világították meg szemeim előtt Attila útját, mint a tájat körülöttünk a hamvas, égi ablak.

Visszafordultunk. A hentesnél csengő csendült meg a fejünk felett, amikor benyitottunk az üzletbe. A pulton szalonna disznósajt, főtt hús, tepertő sorakozott.

— Mit ennél vacsorára? Mit vegyünk? — kérdeztem Attilát.

— Mindegy — válaszolta egykedvűen.

Levágattam egy darab főtt húst. A kis csengő megint csilingelt, amikor betettük magunk után az ajtót.

Az úton találkoztunk a kocsmába igyekvő ujságárussal. Attila vett egy „8 Órai Ujság“-ot. Jó másfélórás séta után értünk haza.

A szobában kellemes meleg volt és nagy rendetlenség. A gyerekek féktelen jókedvvel hancuroztak. Etus lisztet szitált, majd levette a tűzhelyről a forró fazekat és leszűrte a krumpli levét. A gyerekek ott ugrándoztak a lába alatt.

— Eredjetek innen! Még leforrázom valamelyikőtöket — aggodalmaskodott Etus. — Ugyan, adjál gyorsan vacsorát nekik és fektesd le őket. Szeretném, ha megfürödnének, tettem föl vizet és most jó meleg is a szoba. Addig elvégzem a dolgomat és legalább csendben és nyugodtan vacsorázhatunk mi is. Nem vagy éhes, Attila?

— Nem — felelte Attila.

Kabátban, kalapban ült, úgy, ahogy hazajöttünk. Beletemetkezett az ujságba. Etus a tűzhely mellett guggolt és egy villára szúrva hámozta a gőzölgő krumplikat. Az asztalon nagy tálban a szitált liszt, mellette a langyos kovász. Reggelre frissen sült lángos lesz a tej mellé.

A három kis kölyök megvacsorázott. A nagy lavórt letettem a földre a meleg vízzel. Először a legkisebbet fürösztöttem meg. A kisiú visongott, nevetett és szétpacskolta a vizet. A másik kettő ott ugrándozott és nevetett körülöttünk. Feneketlen vidámsággal hancuroztak.

— Csend legyen, gyerekek! — hajtogatta anyjuk szigorú hangon és nevető arccal.

Mindnyájan nevettünk. Aztán Ádámot bebújtam hálóingébe és a diványra ültettem. Az ötéves Péter fanyalgott, amikor rákerült a sor. Nem meleg? Nem hideg a víz? „Csak nem félsz?” csúfolódott a kislány. És máris rákezdett a vidám dalra:

*„Nem félünk a farkastól, farkastól, farkastól,
Úgyse bánt, csak megkóstol, trallalallala. . .”*

Egy hónapal ezelőtt érkeztünk Szárszóra. És ez volt az első este, amikor nem éreztünk félelmet és elűnt a szomorúság a házból. Péter pityergett a lavórban, mi pedig körülugrándoztuk és kórusban énekeltük:

„Nem félünk a farkastól. . .”

Nevettünk és énekeltünk. Etus is, én is. Nem éreztük vesztünket, ahogy mondani szokták ilyenkor. Elszabadult jókedvünk nőtt, dagadt. Attila leeresztette az ujságot és nevetve nézett felénk és ő is énekelte a dal francia szövegét:

„Qui a peur du grand méchant loup. . .”

Igy énekelt Attila és felénk nevetett. Aztán egyszer csak fölkel, letette az ujságot és indulni készült.

— Hova mégy, Attila? — kérdeztem kicsit meghökkenve.

— Szeretnék még egy kicsit sétálni — mondotta. — Majd vacsorára visszajövök.

Összenéztünk Etussal. Nem mertünk szólni,

mintha attól féltünk volna, ha visszatartjuk, felidéz-
zük gyanakvását. Gyorsan mosdatni kezdtem a síró
gyereket, Etus pedig sietve hámozta az utolsó szem
krumplikat.

— Várd meg, amig Jocó lefektette a gyerekeket
— mondotta. — Aztán majd ő is veled megy.

Attila kinyitotta az ajtót és még egyszer mondta.

— Vacsorára visszajövök. Ha késnék, ne zárjátok
be az ajtót...

És ezzel kisietett.

Megint egymásra néztünk Etussal.

— Menj, siess utána — mondtam aggódva.

Etus az órára nézett és nyugtatgatta magát:

— Már elment a nyolcórás gyors. Mindjárt me-
gyek.

Félrerakta a hámozott krumplit, gyorsan belöty-
tyentette a kovászt a liszt tetejére és betakarta a ke-
nyérhával. Péter dideregni kezdett a kihülő vízben.
gyorsan becsavartam a törülközőbe. Megint az órára
néztem, már eltelt hét perc, amióta Attila elment.

— Siess! — szoltam Etushoz.

Lerúgta papucsát és cipőt húzott. Hócsizmájával
vesződött még két-három percig. Rongyos volt és vi-
askodni kellett vele, ha fölhúzta. Aztán kendőt kötött
a fejére és belebújt a télikabátjába.

— Csend legyen! — szoltam a gyerekekre.

Az izgatott hangra azok elhallgattak. Füleltem.
Lépteiket hallottunk az udvaron.

— Már jön is vissza — mondotta valamelyikünk.

A következő pillanatban csendesen kocogtatott
valaki az ajtón. Ez nem Attila... Később mondta
Etus, hogy gépiesen az órára nézett; negyed kilenc
volt.

Dermedten meredtünk az ajtóra. Még a gyerekek

is. Síri csönd ült a szobán és mozdulatlanságba meredtünk. A csendes kocogás megismétlődött. Etus hirtelen az ajtóhoz lódult és sarkig tárta.

Fekete, a falu bolondja állott az ajtó előtt. Rongyos kiskabátjában, dideregve, kezét tördelve. Borostás ajka rángatózott, szeméből könnyek potyogtak. Csak állt ott és nézett befelé, a világosságba és rázkodott. A hideg rázta-e, vagy a sírás?... Végre megszólalt nyögve, akadozva:

— Ne tessék megijedni...

Csak annyit láttam, hogy Etus nekiesett az ajtófélfának. Nem emlékszem, hogy a szegény, nyomorult ember mit mondott még. Hogy mondott-e még valamit. Kirohantam. Végig a kihalt villasoron, ijedt szűküléssel, mint egy kutya.

A sarokra érve láttam, hogy az állomás minden ívlámpája ég. A világosság felé rohantam tovább. A sorompón túl pár ember álldogált, az állomásfőnök, meg egy csendőr. Feltűzött szuronyal.

A széles vállú csendőr utamba állt. Megfogtam a kabátját és ráztam. Nyöszörögtem valamit, kérleltem valamire. Nem, nem, rázta a fejét és forgott előttem. hogv ne tudjak tovább menni.

Háta mögött, azon a helyen, ahol nyáron Magyarország térképe virít piros és kék virágokkal, fehér kavicsokból kirakva, feküdt Attila. A vasúthálózati térképpel takarták le. Az állomásfőnök szedte le az iroda faláról, ő borította rá.

Először csak a színes vonalakkal tarkázott, nagy papírt láttam. Aztán a két cipőjét, amit a papír fedetlen hagyott. Kialudt szememben a lámpák fénye. A csendőr fogott fel és rázogatózott karjában.

Magamhoz tértem. Valaki odajött és megkérdezte,

hogy mit akarok, hova vigyék? Haza? Vagy a temető halottas házába?

— Hát meghalt?... — kérdeztem értelmetlenül és végignéztem az embereken. Azok nem mozdultak, nem feleltek semmit. A csendőr megint utamba állt. Nem engedett egy lépést sem oda...

Megfordultam és végigrohantam a falu sötét utcáján. A jegyzőné fogott el, hogy Etus keres. A gyerekek félnek és sírnak otthon. Anyjuk is elrohant, nvitva feledte az ajtót. A szoba kihűlt és a gyerekek sírnak...

Az est sötétjében ott rohangászott Etus is az utcán. Amikor ráakadtunk, a jegyzőné hazakísért bennünket. Tűzet raktunk. Az idegen asszony nekiállt és áttörte a meghámozott krumplit, befejezte a kovászolást. Láttá, hogy kenyérsütéshez készültünk...

Nem feküdtünk le. Virrasztottunk egész éjjel. Szótlanul. Mindkettőnkben egyetlen kérdés kóválygott: miért eresztettük, miért hagytuk magára egy percig is... Ha nincs ott körülöttünk a három alvó gyerek, a marcangoló vád utána vitt volna bennünket is...

Kora reggel öreg parasztanyóka állított be.

— Mondták, hogy itt laknak, lelkem. Hoztam egy pár tojást maguknak. Jó lesz a három kisgyereknek.

Kirakott a kosarából egy pár tojást, aztán elővette nagy zsebkendőjét és a szemét törölgette.

— Hát magukat csak meglátogatta az Isten... Féléve temette el az ifiasszony az urát. És most a testvérük... Ugyan mi vitte rá, ilyen fiatalon, hogy így eldobta magától az életet?

Reszketett ráncos kezében a kendő. És ráncos arcán végigcsurogtak a könnyek.

A délelőtt folyamán így jöttek egymásután a parasztasszonyok. Egyik tojást hozott, a másik tejfölt, meg túrót. Egyiküket sem ismertük. Talán néha láttak bennünket, Attilát, amint végigmentünk a falun. Nem tudtak rólunk egyebet, minthogy hugomnak panziója van, ami nemsokára újra kerül. Hogy özvegyasszony, három gyereke van. És ha a kis háznak a Balaton partján más gazdája is lesz, a szárszói temetőben egy kis darab föld a miénk marad.

December 4-én estefelé három öreg paraszt jött értem. Ők vállalták, hogy lemossák Attila vérért. Befektetik a koporsóba.

Kis lámpásokat hoztak magukkal. Végigmentünk a temetőn. A temető közepén álló fehérre meszelt kis házban, egy faasztalon kiterítve feküdt Attila.

Rongyokra tépett télikabátjával takarták be. Amikor levették róla a kabátot, láttam a kezét, mellére fektetve, tenyerével kifelé fordulva. Mint egy nyomoréknak a keze. Hosszú nyaka, melyet kifordított a vonat tengelye, feje féloldalt fektetve, rásimult az asztal lapjára. Olyan volt, mintha aludt volna. Szeme lehunyva, arca síma, nyugodt. Homlokán és arcán horzsolások voltak, a vonat tizenöt méternyire hurcolta magával.

Két tenyerembe fogtam a fejét és lassan, mint aki vigyáz, hogy az alvót fel ne ébressze, megfordítottam. Abban a killanatban felnyílt két szemhéja és mintha nagyot sóhajtott volna. Sikoltozni kezdtem:

— Emberek! Él! Hiszen él!

Az orvos, akinek elmondtam még aznap este, lelkendezve, eszelősen, hogy „él” — elmagyarázta, hogy még abban a pillanatban meghalt, amikor csigolyatörést szenvedett.

A három férfi szótlánul végezte munkáját. Az asz-

talról még most is cseppent a vére, le a földre, a vértócsába.

Levették róla a kabátját. Jobbkarját levágta a vonat. Rongyokká szakadt inge tartotta, ahogy rá volt gombolva a csuklójára. Tovább vetkőztették. A véres ingből kiszabadították a jobb vállát. A véres húscsapatokból fehéren meredt elő gömbölyűvégű vállsontja... Többet nem láttam.

Az egyik sírhanát oldalához támasztottak, ott tértem magamhoz. Az öreg ember fejem fölé tartotta a lámpást.

— Majd elvégezzük mi magunk, maradjon csak itt kint. Négy esztendeig voltam a fronton, sokat láttam. De magamnak is nehéz, ezt a fiatal életet így látni...

Éjjel megint virrasztottunk. Becipeltük a bőröndöt és a papírokat rakosgattuk. Az első csomagban, ami kezünkbe került, ott voltak Flóra összes levelei. Amiket oly lázasan kerestünk. Visszacsomagoltuk a leveleket, egy betűt sem olvastunk el belőle. Olyan távoli volt minden, ami Flóra volt, mintha igaz se lett volna. A varázs megszűnt. Talán nem is volt soha, csak Attila lelkében. A nő, akinek nevével búvólte reménykedéssé szorongásait, nem volt sehol. Nem nyúlt utána, nem tartotta vissza.

Papírok, levelek, verssorok kerültek szemünk elé. Egy összehajtott kis papírlapot tartottam a kezemben, amikor Etus, az éjszaka folyamán először megszólalt:

— Emlékszel arra a kulcsos imakönyvre, a Lovag-utcában?

Egyszerre magam előtt láttam a Lovag-utcai konyhát. Sári, a cselédünk, behívta a szomszéd cseléd lányt. Ennek a lánynak volt egy igazmondó ima-

könyve. Az öreg, koszlott spárgával össze-vissza kötözött nagy könyv közepéből egy kulcs feje állott ki. A kulcs fejét a jobb és bal mutatóujj hegyére állítottuk. arról lógott a könyv egész súlyával. Gondolni kellett valamit. Ha ki nem mondott kérdésünkre igen volt a felelet, akkor a könyv megfordult és a kulcs lepergett a két ujjról.

Mindenféle kérdéseket adtunk föl magunkban és hangosan. A könyv pedig megfordult és leesett. Attila akkor volt Szegeden. Eppen a második kötete kiadására készült. Mindketten különböző kérdésekkel fordultunk az igazmondó könyvhöz: Nagy ember lesz-e Attila? Boldog ember lesz-e? Gazdag lesz-e? Híres lesz-e? Minden kérdés előbukkant a fejünkől, amit két testvér csak kívánhat és vágyhat a harmadiknak. És azontúl, amikor Attila felől kérdezgettünk, a könyv meg nem mozdult. Ott lógott a két ujjamon. Ha mást kérdeztünk, magunkról, másokról, rögtön megfordult. Ha Attila nevét vettük száunkra, nem adott semmi jelt.

Ez jutott most Etus eszébe.

Elidőztem magamban ennél az emléknél. Aztán széthajtogattam a kezemben tartott papírlapot. Görcs szorította össze a szívemet, amint végigolvastam. Ismeretlen volt az írás, a nevét sem írta alá, aki írta.

„Attila, esemény lettél életemben s nem tudok Reád könnyek nélkül gondolni, csakúgy, mint apám halálára, akinek jelenvalósága rég emlékké vált s mégis felsír minden álmomban és minden ölelésemben. — Úgy fájsz nekem, édes kicsi fiam, hogy olyan kicsi és sápadt vagy és ha mindig melletted lennék, azt hiszem mindig sírnék, mert nem látlak!

Az, hogy annyit tudsz a szerelemről, onnan van, hogy költő vagy s amit szólsz róla, nem filozófia az, de költészet! — És Te nem is tudod, de mikor nem is

szóltál, csak figyeltél, még akkor is úgy daloltál, ahogy én azt még sohasem hallottam! — Sírnom kell folyton, mert nem tudtalak meghallani és mert csak emlékedben tudlak szeretni. — Én apámhoz sem voltam jó, talán ezért nem szabad máshoz sem annak lennem! Mikor ő úgy szólt hozzám, „mein Kind“, ez ugyanúgy megkeményítette a szívemet, mint mikor a Te költő ajkad hívott: „Gyere kedveském!“ — Én úgy emlékszem Rád Attila, de úgy, mit kereshetek én ezentúl más férfinél? — Bizony, elloptad a hegedűm titkát, tartsd meg kérlek, nem akarom többé a hangját hallani.

„Ha nem szeretsz, úgy én szeretlek“, de ne félj, nem takarlak be többé szomorúságom szürke ködmönével, mégha Te melegednél is alatta! Te olyan nagyon szomorú vagy, hogy Neked a más bánata szórakozás és feladat is lehet és rajtad a Te örököd se segít! Nem is leszél Te megsegítve soha és ezt a tehetőségéd rendezte el ilyen bölcsen, hogy énekelni tudj. De az én szívem kővé válik és megőrzi évezredekig a Te képed belevésést, oly gyöngéd körvonalait.

Úgy-e, Te tudod a többbit, kicsi fiacskám?

Tegnap este Nálad voltam és betekinttem a szekrényedbe és az üres volt. Tudod, mit láttam a szekrényben? Egy ingnek a lehulló, elszakadt karját, mint egy eltemetett emberét! Azóta sírok!

Drágám, ha csak a szavakat akarod, akkor hát „szeretlek“. — Lennék én Szendrey Júlia, aki árnyas fák alatt üldögél az ő Attilájával, körülötte fénylő bogarak röpködnek s a házból serény munka derék zaja hallatszik. Júlia szeret s ez éppen elég, hidd el nekem. Te tudod jól!

Ölellek.“

Döbbenetes volt az a pár sor: „tudod mit láttam a szekrényben? Egy ingnek a lehulló, elszakadt karját, mint egy eltemetett emberét!” Attila ingét este áztattam be, még ott feküdt a véres vízben. A karja leszakadt. Attilára már rászögezték a koporsó fedelét.

Ki volt az, aki úgy szerette, hogy ezt meg érezte..

A szárszói háznak már más gazdája van.

Az utolsó nyáron, amikor még ott voltunk, huggommal és a gyerekekkel, mindennapi útunk a temetőbe vezetett.

Egyik vasárnap délután öreg néni álldogált a kis földbeszúrt fejfa előtt. Melléje álltam, akkor megszólalt.

— Kedveském, én már csak minden vasárnap eljövök ide, a temetőbe. Aztán itt is megállok és imádkozok a maguk szegénykéjéért is. Azt mondják a faluban, hogy bolond volt. Meg azt is, hogy lángesze volt, mint Petőfinek. Verseket írt. Ki tudja, milyen sorsot mért rá az Úr, hogy így eldobta magától az életet. Ilyen fiatalon...

